

פרויקט צבא-חברה

כבוד האדם בעה"ל

המכון הישראלי לדמוקרטיה

צבא הגנה לישראל

כבוד האדם בצה"ל

פרויקט צבא-חברה

The Army-Society Project of the IDF and the Israel Democracy Institute
Dignity of Man in the Israel Defense Forces

עורך הספרייה לדמוקרטיה: אורי דרומי

ISBN 965-7091-16-0

©

כל הזכויות שמורות
למכון הישראלי לדמוקרטיה

עריכה לשונית: ליאורה הרציג
עיצוב ועריכה גרפית: דינה שר-רהט
נדפס בתשס"א בדפוס העיר העתיקה, ירושלים
The Israel Democracy Institute
Printed in Israel, 2001

הדברים בפרסום זה מובאים בשם האומרים ועל אחריותם, ואין הם משקפים
בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה

תוכן עניינים

חלק ראשון:

9	כבוד האדם בצה"ל, מאת ברוך נבו ועל שור
9	הקדמה
10	חקיקה, רוח צה"ל ואמנות בינלאומיות
10	חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו
12	החלת חוק היסוד הלכה למעשה
13	רוח צה"ל' ואמנות בינלאומיות
14	היבטים הנוגעים לערך כבוד האדם בצה"ל
14	ההיבט החיצוני
15	א. כללי פתיחה באש וקבלת החלטות בעת לחימה
16	ב. פקודה בלתי חוקית בעליל
16	ג. סוגיית הפגיעה ברכוש
17	ההיבט הפנימי
17	א. יחסי מפקדים-פקודים
18	ב. יחסי חייל לחברו
18	ג. דילמות וחכיות של קבוצות ומיעוטים

- 19 ד. סוגיית ההטרדה המינית
- 20 **יישומו של ערך כבוד האדם בצבא**
- טיפוח כבוד האדם בצבא – האם הוא מקדם את
- 20 מטרות הצבא כארגון לוחם או מחבל בהן?
האם על הצבא להיות מוביל או מובל במה שנוגע
- 22 לשמירת ערך כבוד האדם?
- 23 **דילמות נוספות**
- 23 התנגשות ערכים
- 24 סוגיית המנהיגות
- 24 **דרכי התמודדות**
- 24 חינוך, הסברה והדרכה
- 26 מדיניות דמוקרטית כמקור סמכות הצבא
- 27 מקצועיות החיילים
- 28 **כבוד האדם בצה"ל – מבט אל העתיד**
- 30 **סיכום: כבוד האדם בצה"ל – אזור הדילמה**
- 31 **סדר יום מחקרי**
- 33 **נספח א': חוק יסוד: כבוד האדם**
- 35 **נספח ב': רוח צה"ל (הקוד האתי)**

חלק שני :

דברי יום העין שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה,

ט' אדר תשס"א, 4 במרס, 2001

39

מליאת פתיחה

פרופ' מרדכי קרמניצר

39

רב-אלוף שאול מופז

43

קבוצות דיון

55

קבוצה א': הפרט במסגרת טוטלית והיררכית.

55

קבוצה ב': זכויות החיילים וסמכויות המפקדים

79

לאור ערך כבוד האדם.

קבוצה ג': מוסר הלחימה וכבוד האדם.

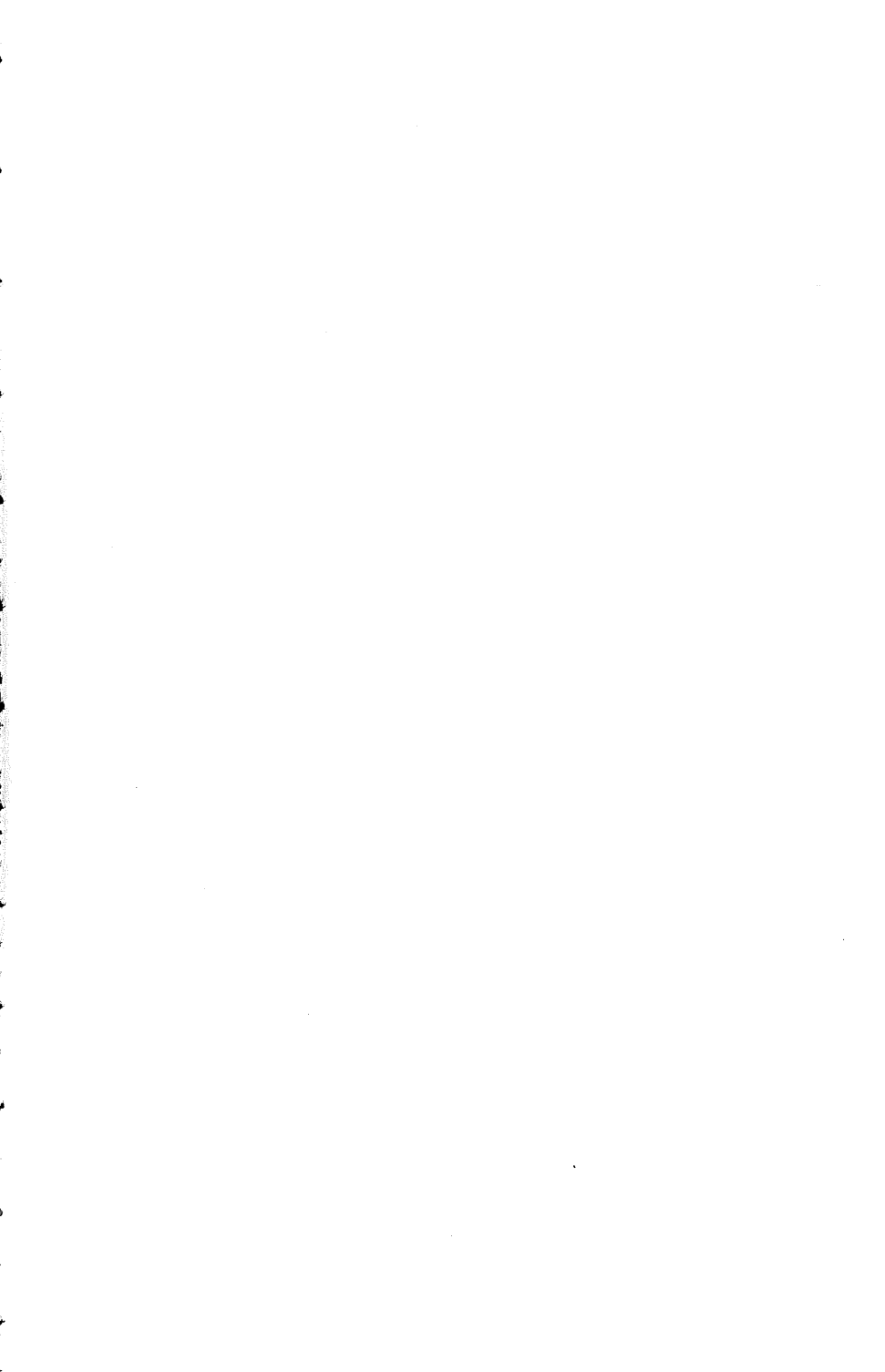
109

דיון במליאה

131

סיכום – הרמטכ"ל

163

כבוד האדם בצה"ל

מאת ברוך נבו ויעל שור*

הקדמה

המפגש השני של פורום צבא וחברה עסק בסוגיית כבוד האדם בצה"ל. במפגש השתתפו קצינים בכירים מצה"ל ובראשם הרמטכ"ל, סגל המכון הישראלי לדמוקרטיה, חוקרים מן האקדמיה ואישים ממגזרים שונים של הציבור. המסמך הנוכחי מסכם את דיוני המפגש ומסקנותיו. הוא מתבסס על דברי המשתתפים וכן על חומר רקע, שהוכן לקראת המפגש וחולק למשתתפים מבעוד מועד.

"יקר האדם – יקר האדם, כל אדם באשר הוא אדם, אחריותו, שליחותו, הייעוד שניתן לו בחיים, בחיי האומה ובחיי עצמו – זו הגדרות המיוחדת והמייחדת של ישראל. והצבא שלנו בנוי על יקר האדם. אינני מבטל ערך המיראזים או הטנקים, אבל אני בטוח שהטייס והטנקיסט הם שיכריעו במלחמה." זהו קטע מדברי דוד בן גוריון, ראש הממשלה הראשון.

לצה"ל ייעוד ברור, משימה ברורה – להבטיח את קיומה, עצמאותה וריבונותה של מדינת ישראל ולהגן על תושביה, על שלומם וביטחונם ועל

* ברוך נבו הוא פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה. במכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוביל את פרויקט צבא-חברה. יעל שור היא עוזרת מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה.

יכולתם לקיים את שגרת חייהם. בעוד שהמשימה ברורה, הדרכים להשגתה מורכבות, מסובכות ומחייבות הכרעות קשות וחדשות, מדי פעם.¹ אחד הנושאים שאינם 'צבאיים-נטו', ושבנו מתלבטים צה"ל ומפקדיו הוא נושא כבוד האדם:

צה"ל כארגון, הוא סמכותי, היררכי וטוטלי ועל-פי טיבו מתקיים בו פוטנציאל לפגיעה בכבוד האדם. מלחמה, מעצם הגדרתה, גורמת לאבדן חיי אדם. במקום שבו האדם הוא אזיל, מה טעם בשמירה על כבודו? בכל זאת, צה"ל מאמין כי המשאב האנושי הוא מקור עצמתו וכי שמירת כבוד האדם היא חלק מהטיפול הנכון במקור עצמה זה.

צה"ל הוא חלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית. הוא חי ומתקיים בתוכה, חייליו ומפקדיו ממנה יבואו ואליה ישובו. ערכים, נורמות התנהגות, בעיות וקשיים מחלחלים מהחברה לצבאה, ואף מצדה"ל לחברה הישראלית, ועל כן להטמעתו של ערך כבוד האדם בצה"ל חשיבות עצומה והשלכות על החברה כולה.

חקיקה, רוח צה"ל ואמנות בינלאומיות

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו

משנת 1958, התבצעו במדינת ישראל מהלכים פרלמנטריים, שמטרתם לעגן את זכויות האדם בחוק יסוד. שיאם של מהלכים אלה היה בשנת 1992, עת כינונו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. חוק יסוד זה, בצד חוק יסוד: חופש העיסוק שנחקק באותה שנה, תואר על-ידי נשיא בית המשפט העליון, השופט אהרון ברק, כ"מהפכה חוקתית".

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו קובע בין השאר:

"...אין פוגעים בחייו, בגופו או בכבודו של אדם...אין פוגעים בקניינו של אדם...כל אדם זכאי להגנה על חייו, גופו וכבודו...אין נוטלים ואין מגבילים

1. על-פי דברי הרמטכ"ל ביום העיון "כבוד האדם בצה"ל". כאמור, במאמר פתיחה זה אנו מתבססים על דברי המשתתפים ביום העיון ועל חומר רקע שהוכן לקראתו.

חירותו של אדם... כל אדם חופשי לצאת מישראל... כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת חייו" (החוק במלואו, ראו נספח א').

חשיבותו של עיגון ערך כבוד האדם בחוק יסוד, מתבטאת בשלושה עניינים מרכזיים: האחד, חוק היסוד מגביל את החקיקה העתידית מלפגוע בכבוד האדם; השני, חוק היסוד מטיל חובה אקטיבית על רשויות השלטון להגן על כבוד האדם; השלישי, חוק היסוד מעניק מעמד חוקתי מיוחד לכבוד האדם.

חשיבותו של ערך כבוד האדם היא בהיותו גורם מגשר בין ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין ערכיה כמדינה דמוקרטית (על הערכים הללו הושתתה מגילת העצמאות), ובהיותו גורם מאחד המגבש את בני החברה הישראלית לחברה אחת שחרתה על דגלה את ערך כבוד האדם.² הצבא, כור ההיתוך של החברה, הוא בעייתי מטבעו באספקלריה של כבוד האדם וחירותו. כמעט בכל תחום שהצבא פועל בו טמון בהקשר הזה 'מוקש' ותיתכן התנגשות עם זכויות היסוד. קשיים עלולים לצוץ הן ביחסי הצבא והחיילים שמשרתים בו ("ההיבט הפנימי") והן ביחסי הצבא וחייליו עם גורמים חיצוניים ("ההיבט החיצוני"). חוק היסוד אינו מבחין בין חייל לבין כל אדם אחר ואינו מעניק פטור מיוחד לצבא. עם זאת, יש בו התייחסות לסוגיות ההיבט הפנימי, כלומר לבעייתיות הגלומה בו במה שנוגע למשרתים בצבא. הדבר בא לידי ביטוי בסעיף 9 של החוק, המהווה מעין פסקת הגבלה מיוחדת שכותרתה היא "סייג לכוחות הביטחון", וזו לשונו:

"אין מגבילים זכויות שלפי חוק זה של המשרתים בצבא ההגנה לישראל, במשטרת ישראל, בשירות בתי הסוהר ובארגוני הביטחון האחרים של המדינה, ואין מתנים על זכויות אלה, אלא לפי חוק ובמידה שאינה עולה על הנדרש ממהותו ומאופיו של השירות."

2. רובינשטיין, א', המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, מהדורה 5, הוצאת שוקן, תל אביב, כרך ב', עמ' 907-998.
הראבן, א', ברם, ח' (2000). כבוד האדם או השפלתו? – מתח כבוד האדם בישראל, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, תל אביב וירושלים.
שרפמן, ד' (1997). "שלטון מול זכויות אדם בישראל: אידיאולוגיה, פוליטיקה ומדיניות חוץ", אתיקה.

כלומר, יש להקפיד על שמירת הזכויות לכבוד של המשרתים בכוחות הביטחון, למעט אותן זכויות שנאלצים לפגוע בהן מכורח אופיו המיוחד של התפקיד הבטחוני.³

החלת חוק היסוד הלכה למעשה

מאז חקיקתו, הופעל חוק היסוד במספר מקרים להגנה על זכויות המשרתים בצבא. בפעם הראשונה, בנוגע למעצרים בצבא ב'בג"ץ צמח', הופעל חוק היסוד כדי להתגבר על חוק אחר. בית המשפט העליון צמצם אז את תקופת המעצר המותרת של חיילים מארבעה ימים, לארבעים ושמונה שעות בלבד. בבג"ץ זה הופנמה הלכה למעשה הזכות לחירות אישית, שעוגנה בחוק היסוד. יש לשים לב, כי הצמצום נעשה לאחר שהצבא, ביזמתו, פנה אל הכנסת וצמצם את סמכויות המפקדים לעצור חיילים החל משישים יום עד לארבעה ימים, בהדרגה. יש לציין, כי על אף שהחוק האחרון שנחקק בעניין היטיב עם החיילים, נאלץ גם חוק זה לעבור את ביקורת חוק היסוד.

פעם נוספת שבה נבחנו נוהלי הצבא לאורו של חוק היסוד הייתה ב'בג"ץ מור שמגר'. במקרה זה, נדונה זכותו החוקתית של החייל להשתתף בהליך הדמוקרטי של הבחירות כנגזרת של זכות היסוד לכבוד. העתירה נסבה על מתן היתר לחיילים להצביע בבחירות המוקדמות בתנועת הליכוד, כשעד אז אסר הצבא על חיילים להצביע בבחירות הללו, כדי למנוע הזדהות פוליטית פומבית של חיילים. בית המשפט קבע שחיילים אכן חייבים לשמור על נייטרליות פוליטית, אך ניתן להבטיח זאת גם בלי לפגוע בזכותם להשתתף בהליך הדמוקרטי.

בעקבות חקיקת חוק היסוד, תוקנה חלק מן החקיקה הצבאית – לדוגמה, סעיף 227 לחוק השיפוט הצבאי, המאמץ את ההסדרים שנקבעו בחוק המעצרים החדש לגבי חיילים, ותיקון 7 לחוק שירות הביטחון, המסדיר השתלבותם של חיילים המשרתים בתפקידים אזרחיים מטבעם.

3. רובינשטיין, א' (1997). "על חוק יסוד כבוד האדם וחירותו ומערכת הביטחון", עיוני משפט, כ(א), עמ' 21-61.

חוק היסוד אמנם מגביל את החקיקה הנוגעת לצבא, לרבות החקיקה הפנימית של הצבא דוגמת הוראות הפיקוד העליון ופקודות קבע. עם זאת, מטרתו איננה לפגוע בתכלית הצבא ובכלל זה השמירה על הביטחון, ושמירה על החוק והסדר הציבורי במסגרתו.

פסקי הדין שהוזכרו לעיל, הם רק חלק ממערך שלם של שינויים שחלו בחקיקה ובתפיסה הצבאית בהתייחס לחוק היסוד; שינויים אלה הם חלק מהמהפכה החוקתית שמתרחשת בישראל בשנים האחרונות. אך היות והמערכת הצבאית היא היררכית ונוקשה מעצם טבעה, עולות שאלות מספר באשר לצורת יישומו של החוק בעתיד. שאלה אחת היא: באיזו מידה טיפוח כבוד האדם מקדם את מטרות הצבא כארגון לוחם, או אולי הוא פוגע ביכולותיו הצבאיות? שאלה אחרת נוגעת למידת האוטונומיה של הצבא בהגדרת ערך כבוד האדם. תשובות לשאלות אלה הן שיכתיבו בעתיד את אופן הטמעתו של ערך כבוד האדם בהוויה הצבאית השלובה בהוויה האזרחית.

ירוח צה"ל' ואמנות בינלאומיות

ירוח צה"ל', הקוד האתי של צה"ל, בא להתוות את המתכונת הערכית והנורמטיבית הרצויה של פעולות החיילים במסגרת הצבא. הוא מהווה את תעודת הזהות הערכית והנורמטיבית של הצבא כגוף. ירוח צה"ל' כולל שלושה ערכי יסוד ועשרה ערכים מפורטים, המבטאים את ערכי היסוד האלה. "כבוד האדם" נמנה עם שלושת ערכי היסוד. שני ערכי היסוד האחרים הם "הגנת המדינה", "אהבת המולדת ונאמנות למדינה".

הרבה מן הערכים המפורטים בירוח צה"ל' משקפים את העיקרון של כבוד האדם שלפיו "כל אדם הוא בעל ערך שאינו מותנה במוצא, בדת, בלאום, במין במעמד ובתפקיד". הערכים הללו הם: "טוהר הנשק", "חיי אדם", "דוגמה אישית", "מקצועיות", "משמעת", "דבקות במשימה", "אחריות", "אמינות", "רעות" ו"שליחות". כך, אפוא, הערך הצה"ל' "חיי אדם" מוצא את ביטויו בסעיף 2 בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (שמירה על החיים, הגוף והכבוד); הערך "רעות" נוגע ישירות בשמירת כבוד אדם תוך-יחידתית, וכן הלאה.

המסמך שואב את ערכיו משלוש מסורות: מסורת העם היהודי לדורותיו, מסורת מדינת ישראל (על עקרונותיה הדמוקרטיים, חוקיה ומוסדותיה), מסורת צה"ל ומורשת הלחימה שלו כצבא ההגנה לישראל (על לשון רוח צה"ל, ראו נספח ב').

גם בצבאות אחרים בעולם קיימים מסמכים מקבילים כגון ה-Code of Conduct של צבא קנדה וה-Legal Guide for Commanders של צבא ארה"ב. יש קווי דמיון בין הקודים של המדינות. בנוסף לערכי קודים אתיים, שהם מטבעם לאומיים, חתומות מדינות בעולם על אמנות בינלאומיות. אלה נועדו להבטיח שמירה על כבוד האדם גם במצבי קונפליקט ומלחמה, למשל אמנת ז'נבה (1949) העוסקת בהגנה על אזרחים בעת מלחמה, או אמנת האג (1954) שעניינה הגנה על אוצרות תרבות בעת מלחמה.

היבטים הנוגעים לערך כבוד האדם בצה"ל

הדיון בערך כבוד האדם בצה"ל מתנהל גם מן ההיבט החיצוני וגם מן ההיבט הפנימי.

ההיבט החיצוני – היחסים בין צה"ל וחייליו לבין גורמים שמחוץ לצבא: אזרחים ישראלים, אזרחים שהמדינה נמצאת בקונפליקט עם רשויותיהם (האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים, האוכלוסייה האזרחית בדרום לבנון), שבויים, לוחמים של מדינות אויב וכד'. ההיבט הפנימי – היחסים בתוך הצבא: החוקים והפקודות הקובעים את זכויותיו וחובותיו של החייל, יחס מפקדים-פקודים ויחסי חייל לחברו. שני ההיבטים הנ"ל אינם מנותקים זה מזה. מנהגים ונורמות שיווצרו בהיבט האחד, יחלחלו, או עשויים לחלחל גם לשני.

ההיבט החיצוני

אמר בן גוריון כי "גורלה של ישראל תלוי בשני דברים: בכוחה ובצדקתה". צה"ל מצוי היום, בשלהי שנת 2001, במצב של לחימה השונה מכל מה

שהתנסה בו עד כה, אם בלבנון ובאינתיפאדה הראשונה ובוודאי בכל מלחמה בתולדותינו, במובן המקובל של עימות בין צבאות של מדינות ריבוניות. השוני מתבטא באופי הלחימה, בהרכב ובזהות הגורמים העוינים וסביבתם, במהות החיכוך, בשטח שבו מתנהלת הלחימה ובסוג הנשק.

המגע של תושבי ישראל וצבאה עם הפלסטינים מתאפיין בהיעדר יריפוד של אמפתיה: מהסוג שמתקיים בין מי שנמצאים במסגרת השתייכות אחת. למעשה יש לו מאפיינים בולטים של ההפך מכך: מדובר באנשים שאינם אזרחים או תושבים של המדינה ומצבם המשפטי מפקיע מהם מלכתחילה זכויות רבות. זוהי אוכלוסייה עוינת, הנחשדת כאויבת. צירוף הנסיבות הזה הוא מצע פורה לפגיעות בכבוד האדם במגע היומיומי בין צה"ל ובין אוכלוסייה זו.

יתר על כן, הדה-הומניזציה מחלחלת לתוך הצבא מבחוץ – גם ממגרשי הכדורגל, ששם מטיחים כינויי גנאי ביריב ובשופט וגם מההתלהמות הנפוצה בשיח הפוליטי האזרחי. אפשר שבעיה זו אינה עניינו של הצבא בלבד והיא צריכה להעסיק גם את קובעי הנורמות מחוץ למסגרת הצבא, כדוגמת הממשלה ומערכת המשפט האזרחית. למותר לציין שהנורמה ביחס לחיי אדם אינה מתקבעת בצבא, אלא היא משודרת על-ידי הדרג המדיני ומערכת המשפט האזרחית, ומשם היא משליכה על החברה כולה.

גם במצב הלחימה שאנו נתונים בו, הצבא שואף לפעול לפי נורמות שנקבעו במשפט הישראלי, לפי כללים שנקבעו בדין הבינלאומי ולפי עקרונות שהנשק שהוגדר ב'רוח צה"ל', עיקרון המלווה את צה"ל מאז היווסדו. שלושה נושאים מרכזיים מחייבים בחינה בויקה להיבט החיצוני של כבוד האדם:

א. כללי פתיחה באש וקבלת החלטות בעת לחימה

מתי אירוע נחשב כמסכן חיי חיילים או אזרחים? מתי מוצדק לפתוח באש ולעשות שימוש בכוח? צה"ל מאמין כי הכללים הנוגעים לפתיחה באש צריכים להיות ברורים ביותר ולעבור מהפיקוד הבכיר מטה עד לאחרון החיילים הזוטרים. עם זאת, גם ניסוח מוקפד ומחושב איננו חד-משמעי. כל ניסוח שייבחר, ישאיר מרחב לשיקול דעתם של המפקדים והחיילים בשטח.

זאת, היות ולא ניתן לצפות מראש את כל האירועים האפשריים ולהגדיר בכתב, במדויק, מתי אירוע אכן מסכן חיי חיילים או אזרחים. במציאות הקיימת בשטח, ההחלטה על פתיחה באש – למשל לבלימת אש הנורית מבית מיושב באזרחים – מתקבלת לעתים תוך שניות, ולפעמים בידי מפקד זוטר או חייל צעיר. לא פעם קורה שמג"ד, מ"פ או חייל מקבלים החלטה קשה בשטח בזמן-אמת, ובדיעבד מסתבר שלא הייתה זו ההחלטה הטובה ביותר, כי בעקבותיה נפגעו חיילים או אזרחים (לדוגמה, איסור או אישור מעבר של אמבולנס עם יולדת במחסום בשעת עוצר). צה"ל חייב לתת בידי המפקדים והחיילים את הכלים הטובים ביותר לקבלת החלטות מבצעיות במצב של דילמות ערכיות.

מניסיון העבר מוכרות דילמות המשתייכות 'לתחום האפור', ועל כן מקפידים בצה"ל מאוד על הכנה ותדרוך של הכוחות בהוראות פתיחה באש לפני כל פעילות ופעילות. במקביל מתקיימת בחינה מתמדת של ההוראות על-פי הערכות המצב המשתנות ועל-פי הניסיון המצטבר. צה"ל מקיים תחקירי אירועים, לא רק על מנת למצוא אשמים, אלא בעיקר כדי ללמוד ולהכיר תקלות וכשלים כדי שלא יישנו וכדי שתישמר הרמה הערכית והמוסרית שהצבא מחויב לה.

ב. פקודה בלתי חוקית בעליל

לאור עקרונות חוק היסוד, מתעוררת שאלה אם לא הגיעה העת לשנות את ההגדרה שנוגעת לפקודה בלתי חוקית בעליל; האם לא נחוץ להטות את נקודת הכובד בכיוון השמירה על כבוד האדם, למרות שבכך אולי תיפגע רמת המשמעת. גם חשוב ללמד את החיילים מהי פקודה בלתי חוקית ובלתי חוקית בעליל, על מנת שהם עצמם לא יימצאו חוטאים ופועלים בניגוד לערכי חוק היסוד.

ג. סוגיית הפגיעה ברכוש

דילמה כמעט יומיומית בצה"ל היא מתי ובאלו מצבים מותר להרוס בתי מגורים ורכוש השייכים לאדם תמים, אך משמשים, בניגוד לרצונו, לפגיעה בחיילים. במקרים אחרים מתלבטים בהריסה מונעת של בית או עקירת פרדס

של פלסטיני, רק מפני שהוא ממוקם קרוב מדי לעורק תנועה מרכזי. מבחינת סדר עדיפויות, העמדה ברורה: חובתו של צה"ל להגן על חיים, עולה על החובה להגן על קניינו של אחר. אבל גם כאן קיים שטח 'אפור' רחב של אי-בהירות.

ההיבט הפנימי

מעצם היותו מסגרת צבאית, צה"ל הוא ארגון שנשללות בו חלק מחירויותיו של הפרט כבר מיום הגיוס. משם ואילך מוגבלות זכויות וחירויות הכלולות בהגדרת כבוד האדם והמקובלות בחברה דמוקרטית כגון: חופש הביטוי (בנושאים פוליטיים או מדיניים), הזכות להתאגד ולהפגין, חופש העיסוק, חופש התנועה. יתרה מזאת, הזכות לחיים ולשלמות הגוף נפגעת גם היא מרגע שהחייל נשבע אמונים לצה"ל ומתחייב לסכן את חייו להגנה על המדינה.

הקניית הביטחון למדינת ישראל אינה מושגת רק בעצם ההגנה הפיזית של גבולות המדינה, בהגדלת מספר הטנקים והמטוסים ובשיפור מיומנויות הקליעה והניווט. בראש ובראשונה על החייל להבין את הייעוד והמטרה שלשמן הוא פועל. עליו להיות חדור בנכונות למילוי המשימות, בהרגשת שייכות וגאווה על היותו חייל או מפקד בצה"ל ובאמון במפקדיו ובחבריו. על צה"ל לבנות תחושת אמון זו לא רק בקרב החיילים והמפקדים, אלא גם בקרב משפחותיהם, המפקדות בידי צה"ל את היקר להן מכול. זאת ניתן להשיג על-ידי שמירה על כבוד האדם של החייל בתוך המנגנון הצבאי. צה"ל מודע לתופעות פסולות בחברה בישראל וגם בשורותיו. עליו להילחם בתופעות אלה ולהטמיע בקרב החיילים את חשיבות שמירתו של כבוד האדם בכל הנסיבות.

צה"ל יכול וצריך למצוא את האיזון בין תפקידו כארגון לוחם על כל הנגזר מכך ובין היותו חלק מן החברה הישראלית: האיזון בין חינוכם של החיילים להיות לוחמים ולעמוד במשימות הארגון ובין השמירה על כבודם וזכויותיהם.

מספר נושאים ראויים לציון בהקשר זה של ההיבט הפנימי:

א. יחסי מפקדים-פקודים

זכות החייל לשמירה על כבודו היא גם חובתו של המפקד לעשות כן. השפלות, 'טרטורים' וכל אותם מקרים שבהם מפקדים משתמשים בסמכותם לא למטרה שלשמה ניתנה, ראויים להוקעה, גינוי ואף ענישה. בנושא זה כלולות מספר סוגיות נוקבות: גבולות הציות (פקודות בלתי חוקיות בעליל, ניצול חיילים למטלות אישיות וכו'), מניעת זכויות מחייל (מניעת חופשה או עיכוב יציאה הביתה), ניצול והתעמרות בפקודים (למשל 'טרטורים' והצמדות לציוד). הקושי מתעצם לנוכח הפרשי הגיל הקטנים (לעיתים שנה או שנתיים לכל היותר) בין מפקדים לפקודים.

לאורך השנים, ובמיוחד לאחרונה, מתמקדים בצה"ל, בקרב הפיקוד ובקורסי הפיקוד, במציאת נתיב שיאפשר למפקדים לפקד, להפעיל מרות ולהקפיד על משמעת, ובמקביל להימנע מפגיעה מיותרת בכבודם של החיילים ובחירותם.

ב. יחסי חייל לחברו

יחסי הגומלין בין מפקדים לפקודים הם רק צד אחד של האינטראקציה בין יחידים בצבא. גם ביחסים בין החיילים לבין עצמם יש להקפיד ולחנך לכבוד האדם והחייל.

מעצם מבנו ההיררכי, קיים בצה"ל קונפליקט קבוע בין חיילים ותיקים לחיילים צעירים; הוותיקים תובעים לעצמם זכויות-יתר מעשיות או סמליות על חשבון הצעירים. עניין אחר הוא האלימות שחלחלה בשנים האחרונות גם לשורות הצבא והיא מתבטאת בין השאר בזלזול בחיי אדם, במשחקים בנשק, ב'זובורים' (עונשים שיש בהם השפלה) ובביטויי גזענות. צה"ל אינו יכול לעצום עיניים לנוכח תופעות פסולות אלה. חובתו, במיוחד בימי שלום, היא לעצב את דמות הצעירים ועל-ידי כך – את דמות העם.

ג. דילמות וזכויות של קבוצות ומיעוטים

באיתור המקומות הנוחים לפגיעה בכבוד האדם בצה"ל, יש תחילה להביא בחשבון כי אוכלוסיית המתגייסים היום היא מגוונת ביותר. כידוע, הן המועדים לפגיעה והן הקורבנות להתנהגות בעייתית ופוגענית הם מי

שהמסגרת תופסת אותם כ'אחרים', כשונים; השונות 'מזמינה' פגיעות בכבוד האדם. בחברה הישראלית ההטרוגנית והרב-תרבותית, ובהשתקפויותיה בצבא, מושגים של כבוד האדם והשפלה הם יחסים ביותר: בחור היושב בכלא על סירוב לשטוף כלים, כי לא מקובל בעדתו שגבר ירחץ כלים, מצביע על בעיה של אמות מידה שאינן יפות לכול. האוניפורמיות (אחידות) המבנית של הצבא מתעמתת כאן עם הרב-תרבותיות בחברה. יחסיותו זו של המושג 'השפלה' מגדילה למעשה את הנטל ומרחיבה את החובה לברר מה הן הרגישויות המיוחדות, הנגזרות מההקשרים התרבותיים של האוכלוסיות השונות המשרתות בצבא.

דילמה נוספת עניינה זכויות הקבוצה כקבוצה, להבדיל מזכותו של היחיד, ובהקשר זה נשאלת השאלה האם קבוצה זכאית לכבוד על בסיס קבוצתי להבדיל מהבסיס האישי? לדוגמה: האם יש להתחשב בכבודם של בחורי 'ישיבות ההסדר' שדורשים שלא תהיינה להם חיילות מדריכות, או, לחלופין, להתחשב בכבודה של החיילת, שנפסלת לתפקיד בשל היותה אישה. שאלה אחרת היא האם בצבא של חברה רב-תרבותית יש מקום לתרבויות-משנה? כך, למשל, מהי הזכות של יחידת מיעוטים ליחס פרטיקולרי למנהגיה, לדרישותיה התרבותיות, לאוכל שהיא מורגלת בו? האם נכון להקים מסגרת נפרדת לחיילים 'חרדים' ובכך לסתור את הממד של 'כור היתוך' שאפיין את צה"ל מאז הקמתו? מהו הקריטריון המזכה קבוצה בזכויות ייחודיות?

ומן הכיוון ההפוך – מה חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו בכלל, ובצבא בפרט, נותן לפרט בתוך הקבוצה? האם הפרט בקבוצה רשאי לפרוש מהקבוצה ולנהוג בשונה מכל השאר? האם מותר להגן על זכותו, ואם כן באיזו רמה? למשל, ייתכן מצב, שבו מתקיימת סתירה בין הדרישה לתת דיווח אמת ובין הכלל הנורמטיבי של אי-הלשנה. חייל נדרש לדווח על האחראי ל'פשלה' והוא מסרב. השאלה המתעוררת היא האם לפגוע בכבודו או בכבוד הקבוצה.

ד. סוגיית ההטרדה המינית

אף כי התופעה קיימת בחברה הישראלית כולה, על צה"ל ללחום בה באופן מיוחד, שכן החיילים והחיילות משרתים בצבא מכוח החוק. יתר על כן, מרבית המפקדים בצה"ל הם גברים, ובידי המפקדים כוח רב, המקנה להם שליטה

בחיי החיילים והחיילות. 'הקו האדום' בנוגע להטרדה מינית בצה"ל בפרט ובחברה בכלל, הוא הפעלת כוח גופני על חיילת והפעלת סמכויות פיקוד כדי להשפיע על חיילת להתנהגות מינית בניגוד לרצונה. כל שימוש בכוח באופן הזה הוא פסול ויש לפעול נגדו בנחישות ובמלוא התוקף (ראו החוברת 'נשים בצה"ל' בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה).

מן האמור לעיל מצטייר כי צה"ל מצוי בעין הסערה של הדיון בנושא כבוד האדם הן מההיבט החיצוני והן מההיבט הפנימי. ההתמודדות עם סוגיה זו חריפה במיוחד בשורות הצבא כי בשעת חירום ומלחמה מצפים מהצבא שיצליח בלחימה ויפעיל תוקפנות, כלומר שיהיה ארגון כוחני, ואילו בתקופה של אי-לחימה מצפים מאנשים בצבא שיתנהגו לפי נורמות לא-תוקפניות. בתקופה האחרונה צה"ל עובר לעתים תכופות ממצב של לחימה למצב של אי-לחימה וערכי כבוד האדם נבחנים בו בכל פעם בהקשר אחר. השילוב של הציפיות המשתנות עם המעבר המהיר בין מצבים משתנים הוא המקור למתחים המובנים במערכת הצבאית.

יישומו של ערך כבוד האדם בצבא

כבוד האדם הוא אמצעי וגם מטרה. הוא אמצעי, כי קיומו של הארגון הצבאי ושמירת ביטחון מדינת ישראל מותנים בהבטחת צורכיהם הפיזיים והאנושיים של החיילים כבני אדם, לרבות הצורך בכבוד אנושי. הוא גם מטרה, כי הוא ערך בפני עצמו.

כדי ליישם בצבא את ערך כבוד האדם המעוגן כיום בחוק יסוד, יש לתת את הדעת על הבעיות הבאות:

טיפוח כבוד האדם בצבא - האם הוא מקדם את מטרתו

הצבא כארגון לוחם או מחבל בה?

כדי לענות על שאלה זו, די אם נזכור שהאדם הוא המשאב החשוב ביותר בצה"ל ושכבוד האדם הוא מרכיב ב'דלק' המניע את חייליו. לצה"ל תורת

לחימה, שעוסקת באופן הפעלת הכוח ובשימוש בטכנולוגיה, ואילו סוגיית כבוד האדם מתייחסת לרוח הלחימה. ידוע על צבאות שנכשלו בקרב למרות שהיו להם אמצעי לחימה מצוינים וטכנולוגיה טובה, כי רוח הלחימה לא הייתה קיימת בהם או שהתקיימה במשורה. ההיסטוריה מלמדת כי אנשים שנוזהרים בכבודם ובחירותם יהיו שבעי רצון, יודוהו עם מה שהם עושים, יהיו גאים בו ויפיקו תוצרת טובה יותר, לא רק במסגרת הצבא, אלא גם בחברה; והיות שצה"ל הוא כור ההיתוך של החברה הישראלית, צה"ל טוב יותר משמע חברה טובה יותר בישראל.

בתקופות אחרות, כשהקולקטיב והכלל הם שעמדו במרכז ולא היחיד והגשמת שאיפותיו הפרטיות – העיסוק בכבוד האדם היה מינורי. בשנים הראשונות לקיום המדינה, הופנו המשאבים והכוחות להבטחת קיומה וקודשו רעיונות כמו הקרבה ונתינה. ככל שהמדינה התחזקה ונפתחה יותר להשפעות גלובליות, גדלה מטבע הדברים ההתמקדות בפרט ובכלל זה ערך חי אדם וכבוד האדם. אין להתפלא, אפוא, שחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו שנחקק ב-1992, העמיד את היחיד במקום מרכזי יותר בהשוואה למקומה של המדינה. עם זאת, נראה שלא ניתן להחיל על הצבא, חד-ערכית, את שיפה לחברה. דרושה התאמה לתנאיו של הצבא והתאמה זו ראוי שתיעשה על-ידי המפקדים. בעבר עסקו מפקדים בהעמדת יכולותיו של החייל למבחן בעת האימונים, על מנת לחשלו לקרב עתידי. הם היו מתחרים ביניהם אצל מי 'נשר' יותר חיילים, כיוון שהדבר הצביע על יתר איכות וסטנדרטים גבוהים יותר. היום מאמינים בצה"ל שאין סתירה בין הדרישה לנורמות גבוהות של עמידה במבחנים, של סיבולת, של כושר קליעה וכדומה לבין השמירה על כבודם של החיילים. להפך, נמצא כי הגישה החדשה משפרת את יכולת הצבא למלא את מטרותיו, וכי האמון של החיילים במפקדים גדל, וכתוצאה מכך גדל גם אמונו של הציבור בצבא. גישה זו מושרשת בפיקוד הבכיר אך 'חוקרת' מעט כשמדובר בפיקוד הזוטר. על כן חשוב שהדרו-שיח המתקיים בין הצבא לחברה, יתקיים גם בין החייל לבין המ"כ.

במצב-הדברים היום, שבו הצבא 'שקוף' לחברה באמצעות תקשורת חוקרת, לכל חייל יש אופציה 'להפוך את סדר היום של מפקדו', גם ללא סיבה. מצב זה אינו בריא, והשאלה היא איך מגיעים לכך שהמערכת תפעל באופן

שאינו מפנק את החיילים יתר על המידה, שאינו פוגע ביכולות של המפקדים לתפקד, שאינו משבש את סדר יומם בעיסוק בקבילות על קיפוח (ממשי או מדומה) של ערכי היסוד. דוגמה מן העת האחרונה היא של חייל שעתר לבג"ץ לא לגזור שערו עם הגיוס. אכן, נותרה בעינה השאלה כיצד נאזן נכונה בין זכויות הפרט לבין הצרכים המיוחדים הנובעים ממהותו של השירות הצבאי, שהוכרו גם על-ידי המחוקק בחוק היסוד.

האם על הצבא להיות מוביל או מובל במה שנוגע לשמירת

ערך כבוד האדם?

שאלה זו דומה לשאלת "הביצה והתרנגולת." ההגיון אומר שיש לתת לחברה לקבוע את המסגרת שבתוכה מותר לצבא לפעול, כיוון שהחברה היא חברה מודרנית, דמוקרטית, והצבא הוא שלוחה של החברה.

עם זאת, סוגיית כבוד האדם בתוך המערכת הצבאית אינה דבר מובן מאליו, אלא היא מלאה סתירות פנימיות קשות, מה גם שבחברה קיימים אלמנטים שאינם שותפים לאוכלוסיית הצעירים (ובני משפחותיהם) המשרתים בצה"ל. מדובר במגזרים שונים שאינם מתייגים לצבא, ונשאלת השאלה, האם נכון וראוי שתהיה להם השפעה על קביעת הנורמות הצבאיות, או מוטב שהצבא יעשה זאת בעצמו.

נדמה שטוב יהיה אם הצבא הוא שייתן את הפרשנות, הוא שיגזור מהכללים האזרחיים הכתובים את ההולם לצרכיו, להתפתחותו ולמצבים המיוחדים לו. הצבא יעשה את ההתאמות הנדרשות בהתחשב בעובדה שהוא ארגון היררכי ולא דמוקרטי. לצבא אחריות על ביטחון המדינה והוא שימצא את נוסחת האיזונים הנכונה, שתורה כיצד ניתן לעמוד במשימה קשה זו של ביטחון ובו-בזמן לקיים את כללי כבוד האדם.

ייתכן שיש מקום לקחת את חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ולנסות לעצב על-פיו תפיסה צה"לית דינמית שתתעדכן מעת לעת. נזכור כי יש להתייחס לשתי אוכלוסיות המשרתים: הסדיר והמילואים. למרות שהצבא מורכב גם מאלה וגם מאלה, בעיותיה של אוכלוסייה הן שונות. בשורות הצבא הסדיר יש להתמודד בהקשר זה עם תופעת 'הצעירות', עם המגזרים החברתיים

השונים, עם שירות נשים בצה"ל כלוחמות וכמפקדות, עם בני המיעוטים ועם העולים החדשים. אצל חיילי המילואים, סוגיית הכבוד נוגעת בנקודות אחרות, בין השאר בתופעת ה'פראייריות' ובחלוקת הנטל הבלתי צודקת. חשוב שהצבא ירים את הכפפה, כי במצב של ואקום פיקודי, אין מנוס מטיפול משפטי. אם הצבא לא ינקוט יזמה, סופו שהחברה תכתוב לו את הערכים כנוסחת איזונים, בין שהיא מתאימה או שאינה מתאימה לצורכי השירות הצבאי. כך קרה בסוגיית התחקירים המבצעיים בצבא – היות והצבא לא טיפל בנושא באופן הראוי, הקימו המשפטנים ועדות חקירה וקבעו עבור הצבא מסקנות אישיות. בדיעבד, מי שהיה צריך להוביל את המהלכים האלה מלכתחילה הם המפקדים ולא המשפטנים. הטיפול חייב להיות במערכת הצבאית, והמפקדים הם שצריכים להובילו.

דילמות נוספות בעקבות יישומו בצבא של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו

התנגשות ערכים

לכאורה קיימת סתירה בין אמירת הפתיחה של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו – "זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם ובקדושת חייו" – לבין נוסח השבועה לצה"ל המבטאת את הנכונות להקריב חיים בנסיבות מסוימות. זוהי סתירה מהותית, והפתרון לה מצוי בערכי צה"ל. הצבא מחויב לקביעות שקשורות בקדושת החיים, ובין השאר עליו לעשות כל שביכולתו כדי לחסוך בחיי אדם, גם בין חייליו וגם בין אנשי הצד שמנגד. ההכרה בקדושת החיים ראוי שתהיה מושרשת גם אצל מי ששולחים חיילים לחזית. בהקשר זה יש גם לזכור דברים שאמר בן גוריון: "תדע כל אב, שמסרה גורל בנה בידי מפקדים הראויים לכך", וכאן יש לשאול מי מפקד ראוי ומי אינו ראוי. אבל זוהי תשובה ברמת המיקרו, ואילו תשובה ברמת המקרו עוסקת בצדקתן של מלחמות: על חיילי צה"ל להרגיש שאם נדרשו לסכן את חייהם, הרי זה מפני שמוצו כל יתר החלופות, וכי ההחלטה הזו היא החלטתם של

המוסדות הדמוקרטיים במדינה, ברוח האמירה המושמעת השכם והערב כי מפקדו של הצבא היא ממשלת ישראל.

סתירה נוספת קשורה בהתנגשות המתרחשת לא פעם בין ערכי הקוד האתי. למשל: בסיטואציות מסוימות, ערך כבוד האדם עלול לעמוד בסתירה לעקרון הדוגמה האישית או לעקרון המשמעת המוחלטת.

סוגיית המנהיגות

אחת הסוגיות המהותיות בצבא בהקשר של כבוד האדם היא המנהיגות: מהי מנהיגות בצבא וכיצד היא משפיעה על העשייה. השאלה היא איך מביאים חייל לביצוע משימות בצורה מיטבית, להזדהות ולהרגשת שייכות, תוך שמירה על כבודו כאדם ותוך שמירה שלו על כבודם של אחרים? איך גורמים לכך שעשייתם של ראשי הצבא תגבש נורמות של מותר ואסור ועל-ידי כך תשפיע על חינוכם של החיילים. מסתבר כי המנהיג, המפקד, הוא החוליה המשמעותית והקריטית ביותר.

דרכי התמודדות

חינוך, הסברה והדרכה

נתונים מראים, שבשנים האחרונות יש ירידה משמעות בכמות ה'טרטורים' בצבא. מסתבר כי בזכות מערכת ההסברה וההדרכה המיוחדת לו, הצליח צה"ל להבהיר היטב מה הדברים שהגוף הצבאי תופס כמשפילים, וכן לבחור דגם כללי וליצור סביבו את ההגדרות והמונחים הרלוונטיים. עולה השאלה, האם מתפקידו של הצבא להיות נושא הדגל בעניין הזה? אכן לצבא תפקיד מחנך מעצם היותו 'צבא העם' מקום מפגש לכל הסטריאוטיפים – עולה מאתיופיה, קיבוצניק ומתנחל ישנים בחדר אחד וקושרים קשרים.

לטיפול בנושא כבוד האדם בצה"ל גוון תועלתני: כדאי לצבא לכבד את חייליו כי בכך הוא ישיג חיילים טובים יותר ולוחמים שמתפקדים היטב. אלא

שהניסיון מלמד כי לא די בהרצאה על ערכים כדי לחולל שינויים בהתנהגות; נחוץ תהליך עמוק. דווקא מפני שצה"ל הוא מערכת היררכית נוקשה, הוא בנוי להפנים בהדרגה את נושא כבוד האדם ולהנחיל אותו כתהליך מתמשך לדור הבא.

אחת השיטות הנפוצות להחדרת ערכי כבוד האדם היא באמצעות סדנאות, שבהן כל אחד מן השותפים מספר מניסיונו האישי (מתי וכיצד השפלתי, מתי וכיצד הושפלתי וכו'). התהליך גם חייב להתרחש מלמעלה למטה (top down), מהרמטכ"ל ועד המ"כ. על כל המפקדים להפנים את התהליך ולהפוך אותו, בדרך של דוגמה אישית, לחלק מן התרבות הצה"לית. אלא שאל לנו להגזים גם בכיוון ההפוך: גם אם קיימת כיום לגיטימציה להתייחס לצה"ל פחות כצבא לוחם ומגן ויותר כ'קייטנה', ארע לאחרונה לא פעם שננקטו צעדים מחמירים כנגד מפקדים גם במקרים שבהם החייל עצמו לא ראה את התנהגותו של המפקד כפוגעת. עלינו לשאול את עצמנו, מי הם המפקדים המשפילים והמתעללים שנגדם מתנהלת מלחמת חרמה ולזכור שאלה הם החיילים המצטיינים מן השנה שעברה. האם ייתכן שבפרק זמן כה קצר הפכו לפושעים שיש להעמידם לדין? ייתכן שנעשה שימוש רחב מדי במושג 'התעללות' ואת הדגש יש אולי להעתיק לטיפול באי-סדרים אחרים, כגון מתן כבוד לזמנם של החיילים, מימוש הזדמנויות במהלך השירות וכו', שגם הם פנים של כבוד האדם.

הצבא מתמודד עם משימה קשה, כי קשה לחנך שחינוך אמיתי לכבוד האדם בסיטואציה שמאיימת ובמקרים מסוימים מרוקנת את המונח כבוד האדם מכל תוכן: קשה לקחת חייל בתום תקופה שבה ביצע 'סגר' ו'כתר' וללמד אותו על ערכי כבוד אדם. מלחמה וכבוד האדם נחשבים "תרתני דסתר", אבל דווקא בשל כך הצבא חייב לעסוק בכבוד האדם ולחנך לו, אחרת עלול להתרחש תהליך של 'התבהמות'. כיבוש הוא כר נוח לפגיעה בכבוד האדם כי כופים על אוכלוסייה אזרחית, בחיי יומיום, הגבלות תנועה, מצמצמים את אפשרויות הפרנסה וכו', שלא לדבר על אירועים קשים או טרגיים כמו אבדן חיים. אף שחלק מן הדיון שייך לתחום המדיני, הצבא אינו יכול להתחמק מן העיסוק בו אל מול חייליו.

בהקשר של שמירת כבוד האדם בשטחים, ראוי לזכור עוד, כי כבוד האדם

הוא מושג יחסי, הוא נורמה שמקובלת בחברה מסוימת ולא באחרת. לכן, ראשית עלינו לברר מהם הכללים שלפיהם נקבע אם דבר הוא פוגע או לא פוגע בכבוד ובמקביל אסור שנשכח כי יחסיות זו אינה הופכת את נושא הדיונים לפשוט, אלא לקשה ותובעני יותר.

קיימות סוגיות דומות נוספות שצריך לאתר וללמוד איך נוהגים לגביהן בעולם שערכיו השתנו. סיגול חלק מן הערכים החדשים הללו הוא תנאי לקיומו של ארגון חברתי אפקטיבי. על צה"ל ללמוד להתאים עצמו לערכים הללו במידת האפשר, ובה-בעת להמשיך להיות צבא אפקטיבי – משימה קשה לכל הדעות. טוב יהיה אם יקבע בסיס ערכי לדיון בסוגיות הללו, ולהתוות מדיניות כוללת לגביהן.

מדיניות דווקרטיה כמקור סמכות הצבא

בעיה סבוכה שצה"ל עומד בפניה היא להטיל על נער ונערה בני שמונה עשרה, עם גיוסם, משימות של 'חייבים' עוד טרם הפנימו את ערך החובה בחיים האזרחיים. עם זאת, דווקא בצבא מדגישים מאוד את התפיסה, שהחייל הוא חייל מכוח היותו אזרח ולא להפך. במהלך השירות הצבאי מחוזקת בין היתר גם תודעתו האזרחית (למרות המתח המסוים שקיים בין שני הערכים). ומחקרים מראים שהחוויה הכוללת שחייל יוצא עמה מן השירות, היא כזו שמחזקת את זהותו האזרחית. העובדה שהצבא, כמו גם החברה, תובעים מאחרון החיילים אחריות משפטית למעשיו – גם אם הוא עושה אותם מכוח פקודה של מפקדו – מחדירה אף היא מתח אזרחי לפעילות הצבאית.

נראה כי ניגודיות מסוג זה, בין ערכים חברתיים כלליים לבין ערכים המיוחדים למערכת מסוימת, אינה ייחודית דווקא לצה"ל. ניתוח של מטרות קולקטיביסטיות אחרות שצריך להשיגן כדי לקיים מסגרת של מדינה, יגלה שגם בהן נוצרת ניגודיות בין הערכים של האינדיבידואל לבין אלה של הקולקטיב. כך במערכת החינוך וכך בביטוח הלאומי וכך בכל מערכת שמנסה לקיים סדר ארגוני שהוא טוב לממוצע ולרוב. הניגודיות הזו קיימת אפוא בכל מערכות החיים, והצבא הוא רק דוגמה אחת מרבות.

מקור הסמכות הבלעדי לצבא, כמו גם ליתר המערכות שנזכרו לעיל, הוא המדיניות הנבחרת באורח דמוקרטי והשמירה על כך שהצבא יבצע את משימותיו בגבולות החוק. לא רצוי לדבר על 'ערכים של צבא' ו'ערכים של חברה', כיוון שהצבא הוא נגזר של החברה ומושתת על ערכיה. ברוח הגישה הזו, לא מנסים בצה"ל היום 'להרדים' את הקושי הפרטי של החייל מבחינה פוליטית ואידיאולוגית, אלא מעודדים אותו להעמיד סוגיות לשיחה, להבין אותן, להתייחס להתלבטויות כאל דבר לגיטימי, אך לבצע פקודות. כך, מכבדים את החייל כפרט, מכבדים את הממד האזרחי שלו ובמקביל משמרים את יכולת הפעולה של הצבא. גישה כזו מאפשרת את הישרדותו הארגונית של צה"ל במרקם המורכב של מציאות משתנה.

מקצועיות החיילים

פן נוסף של ההתמודדות עם כבוד הפרט במערכת הצבאית ההיררכית הוא המקצוענות. האם קיים קריטריון מוסכם להגדרת חייל או מפקד מצליח? כלומר האם החייל יודע איך יוכל להשתלב טוב בארגון הצבאי, להבין מהי אחריותו כחייל? ההנחה היא כי חיילים שיש להם הכשרה טובה, שהם מפקדים מיומנים ומקצועיים, יתייחסו לזולתם אחרת מחיילים שהכשרתם המקצועית היא רופפת ובעייתית.

מסתבר כי הלוחם של היום אינו הלוחם של פעם. יותר מתמיד, עומד היום בספק הקשר שבין כוח לבין מימוש עצמי בצבא, ובמקביל עולה השאלה האם לדגם ה'מאצ'ו' שטופח בשנות ה-70' וה-80' יש עוד מקום בצבא, בשעה שבקרוב רוב הציבור בישראל מתחוללים דווקא תהליכים עמוקים של דה-מיסטיפיקציה ודה-רומנטיזציה של הצבא, ושאלת הזיקה שבין כוח לאישיות עוברת גם היא גלגולים רבים. הלוחם של היום איננו 'מאצ'ו', אלא הוא חייל הזקוק לכישורים נוספים כדי לעמוד בתביעות שהמלחמה המודרנית והטכנולוגית כופות עליו. מצב דברים זה משפיע על קביעת הכישורים הרצויים של קציני צה"ל היום ומחר, וייתכן שתהליך ההכשרה חייב להתחיל עוד קודם להשתלבות במערכת הצבאית: במערכות ההכנה לצה"ל, בלשכות הגיוס ואפילו במערכת החינוך.

אף הכשרת חיילים להיות מפקדים בצבא שונה מן ההכשרה האזרחית המקבילה לה. המעבר מחיילות לפיקוד בצבא נמשך בדרך כלל חודשים ספורים. חיילים שעשו את המעבר, מסוגלים לבצע היטב את התפקיד, אולם רק באופן יחסי. השוואה לגופים אזרחיים מגלה כי לא קיים גוף אזרחי, שבו המעבר הוא כה מהיר, מה שעלול להפוך את הצבא לגוף לא-מקצועני, המשלם מחיר במצבים שבהם החייל צדק והמפקד טעה. מצבים מעין אלה מאפיינים אנשים שמתמודדים פעם לראשונה בחייהם, ובגיל מאוד צעיר, עם סוגיות מורכבות של פיקוד, עוד לפני שגיבשו לעצמם זהות פיקודית כלשהי. עולה מכך, כי על מנת לשמור על כבוד האדם, חיוני שההיררכיה תהיה מוצדקת. השאלה מי מפקד על מי צריכה להיות מוכתבת על-ידי שיקולים ענייניים וקפדניים, לרבות השיקול המקצועי, וגם השיקול של כבוד האדם. עם זאת, אין בכוונת הצבא לבטל את הפקודה. קיימת ההבנה, כי צבא הוא גוף היררכי, המתקיים במסגרת של אילוצים, ובסופו של עניין עליו לתת מענה למבחן עליון של הגנה על המדינה. כאן נעוץ אולי בסיס המתח, שכן בשעת הקרב, החייל נדרש לפעול לעתים בניגוד לאינסטינקט הקיומי שלו, כלומר לקיים סיטואציה של ציות ותפקוד כמעט מכניים (על-ידי פקודות) ועם זאת אסור בשום פנים לזנוח את הפנייה אל החלק התבוני שלו. בתוך התרבות הפיקודית, מנסה צה"ל יותר ויותר להכניס ממדים של הידברות ודיאלוג (הבנה כי יש לקיים פקודה, על אילו פקודות ניתן לקיים דיאלוג ועל אילו לא). נראה, כי אלה, כמו גם מקומה ההולך ומתחזק של המקצועיות, הם מרכיבים של התאמה לסביבה המשתנה, וצה"ל תופס אותם כמקור-כוח משמעותי, שמחזק את כושר הישרדותו.

כבוד האדם בצה"ל – מבט אל העתיד

מכל האמור לעיל עולה כי המציאות שצה"ל נתון בה מלאה סתירות פנימיות במה שנוגע לכבוד האדם. סתירות אלה נראות לעתים בלתי ניתנות ליישוב. קיימת סתירה בין גישה הומניטרית, כבוד האדם, וליברליזם לבין אפקטיביות צבאית. כדי להתמודד עם שאלות הומניות ולתת להן מענה – נחוצים

אנרגיה, מחשבה, תכנון ומשאבים; אלה לא תמיד זמינים בעת חיפוש פתרונות משפיעים ומידיים.

יש להביא בחשבון כי הצבא אינו הומוגני: לא בהרכב אנשיו ולא בצרכיו, ואפילו מטרותיו אינן חד-כיווניות. גם החברה הישראלית הטרוגנית, שסועה ומגוונת מבעבר, ואף מעמידה את הפרט במרכז ההווה.

השאלה שיש לשאול, אפוא, היא מהי הזוהת של הצבא הרצויה לחברה? יש להיזהר מאוד במה שנוגע למתח שקיים היום בין הנורמות הצבאיות לבין הנורמות החברתיות, ובראש ובראשונה לשאול – מהם אותם משתנים שהופכים צבא לצבא טוב ואיך הם מושפעים מהשינויים שמתחוללים בחברה?

הדרך להשיג מידע זה היא דרך הדיאלוג, שאיננה דרך מידית, אלא מתמשכת ומונעת על ציר זמן. דיאלוג זה יתמקד במספר רבדים. הרובד הראשון הוא הפנימי: העובדה כי הפיקוד הבכיר בצה"ל עוסק בסוגיית השמירה על כבוד הפרט היא חשובה ביותר ומכריעה. חשוב שהשיח יתמשך לאורך כל שדרת הפיקוד עד לנקודת המפגש עם הדרג הזוטר ביותר – החייל. הרובד השני הוא הרובד החיצוני – הממלכתי – של המדינה, והוא יכול להיות ברמה של המחוקק, של הממשלה, או של גופים א-פוליטיים. נראה כי על הצבא ליזום דיאלוג באמצעות אזרחים שיש להם עדיין 'מניות' בצבא. החיבור בין שני הרבדים הללו ייעשה גם הוא באמצעות הדיאלוג. חירות הפרט בהחלט נפגעת במערכת הצבאית, אך הכבוד לא בהכרח צריך להיפגע. מרשים לגלות שלמרות הסתירות האלה, הצבא מתנהל עם מיעוט יחסי של חריגות בנושא כבוד האדם. צה"ל עומד מול ובתוך אוכלוסייה אזרחית עוינת, ובכל שבוע יש אלפי אירועים של אינטראקציה בין חיילי צה"ל לאזרחים, שוטרים ומפגעים פלסטינים. מאלפי האפיזודות הללו, רק בודדות מסתיימות בפגיעות קשות בכבוד האדם. נשאלת השאלה: איך ייתכן? והתשובה לה היא שרוב ההתנהלות של הצבא אינה דרמטית: קיימות פעולות שגרתיות רבות ופעולות אימונים, שבהן חיילים אינם נתונים בהתמודדויות שהוזכרו לעיל. יתר על כן, הצבא מוכן לשפוט החלטות של מפקדים לא רק על-פי תוצאותיהן, אלא גם על-פי השיקולים האפריוריים ששירתו את המחליט. כנראה שקיים 'ידע צבאי חבוי' (implicit knowledge), שמאפשר

לחיילים, למפקדים הזוטרים ולמפקדים הבכירים להביא בחשבון את כל מערכת השיקולים ולקבל החלטות נכונות, תוך התאמתן למצב נתון.

סיכום: כבוד האדם בצה"ל – אזור הדילמה

אזור הדילמה הוא התחום ההתנהגותי שבו ערכי כבוד האדם מתנגשים עם ערכים אחרים. אזור הדילמה נמצא בלבו או בשכלו של מקבל ההחלטה הקונקרטית.

כדי להעמיק במושג זה, ראוי תחילה לנסות להגדיר מה מצוי מחוץ לאזור הדילמה.

ראשית, התנהגויות של חיילים והמפקדים המונחות על-ידי פקודות מלמעלה, אינן בנות דילמה. יש לקיים פקודות בין אם הן נראות למבצע כעולות בקנה אחד עם ערכי כבוד האדם ובין אם לאו (למעט המקרים הנדירים של פקודה בלתי חוקית בעליל). פקודה צריכה לגבור על כל התלבטות של מבצע הפקודה, והיא מעבירה את האחריות לנותן הפקודה.

שנית, קיים מקבץ רחב של התנהגויות הפוגעות בכבוד האדם ואין להן שום הצדקה – לא ערכית ולא אופרטיבית. לדוגמה, התייחסות משפילה של חיילים ותיקים ביחידות מסוימות לחיילים חדשים באותה יחידה; או התגרות מיותרת באוכלוסייה אזרחית והשפלתה. בחודשים האחרונים הופיעו בעיתונות תיאורי מקרים השייכים בדיוק לקטגוריה זו. למשל: חיילים מיידים ללא סיבה מבצעית רימוני הלם בקבוצה של גברים ונשים פלסטינים הנסים על נפשם ליד כפרם; חייל במחסום מצפון לרמאללה שובר – ללא סיבה – בקת רובהו, פנסים של מכוניות פלסטיניות; קצין צה"ל המורה לקשור פלסטיני למכסה המנוע של ג'יפ סיור, כדי למנוע מהכפריים להשליך אבנים לעבר הג'יפ. מדובר בהתנהגויות בלתי נורמטיביות הן ביחס למקובל בצבא והן ביחס למקובל בחברה האזרחית, וכולן תוצר של תוקפנות-יתר, של התנשאות וזלזול, של רגשי נחיתות בהיפוכם וכו'. גם התנהגויות כאלו אינן בנות דילמה. שלישית, כאשר מול ערך כבוד האדם עומד בצורה מובהקת ומידית הערך של שמירה על חיי עצמו, חיי הזולת, חיי היחידה – אין לצפות לדילמה

פנימית אמתית.

לאחר שהגדרנו מספר תחומי התנהגות שאינם באזור הדילמה, עדיין נותר אוסף עצום ורב של מצבים שחייל הנקלע אליהם מרגיש קרוע, או חייב להרגיש קרוע בין נטיות פעולה שונות. מדובר במצבים המתהווים בשטח, ולגביהם אין שום 'מתכון', והם מבטאים קונפליקט בין ערכים – מצד אחד ערך כבוד האדם ומצד שני ערך צה"לי, או ערך יחידתי, או ערך אישי אחר (ראו הקוד האתי-ערכי של צה"ל).

אין אפשרות מעשית להרכיב 'אנציקלופדיה' של מצבים בעייתיים עם פתרונות ערכיים צמודים ('פתרון בית ספר'). תמיד יוצו דילמות חדשות, בלתי מוכרות. במצבים כאלה, ובמיוחד בשעות דחק שבהן יש לקבל החלטה מהירה, מה שקובע את התנהגותו הקונקרטית של החייל או המפקד הוא מעין 'מצפן פנימי' אישי. בהתאם לערכי כבוד האדם שהוטמעו והופנמו ב'מצפן' הזה על-ידי חינוך בבית, בבית הספר, בצבא – יהיו החלטותיו של החייל. יכולתו של צה"ל להשפיע על 'מצפן פנימי' זה היא מוגבלת, אך חובתו לנסות ולעשות זאת.

סדר יום מחקרי

ניתן להמשיך וללמוד עוד על נושא כבוד האדם בצה"ל באמצעות מחקרים שיבחנו פנים שונות של הנושא ואת הדילמות המתעוררות סביבו. כך, מעניין יהיה לערוך מחקר השוואתי (עיוני) של הקודים האתיים של צבאות שונים בעולם ולעמוד על השוני בדגשים בכל הנוגע לכבוד האדם. ההשוואה גם תבליט את מקומם של השפעות תרבותיות, של מבנה הצבאות (צבאות שהשירות בהם חובה מול צבאות מקצועיים), של סוג האתגרים (סוג הסכסוכים), ושל ההרכב הדמוגרפי של החיילים בצבא.

כיוון מחקר אחר הוא בדיקת עמדות בנושאים ערכיים אצל חיילים סדירים לעומת חיילי מילואים מ'דורות שונים'. על-ידי כך תתברר השפעתם של נתוני תקופה וגיל על תפיסת ערכי כבוד האדם. בדיקה דומה יכולה להשוות בין קבוצות של חיילים סדירים – חיילים ותיקים מול חיילים

חדשים; חיילים מחיילות שונים, וכד'.

צה"ל מקיים תחקירים פנימיים במקרים של התעללות והשפלות – הן בהקשרים פנים-צה"ליים והן בהקשרים של עימות חיצוני. אפשר היה להוסיף לתחקירים אלה היבט פסיכולוגי, כלומר לנסות ולהבין את מערך הרחפים והסיבות שהביאו חיילים ומפקדים להתעלל ולהשפיל את עמיתיהם, פקודיהם, או יריביהם.

לאור רגישותו של נושא כבוד האדם בזיקה לשהיית צה"ל בשטחים, יש מקום לבדוק גם עמדות הקשורות בכבוד האדם אצל חיילים לפני השירות בשטחים ולאחריו, לראות האם חל שינוי ובאיזה כיוון. בדיקה אחרת באותו הקשר היא שינויי עמדות של חייל בודד בתגובה לאירועים במהלך שירותו. ולבסוף, נכון יהיה לערוך ניסוי או סדרת ניסויים שיבדקו את מידת האפקטיביות של התערבויות חינוכיות מהסוגים שהוזכרו במאמר (סדנאות, הרצאות, קבוצות דיון וכו'), על עמדות ועל התנהגויות הקשורות בכבוד האדם.

נספח א'

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו

1. עקרונות יסוד [תיקון: תשנ"ד]
זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן-חורין, והן יכולדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.
- 1א. מטרה [תיקון: תשנ"ד]
חוק יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.
2. שמירה על החיים, הגוף והכבוד
אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.
3. שמירה על הקניין
אין פוגעים בקניינו של אדם.
4. הגנה על החיים, הגוף והכבוד
כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו.
5. חירות אישית
אין נוטלים ואין מגבילים את חירותו של אדם במאסר, במעצר, בהסגרה או בכל דרך אחרת.
6. יציאה מישראל וכניסה אליה
(א) כל אדם חופשי לצאת מישראל.
(ב) כל אזרח ישראלי הנמצא בחוץ לארץ זכאי להיכנס לישראל.
7. פרטיות וצנעת הפרט
(א) כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת חייו.
(ב) אין נכנסים לרשות היחיד של אדם שלא בהסכמתו.
(ג) אין עורכים חיפוש ברשות היחיד של אדם, על גופו, בגופו או בכליו.
(ד) אין פוגעים בסוד שיחו של אדם, בכתביו או ברשומותיו.
8. פגיעה בזכויות [תיקון: תשנ"ד]
אין פוגעים בזכויות שלפי חוק יסוד זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש

או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו.

9. סייג לגבי כוחות הביטחון

אין מגבילים זכויות שלפי חוק יסוד זה של המשרתים בצבא הגנה לישראל, במשטרת ישראל, בשירות בתי הסוהר ובארגוני הביטחון האחרים של המדינה, ואין מתנים על זכויות אלה אלא לפי חוק ובמידה שאינה עולה על הנדרש ממהותו ומאופיו של השירות.

10. שמירת דינים

אין בחוק יסוד זה כדי לפגוע בתוקפו של דין שהיה קיים ערב תחילתו של חוק היסוד.

11. תחולה

כל רשות מרשויות השלטון חייבת לכבד את הזכויות שלפי חוק יסוד זה.

12. יציבות החוק

אין בכוחן של תקנות שעת חירום לשנות חוק יסוד זה, להפקיע זמנית את תוקפו או לקבוע בו תנאים; ואולם בשעה שקיים במדינה מצב של חירום בתוקף הכרזה לפי סעיף 9 לפקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח-1948, מותר להתקין תקנות שעת חירום מכוח הסעיף האמור שיהא בהן כדי לשלול או להגביל זכויות לפי חוק יסוד זה, ובלבד שהשלילה או ההגבלה יהיו לתכלית ראויה ולתקופה ובמידה שלא יעלו על הנדרש.

נספח ב'

רוח צה"ל

("הקוד האתי")

צבא ההגנה לישראל הוא צבאה של מדינת ישראל. צה"ל פועל בכפיפות לרשויות השלטון האזרחי הדמוקרטי ולחוקי המדינה. מטרת צה"ל היא להגן על קיומה של מדינת ישראל ועל עצמאותה ולסכל מאמצי אויב לשבש את אורח החיים התקין בה.

חיילי צה"ל מחויבים להילחם, להקדיש את כל כוחותיהם, ואף לחרף את נפשם להגנת מדינת ישראל, אזרחיה ותושביה. חיילי צה"ל יפעלו על-פי ערכי צה"ל ופקודותיו, תוך שמירה על חוקי המדינה וכבוד האדם וכיבוד ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית.

'רוח צה"ל' - הגדרה ומקורות

'רוח צה"ל' הוא תעודת הזוהר הערכית של צה"ל, אשר ראוי שתעמוד ביסוד הפעולות של כל חייל וחיילת במסגרת צה"ל, בשירות סדיר ובשירות מילואים.

'רוח צה"ל' וכללי הפעולה הנגזרים ממנו הם הקוד האתי של צה"ל. 'רוח צה"ל' ישמש את צה"ל, על חייליו, מפקדיו, יחידותיו וחילותיו בעיצוב דפוסי הפעולה שלהם. על-פי 'רוח צה"ל' ינהגו, יחנכו ויבקרו את עצמם ואת זולתם. 'רוח צה"ל' יונק מארבעה מקורות:

- מסורת צה"ל ומורשת הלחימה שלו כצבא ההגנה לישראל.
- מסורת מדינת ישראל על עקרונותיה הדמוקרטיים, חוקיה ומוסדותיה.
- מסורת העם היהודי לדורותיו.
- ערכי מוסר אוניברסליים המבוססים על ערך האדם וכבודו.

ערכי היסוד

הגנת המדינה, אזרחיה ותושביה – מטרת צה"ל היא להגן על קיומה של מדינת ישראל, על עצמאותה ועל ביטחון אזרחיה ותושביה. אהבת המולדת ונאמנות למדינה – ביסוד השירות בצה"ל עומדות אהבת

המולדת והמחויבות והמסירות למדינת ישראל – מדינה דמוקרטית המהווה בית לאומי לעם היהודי – לאזרחיה ותושביה.
כבוד האדם – צה"ל וחייליו מחויבים לשמור על כבוד האדם. כל אדם הוא בעל ערך שאינו מותנה במוצא, בדת, בלאום, במין, במעמד ובתפקיד.

הערכים

דבקות במשימה וחתירה לניצחון – החייל יילחם ויפעל באומץ לב נוכח כל הסכנות והמכשולים שבפניו, וידבק במשימתו בנחישות ובתבונה עד כדי חירוף הנפש.

אחריות – החייל יראה עצמו שותף פעיל בהגנה על ביטחון המדינה, אזרחיה ותושביה. החייל יפעל תוך גילוי מתמיד של מעורבות, יזמה ושקידה, בשיקול דעת ובמסגרת סמכות, כשהוא נכון לשאת באחריות לתוצאות פעולותיו.

אמינות – החייל יציג דברים כהוייתם, בשלמות ובדייקנות, בתכנון, בביצוע ובדיווח, ויפעל כך שרעיו ומפקדיו יוכלו לסמוך עליו בביצוע המשימות.
דוגמה אישית – החייל ינהג על-פי הנדרש ממנו ויקיים את שהוא דורש מזולתו, מתוך הכרה ביכולתו ובאחריותו, בצבא ומחוצה לו, להוות דוגמה ראויה.

חיי אדם – החייל ינהג באופן מושכל ובטיחותי בכל פעולותיו, מתוך הכרה בחשיבותם העליונה של חיי אדם. בעת לחימה יסכן את עצמו ואת רעיו במידה הנדרשת לביצוע המשימה.

טוהר הנשק – החייל ישתמש בנשקו ובכוחו לביצוע המשימה בלבד, אך ורק במידה הנדרשת לכך, וישמור על צלם אנוש אף בלחימה. החייל לא ישתמש בנשקו ובכוחו כדי לפגוע בבני אדם שאינם לוחמים ובשבויים, ויעשה כל שביכולתו למנוע פגיעה בחייהם, בגופם, בכבודם וברכושם.

מקצועיות – החייל ישאף לרכוש את הידע המקצועי ואת המיומנויות הנדרשים לביצוע תפקידו, וישמם תוך חתירה לשיפור מתמיד של ההישגים האישיים והיחידתיים.

משמעת – החייל יפעל כמיטב יכולתו לביצוע מלא ומוצלח של הנדרש ממנו על-פי הפקודות ועל-פי רוחן. החייל יקפיד על מתן פקודות חוקיות בלבד, ולא יציית לפקודות בלתי-חוקיות בעליל.

רעות - החייל יפעל מתוך אחווה ומסירות לחבריו לשירות וייחלץ תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו, חרף כל סכנה וקושי, עד כדי חירוף הנפש.

שליחות - החייל יראה בשירותו הצבאי שליחות; יהיה נכון לתרום כל שביכולתו להגנת המדינה, אזרחיה ותושביה. זאת, בהיותו נציג של צה"ל הפועל מתוקף ובמסגרת הסמכויות שנתנו לו על-פי פקודות הצבא.

מליאת פתיחה

■ ד"ר אריק כרמון, נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה: אני מתכבד לפתוח את הישיבה השנייה, בנושא צבא וחברה, של הפורום המשותף של המטכ"ל והמכון הישראלי לדמוקרטיה. בטרם ניגש להרצאות הפתיחה, הרשו לי להקדים ולומר – מן הסתם על דעת כל היושבים כאן, מי שבמדים ומי שאינם במדים – כי עצם קיומו של דיון על כבוד האדם בצבא בתקופת אינתיפדה הוא בעל משמעויות מרחיקות לכת. ועכשיו להרצאות הפתיחה.

■ פרופ' מרדכי קרמניצר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים: אפתח בשתי הערות משפטיות: מקובלת בפסיקה אצלנו נוסחת האיזון, לפיה רק ודאות קרובה לפגיעה משמעותית בביטחון המדינה מצדיקה פגיעה בזכויות אדם שונות. אם מתייחסים ברצינות לחלק ההסתברותי של הנוסחה "ודאות קרובה", יש קושי לקבל את הנוסחה. המושג "ביטחון המדינה" הוא מושג רחב (ולא אנסה להגדירו כאן), והוא כולל סדרה ארוכה מאד של אינטרסים שרמת חיוניותם וחשיבותם לביטחון המדינה אינה זהה. הדעת נותנת שרמת ההסתברות צריכה להשתנות לפי מידת החשיבות של האינטרס הביטחוני הקונקרטי שעלול להיפגע. ככל שהאינטרס חשוב פחות, רמת ההסתברות צריכה לעלות; אך גם להפך. יתר-על-כן, נניח ש"ביטחון המדינה" מתבטא בעניין מסוים בחייו של חייל אחד, האם רק ודאות קרובה לאובדן חייו תצדיק פגיעה בזכות! והסתברות שהיא "רק" של 51 אחוזים, אין בה כדי להצדיק

פגיעה בזכות, תהא אשר תהא?

האתגר האמיתי בפיתוח משמעותי של זכויות אדם הנו באיתור הגרעין הבסיסי, הנוקשה, של כל זכות, זה שאין לפגוע בו כלל או שהפגיעה בו תבוא בחשבון רק במקרים חריגים שבחריגים.

דווקא כאשר מדובר בכבוד האדם, ניתן למצוא בסיס בפסיקת בג"ץ לרעיון הזה. בהסתמכו על המשפט הבינלאומי, קבע בג"ץ כי האיסור על עינויים הנו מוחלט, אין הוא נתון לאיזונים או לסיוגים. זאת, משום שהעינויים פוגעים בגרעין הקשה של כבוד האדם.

לדעתי, רעיון היסוד לגבי כבוד האדם הוא שהאדם נברא בצלם אלוהים. אדם זכאי לכבוד, בלי קשר לתכונותיו או למעשיו.

עכשיו הייתי מבקש לבצע מעבר חד מהפלנטה הנורמטיבית לשדה החיים, ובשדה זה אינני מאמין כי הנטייה לכבוד בני אדם אחרים היא נטייה מולדת באדם, שהאדם נוטה לכבד את הזולת מטבע ברייתו. טעות חמורה היא לחשוב שבאופן טבעי אנחנו מתייחסים לאחר במלוא כובד המשקל, החשיבות והמשמעות הראויים. בהקשר של הצבא, היה חשוב לבדוק איפה יכולות להימצא נקודות תורפה שבהן לא באופן פרטי, אלא באופן שיטתי, עלולה להיות פגיעה בכבוד האדם; אם נאתר את הנקודות האלה נדע טוב יותר כיצד להתמודד אתן.

כדי לא להיכנס לחרדה, צריך לומר דבר נוסף: נכון שהרעיון של הגנה חוקתית לכבוד האדם הוא חדש אצלנו, אבל הוא אינו חדש במדינות אחרות; יש ממי ללמוד ואנחנו לא מתחילים להמציא את הגלגל. עם זאת אסור לשכוח שהצבא שלנו הוא צבא חובה – צבא חובה הן לגבי שירות החובה והן לגבי המשרתים. במצב-דברים כזה, הנטל כבד יותר מאשר במקומות שבהם הצבא בנוי כולו על אנשים שנכנסים למסגרת הצבאית מרצונם ובהסכמתם, בדיעה מראש מהם הכללים של מסגרת זו. כאן אנשים נכנסים למסגרת משום שכופים אותה עליהם.

משום ששירות החובה כשלעצמו הוא הטלת מגבלות חמורות מאוד על חופש הפעולה של האדם, השאלה היא אם יש הצדקה לקיומו של שירות חובה. בייחוד על רקע הכרסום במושג "חובה", שירות החובה הוא שאלה אקוטית אמיתית שעוד תחריף בעתיד.

כעת אמנה, ברשותכם, את הסוגיות שיש לבדוק: היחס כלפי הזולת, בייחוד השונה והאחר, איננו מיוחד למסגרת הצבאית אך במסגרת הצבאית הוא קריטי באופן מיוחד.

אחלוק עמכם אנקדוטה שסיפר לי אבי ז"ל. במלחמת העולם השנייה הוא ראה חבר שלו לנשק, אוזבקי, הולך הצדה אחרי קרב ובוכה. שאל אותו: "למה אתה בוכה?" והנ"ל אמר, "תראה, הסניטרים אוספים את הגופות של הלבנים, ואותנו, המוסלמים, בעלי הזקנים והשפמים, משאירים טרף לעוף השמים, למרות שאנחנו לוחמים יחד. זו מדינה שלא תחזיק מעמד." מובן שבמסגרת צבאית, לגילויים של אפליה, של יחס שונה כלפי האחר, יש השלכות קשות במיוחד.

חייבת להיות רגישות מיוחדת ליחס כלפי מי שאינם חביבים, כלומר הם חביבים מכוח היותם בצלם אלוקים אבל הם אינם חביבים מסיבות אחרות, למשל – הם חשודים בביצוע עברות, הם הורשעו בביצוע עבירות. מקום טוב לבחון את המעמד האמיתי של כבוד האדם הוא בית המעצר, בית הכלא.

סוגיה נוספת מיוחדת שצריך לבדוק היא היחס לתושבי השטחים. השילוב של אחר המשתייך גם לאויב מזמן אתגר קשה במיוחד, מבחינת היחס כלפיו. אם אין מפעילים באופן מסיבי ושיטתי מאמץ לקיים ולקדם את היחס לתושבי השטחים כאל בני אדם שנבראו בצלם אלוקים, צפויות כאן פגיעות קשות בכבוד האדם.

אני מבקש להצביע על שלוש נקודות תורפה כלליות ברמה העקרונית. ראשית: קיים מתח בין תפיסה של ליברליזם, שמעמידה את האדם במרכז, האדם כמטרה, אדם שהמטרה היא לאפשר לו מימוש מרבי – לבין התפיסה שלחייל אין אותה אוטונומיה על גופו שיש לאדם שאיננו חייל, כי במסגרת הצבאית האדם, במובנים רבים, נתפס כאמצעי להשגת מטרותיה של המסגרת.

אני ער לעובדה שהצבא נוטה לאפשר למשרתים בו, לממש את עצמם ככל שהדבר ניתן, ואני מברך על כך. אלא שבגישה הזאת יש קו של סיכון משום שאי-אפשר ללכת עם הקו הזה עד הסוף באופן עקבי. אם הרגלנו את האנשים לכך שאנחנו נותנים להם ומעודדים אותם לממש את עצמם, האם נשכיל להגיע אתם להבנה מתאימה כאשר הדבר הזה אינו מתאפשר עוד? אם

המוטיבציה לשירות בנויה רק על מימוש עצמי, היא עלולה שלא להיות מספיקה.

שנית, יש מתח בין מטרה לאמצעים. כל הרעיון הזה של כבוד האדם בעצם בא ואומר דבר מאוד חשוב, והוא: כי גם כשיש מטרה חשובה, יש אמצעים שאסור לנקוט, והכוונה היא לאמצעים פסולים בענישה, בחקירה, בתנאי מעצר ועוד. דווקא משום שהמטרה של הצבא היא כל כך חיונית, כל כך חשובה – כמעט בהכרח תהיה נטייה במסגרת צבאית להכשיר אמצעים לטובת מטרה. במילים אחרות, הרעיון של מדינת חוק הוא שאחרי שבדקנו אם האמצעי מתאים להשגת המטרה, אם הוא עומד במבחן היעילות, יש לבדוק באופן נפרד – ומצטבר – האם הוא ראוי כשלעצמו. רק אמצעי שעובר את שתי המסגרות הוא אמצעי כשר. בהקשר זה, הגיעה השעה לבחון את הדין המשמעותי, בעיקר משני היבטים: עמידתו בעיקרי הצדק הטבעי; והתאמת ההליך לתוצאה של עונש שלילת החירות.

שלישית, בסוגייה של יחס מפקד-פקוד (ובשאלה זו, לאנשי הצבא שעמנו יש הרבה יותר לומר מאשר לי), עולה השאלה מהי הדינמיקה הנחוצה כדי להביא את האנשים לתחנה הכי חשובה במסגרת הצבאית, והיא – הנכונות לסכן את חייהם?

מהשאלה הזאת נגזרים תחומי האפשרי והבלתי אפשרי ביחס לפיקוד. השאלה היא עד כמה הבאת אנשים לסכן את חייהם כרוכה בהכרח בציות עיוור, ציות בלתי מהרהר, עד כמה סוג זה של משמעת הנו נחוץ. לגישה לנושא זה השפעות חשובות מאוד על כל מבנה היחס העדין הזה בין מפקד לפיקוד כי באופן אופטימלי, מבחינת כבוד האדם וגם מבחינות תועלתניות, יחס שמכבד את האחר, יחס של הסבר, של שכנוע, של שיתוף – הוא היחס הראוי וגם היחס היעיל והטוב.

בעיה מיוחדת בהקשר זה היא הרגשת הכוח שיש לכל בעל כוח, בעיקר לבעלי הכוח במסגרת צבאית, כי הרגשת כוח מלווה לא פעם בנטייה לעשות בו שימוש שרירותי. חשוב, לכן, להקפיד על תקינות ההליכים, על עיקרי הצדק הטבעי ועל זכות הטיעון שיש לכל מי שכלפיו שוקלים לפעול בצורה פוגענית. בעיה נוספת היא דמות הלוחם, דמות המאצ'ו. אם מתרגמים 'מאצ'ו' לתכונות, נקבל תוקפנות, תקיפות, ביטחון עצמי, נוקשות, אי-ויתור. נדמה לי

שיש קשר די בעייתי בין התכונות האלה לבין יחס בעייתי כלפי הפיקוד. כשעשיתי בזמנו עבודה עם גורמי משטרה על אלימות שוטרים, אמרת להם שהאלטרנטיבה לחוקר הנוקשה והקשוח, האלטרנטיבה לרמבו היא קולומבו. אלא שאני מתקשה לצייר לי את המקבילה לקולומבו בתוך מסגרת צבאית.

■ הרמטכ"ל, רב אלוף שאול מופז: יש חשיבות גדולה מאוד לדיאלוג שמתפתח בינינו בנושאים שאנחנו מגדירים כנושאי חברה וצבא בתוך צה"ל, והחשיבות הזאת היא עוד כפולה מפני שאנחנו עוסקים בנושא שהוא בעיני במרכז ההווה החברתית של טבע האדם.

בדיון הקודם דיברנו על שירות נשים בצה"ל, ואני חושב שהיה כאן דיון מאוד פורה. הנושא היום, גם אם יש לו השלכות על שירות הנשים, נוגע בעיקר בתחומים של כבוד האדם בצה"ל. בחלק מהסוגיות נגע כבר פרופ' קרמניצר.

אני בוחר לפתוח בדברים שאמר ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון; הוא אמר: "כל אדם באשר הוא אדם, אחריותו, שליחותו, הייעוד שניתן לו בחיים, בחיי האומה ובחיי עצמו, זו הגדלות המיוחדת והמייחדת של ישראל, והצבא שלנו בנוי על יקר האדם. אינני מבטל את ערך המיראזים או הטנקים, אבל אני בטוח שהטנקיסט והטייס הם שיכריעו במלחמה."

לצה"ל יש משימה ברורה והיא להבטיח את עצמאותה וריבונותה של מדינת ישראל ולהגן על תושביה, על שלומם וביטחונם ועל יכולתם לקיים את שגרת חייהם. המשימה ברורה, אבל הדרך לביצועה היא מורכבת, היא מסובכת והיא מעוררת לעתים דילמות שמחייבות הכרעות קשות מאוד.

אני בא לכאן משיחה עם חיילי מילואים, חבורת צנחנים מאוד מוכשרת, והם העלו את השאלה הקשה של פינוי החייל מדחאת יוסף בקבר יוסף. עמדתי שם שעה ארוכה והסברתי להם מהי הבעייתיות בכך שמפקד נדרש לקבל החלטה בזמן נתון, על-סמך מערכת רחבה מאוד של שיקולים, והוא מאמין שהדרך הזאת היא נכונה, ובסוף מסתבר שהוא נכשל. ניסיתי שם להסביר את ההבדל בין הרצון – שבסופו של דבר איננו מצליח – לחלק ולפנות חייל, לבין הפקרת חייל. יש פה הבדל גדול מאוד: הפקרה, משמעה אי-

רצון ואי-נכונות לחלץ או לפנות, בעוד שפינוי וחילוץ תחת אש מסתיימים לא פעם בכישלון. מפקדי הצבא, בבואם לבצע את משימותיהם, לעתים עומדים לפני שאלות מאוד מורכבות וקשות, שהתשובה עליהן או הדרך להשגתן היא לא תמיד חד-משמעית וברורה. היכולת לקבל את ההחלטות הנכונות שמביאות לתוצאות הנכונות היא-היא אמנות הפיקוד של מפקדי הצבא, ובדרך כלל כך אנחנו פועלים.

נושא כבוד האדם הוא אחד הנושאים שמעמידים בפני צה"ל ומפקדיו שאלות ולבטים רבים. ההכרה בחשיבות האדם באשר הוא אדם היא צורך בסיסי אוניברסלי, ואני מאמין כי ההיבטים השונים של ערך כבוד האדם בצה"ל מצויים גם בשיח בחברה הישראלית ונוגעים בכל אזרח ואזרח.

אני משרת בצה"ל כבר שנים רבות וכך גם רבים מחברי שיושבים כאן; ילדיי משרתים בצה"ל, וגם בוודאי ילדי רבים מהנוכחים כאן, שאף הם שירתו בצה"ל בסדיר וחלקם עדיין במילואים. לכן אני מרשה לעצמי להכליל שכל מי ששירת או משרת בצה"ל חווה חוויות, חלקן קשות וחלקן משמחות, חווה שירות שהטביע בו חותם, תקופה שבה השתנו ועוצבו ערכים, תפיסות, דעות ואמונות. אני נוהג לומר שהשפעת הצבא בתחום הערכי על המשרתים בו חורגת מעבר לשירות הצבאי.

מכאן להקשר של צבא וחברה: צבא הגנה לישראל הוא בלתי נפרד מהחברה הישראלית. הוא חי ומתקיים בתוכה, חייליו ומפקדיו ממנה יבואו ואליה ישובו, הערכים ונורמות ההתנהגות או הבעיות והקשיים מחלחלים מהחברה לצבא ולהפך.

הייתי מוסיף ואומר שצה"ל הוא ארגון מאוד סמכותי, היררכי וטוטלי בהרבה מובנים, ומעצם טבעו מתקיים בו פוטנציאל לפגיעה בכבוד האדם. למרות זאת, אנחנו מאמינים כי המשאב האנושי הוא מקור עצמתו של צה"ל וכי שמירת כבוד האדם היא חלק מהטיפול הנכון במקור העצמה הזה.

ב-1 בנובמבר 1999 פרסמתי פקודת יום בנושא כבוד האדם בצה"ל, ואולי במהלך היום או בסיומו אפשר יהיה לצטט חלקים ממנה. חשבתי שבמעמד הפתיחה המכובד הזה יהיה נכון לעמוד על מספר היבטים של ערך כבוד האדם בצה"ל שהתפתחו לאורך השנים ובמיוחד לאחרונה.

שני היבטים עיקריים הקשורים בסוגיית כבוד האדם הם מה שאני מכנה

'ההיבט החיצוני' ו'ההיבט הפנימי':

ההיבט החיצוני הוא היחסים בין צה"ל וחיליו לגורמים שמחוץ לצבא – אזרחים ישראלים, אוכלוסייה פלסטינית בשטחים, גורמי הרשות הפלסטינית, שבויים, לוחמים של מדינות אויב וכדומה.

ההיבט הפנימי הוא היחסים בתוך צה"ל, החוקים והפקודות שקובעים את זכויותיו וחובותיו של החייל, יחסי מפקדים-פקודים ויחסי חייל לחברו. שני ההיבטים אינם מופרדים בהפרדה קשיחה. מנהגים ונורמות שייווצרו בהיבט האחד יחלחלו או עשויים לחלחל גם לשני, ועלינו להיות מודעים לכך.

במה שנוגע להיבט החיצוני, צה"ל מחויב בראש ובראשונה ליעדי שמירה על ביטחון מדינת ישראל והבטחת שלומם של תושביה וכן להגנה על שלום חייליו. בימים אלה צה"ל נמצא בתקופת לחימה ביהודה, שומרון וחבל עזה, וגם בגבולנו הצפוני המצב מתוח. הלחימה בשטחים היום היא לחימה אחרת, שונה ממה שהכרנו בלבנון, שונה מהאינתיפאדה של 1987 ובוודאי שונה ממלחמה במובן המקובל בין צבאות של מדינות. היא שונה מהותית באופי הלחימה, במהות החיכוך בין הצדדים, בסוג הנשק שמופעל. היום כמעט שלא מוצאים את צה"ל בריכוזי האוכלוסייה הפלסטינית כפי שהיה בתקופת האינתיפאדה ב-1987, הוא לא עוסק בתפקידי שיטור כפי שהוא עסק בעבר, ועיקר הלחימה היא על הכבישים, במחסומים ובצירים המרכזיים מול מפגעים שמבצעים את מעשי האלימות והטרור ונמלטים בחסות האוכלוסייה האזרחית בתוך שטחי A. חשוב לציין את השימוש הנרחב בנשק חם אצל המפגעים, אצל הרשות ואצל גורמים נוספים והשימוש הנרחב במטענים. הטרור והאלימות לא מכוונים רק כנגד חיילי צה"ל, אלא במוצהר כנגד האזרחים.

כאן אני רוצה לחזור שוב לדוד בן-גוריון, שאמר כי גורלה של ישראל תלוי בשני דברים: בכוחה ובצדקתה. גם במצב של לחימה אנו משתדלים לפעול לפי נורמות שנקבעו במשפט הישראלי, לפי כללים שנקבעו בדין הבינלאומי ולפי העיקרון של טוהר הנשק; זהו עיקרון שמלווה את צה"ל מאז היווסדו, הוא מהווה שיקול מרכזי והוא מכתוב החלטות במדיניות, מעבר לכללים המשפטיים. אני רוצה לומר שבתוך ערכי הלחימה של צה"ל טבועים לא אחת ערכים שהם פועל יוצא של צבא שהוא צבא-העם וחי במדינה שגורלה תלוי

בכוחה ובצדקתה.

ההיבט המוסרי החשוב של טוהר הנשק, שמייחד את צה"ל, עומד לנגד עינינו בכל החלטה שמתקבלת בלחימה, ואני חושב שאנחנו יכולים להיות גאים ביכולת שלנו לשמור על צלם אנוש גם בשעות קשות של לחימה ולהקפיד על כך גם אל מול אויב, שכללי ההתנהגות שלו שונים בתכלית מאלה שלנו. אסור לנו בשום פנים ואופן להיגרר למצבים או לכללים שעל-פיהם האויב פועל.

בהקשר הזה אני רוצה לדרון במספר נושאים מרכזיים: הנושא הראשון הוא סוגי הכללים של הפתיחה באש. סוגיה זו עולה בכל מצב של לחימה: מתי יבוא גורם המסכן את חיי החיילים והאזרחים, מתי מוצדק לפתוח באש ולעשות שימוש בכוח. הכללים צריכים להיות מאוד ברורים, ולכן קיימת הנחיה שביחידות הלוחמות, מכיוון שמדובר בעניינים של חיים ומוות ובעניינים שנוגעים ביכולת שלנו לבצע את המשימה, הכללים יועברו על-ידי המפקדים הבכירים עד לדרג של אחרון החיילים.

צריך גם להדגיש שניסוח, מוקפד ומחושב ככל שיהיה, לעולם לא יהיה חד-משמעי. בכל ניסוח שנבחר, נשאיר מקום לשיקול דעתם של המפקדים והחיילים בשטח, כי לא ניתן להגדיר בכתב במדויק מתי אירוע מסכן את חיי החיילים או האזרחים. אפשר לקבוע את הגבולות שבהם החיילים אמורים לפעול על-פי כללי הפתיחה באש, אך תמיד נסמוך גם על שיקול הדעת, גם על ההכשרה והחינוך שמקבלים החיילים והמפקדים.

מניסיון העבר מוכרות לנו דילמות שעולות בתחום שנהוג לכנותו 'התחום האפור' שלעולם אי-אפשר לכסותו עד תום. לכן אנחנו מקפידים להכין ולתדרך את הכוחות לפני כל פעילות בהוראת הפתיחה באש ומקיימים בחינה מתמדת שלה על-פי הערכות מצב משתנות ועל-פי הניסיון המצטבר.

אני רוצה לציין אירוע קשה שהיה לנו ב-1 בינואר 2001 בחברון, כאשר במהלך ביצוע של נוהל מעצר חשוד, נפצע אזרח. האירוע תחקר על-ידי כל רמות הפיקוד ולבסוף גם על-ידי, כי ראינו בחומרה מצב שבו חיילי צה"ל פתחו באש בניגוד להוראות הפתיחה באש, והאיש נפגע ברגלו. לאחר הפציעה השתהו החיילים מספר דקות בהגשת עזרה לפצוע, ואני חייב להדגיש שמדובר פה בחיילים רציניים שהכירו את הנהלים. זה אירוע שנמשך

דקות ספורות, הוא חמור בעיני ומצאתי לנכון להדגיש שתי נקודות שלדעתי יש להן קשר לנושא שאנחנו דנים בו:

- א. הנהלים וההוראות לפתיחה באש נועדו למעצר אדם חשוד או לעצירת מצב המסכן חיי אדם, ואנחנו חייבים להקפיד בהם על-מנת למנוע פגיעה בחיי אדם וכרסום בערכים ובהצדקה המוסרית לפעולותינו.
- ב. חובתנו להגיש מיד סיוע לפצוע כי זו חובה בסיסית שלנו כבני-אדם וכחיילים בצה"ל.

במקרים האלה צה"ל מחויב לתחקר את האירועים עד תום, לא רק כדי למצוא אשמים, אלא בעיקר כדי ללמוד ולהכיר תקלות וכשלים שעלולים להתרחש בשעת לחימה בתקופה מתוחה ובאזור שמועד לפיגועים. חייבים להביט בעיניים פקוחות גם בתקלות, ללמוד מהן ולעשות הכול כדי שלא יישנו וכדי שנסמור על הרמה הערכית המוסרית שאנחנו מחויבים בה.

בעקבות האירוע הזה הפצנו גם את התחקיר וגם את האירוע עצמו, באמצעות מערכת ההסברה ובעזרת קצין חינוך ראשי, ליחידות הלוחמות ולמתקני האימונים. זו דוגמה לדרך שבה אנחנו חושפים נושא ומטפלים בו במקרה של התנהגות חריגה.

סוגיה נוספת הקשורה לחכימה, היא סוגיית הפגיעה ברכוש. זוהי דילמה שעומדת כמעט מדי יום בפני צה"ל – מתי או באילו מצבים מותר לנו להרוס בתי מגורים, להרוס רכוש ששייך לאדם תמים אך המשמש בניגוד לרצונו לירי לעבר חיילי צה"ל, כמו פרדסים, מבנים שמשמשים להנחת מטענים, ברצועת עזה או בכל מקום אחר. כאן נדרש צה"ל לנסח ולקבוע מה, שלדעתי, כנראה בלתי ניתן לניסוח. הניסוחים הללו נעשו על-בסיס תשתית משפטית שהכנו מבעוד מועד, טרם האירועים. מבחינתי, סדר העדיפויות הוא ברור. חובתנו להגן על חיי אדם עולה על החובה להגן על קניינו של אחר, אבל אין ספק שהדבר הזה אינו חזות הכול ואיננו יכולים לנהוג בכל מקרה ומקרה בניגוד לחוק ובניגוד לתשתית המשפטית ולעקרונות ציניתי קודם.

יש גם שאלה של קבלת החלטות בזמן לחימה. החובה להגן על חיי אדם, על אזרחים ועל חיי החיילים כעדיפות ראשונה, חובה זו אינה פוטרת אותנו משיקול דעת ענייני ומריסון ועמידה בכללים המוסריים שאנו מעוניינים ומחויבים לקבוע. בדיונים רבים שמתקיימים בצה"ל וגם בדיונים שמתקיימים

כאן היום, מטרתנו היא לגבש את התשתית המוסרית, הערכית-נורמטיבית ולהתמודד עם השאלות הללו. במציאות שלנו, ההחלטות שמפקדים וחיילים מחויבים לקבל בכל עת ובכל מצב הן לא החלטות קלות. למשל: כיצד אתה מתייחס לפלשתיני מבוגר הנוהג בעגלה עם חמור? ייתכן שהוא אדם תמים, אבל כפי שכבר למדנו, היו מקרים שבעגלה הוטמן חומר נפץ. החלטה אחרת היא כיצד מפקדים או מפקדי צה"ל או מפקדי אוויר, ובסופו של דבר הן לעתים תוך דקות, ולפעמים בידי מפקד זוט או חייל צעיר, ובסופו של דבר הן קובעות גורלות משני הצדדים, וכמובן את היכולת שלנו לבצע את המשימה. אנחנו מודעים למצבים שבהם מג"ד, מ"פ או חייל מקבלים החלטה קשה בשטח בזמן אמת, שבדיעבד נמצא כי היא לא הייתה ההחלטה הטובה ביותר. אנחנו חייבים לתת בידי המפקדים והחיילים את הכלים הטובים ביותר לקבלת החלטות ולפתרון דילמות ערכיות ומבצעיות. בכלים, הכוונה שלי היא להדרכה, להוראות ברורות, לאימון לפני לחימה ולהדגשת סוגיית השימוש הנכון בכוח ומידת השימוש בו.

אשר להיבט הפנימי – משימת הקניית הביטחון למדינת ישראל אינה מושגת רק בהגנתם הפיזית של גבולות המדינה, בהגדלת מספר הטנקים או המטוסים, גם לא רק בשיפור הכושר הגופני, מיומנות הניווט, הקליעה או כל מרכיב אחר בהכשרתו הפיזית של חייל או מפקד. בראש ובראשונה אנחנו צריכים להבין את הייעוד והמטרה שלשמן אנו פועלים, לשמן החייל מבצע את תפקידו; אך גם בכך לא די. החייל נדרש גם לאמונה בצדקת הדרך וגם לאמונה במפקדיו כדי לפתח רצון למילוי משימותיו ותחושת שייכות וגאווה על היותו חייל או מפקד בצה"ל.

אני מאמין שעל צה"ל לבנות תחושת אמון זו לא רק בקרב חייליו ומפקדיו, אלא גם בקרב משפחותיהם – אזרחי מדינת ישראל שמפקדים בידינו את היקר מכול והם רוצים וזכאים לראות את מי שמופקד על ביטחון העם, את מי שמופקד על גורל בניהם, מתנהג על-פי אותן נורמות שציניתי קודם.

אנחנו מודעים לגודל האחריות וגם לתופעות פסולות שלעתים מתקיימות בחברה בישראל, ובכלל זה בצה"ל, ואנחנו מחויבים להילחם בהן, לחנך את החיילים ולהטמיע בקרבם את החשיבות של נושא כבוד האדם על כל היבטיו והשלכותיו, ולשמש דוגמה בנושא הזה לחברה הישראלית כולה.

לשם הבחינה המערכתית של נושא כבוד האדם, הקמנו בצה"ל צוות העוסק בכך מזה זמן. היום עומד בראשו קצין תותחנים ראשי, תת-אלוף יפה היושב כאן, וזה נוסף ובהמשך לדברים אחרים שאנחנו מבצעים בתחום החינוך וההסברה והכשרת מפקדים. חלק גדול ונכבד מהעיסוקים שלנו בתחום כבוד האדם נעשה בהיבט שאותו כיניתי ההיבט הפנימי, ונקודת המוצא לעיסוק בהיבט הזה היא היותו של צה"ל קודם כול ארגון לוחם שהוא חלק מהחברה הישראלית. צה"ל הוא ארגון שבו נשללות חלק מחירויות הפרט כבר ביום הגיוס; כבר אז מוגבלות זכויות וחירויות רבות שכלולות בהגדרה 'כבוד האדם' ושמקובלות בחברה דמוקרטית. חייל לא יכול להתבטא בחופשיות ולומר כל מה שעל לבו ובראשו. אנו מגבילים היבטים שונים של התבטאויות בנושאים פוליטיים ומדיניים; התבטאויות מסוימות המותרות בין אזרחים, אסורות לעתים בין חיילים למפקדים וכדומה. נושא נוסף הוא הזכות להתאגד ולהפגין שמותרת לאזרחים ואסורה על חיילים. חופש התנועה נשלל – חייל חייב להימצא במקום ובזמן שנקבעו על-ידי מפקדיו. גם נשללת זכותו לצאת מהארץ. יתרה מכך, אפילו הזכות לחיים, לשלמות הגוף, נשללת ממנו, בעצם, כי הוא נדרש לסכן את חייו להגנה על המדינה, ומסיבה זו בדיוק הוא נשבע שבועת אמונים כשהוא מתגייס לצה"ל, שבועה שנקבעה בפקודת צבא הגנה לישראל בשנת 1948, "הנני נשבע ומתחייב בהן צדקי לשמור אמונים למדינת ישראל, לחוקיה ולשלטונותיה המוסמכים, לקבל על עצמי ללא תנאי וללא סייג עול משמעתו של צבא ההגנה לישראל, לציית לכל הפקודות וההוראות הניתנות על-ידי המפקדים המוסמכים ולהקדיש את כל כוחותיי ואף להקריב את חיי להגנת המולדת וחירות ישראל". מעצם היות האזרח חייל, ובתוך מסגרת של ארגון שהוא צבאי, נשללות ממנו זכויות מסוימות וחירויות רבות. התביעה לקבל ללא תנאי וללא סייג עול משמעת ולציית לכל הפקודות וההוראות, איננה אמירה קלה היום, בתקופה שבה מעלים על נס את חירות הפרט ואת זכויותיו.

אוסף ואומר שצה"ל, כמו כל ארגון צבאי, הוא גוף סמכותי, היררכי וטוטלי והוא שולט על חלק נכבד מחייו של המשרת בו; גוף שבו מתקיים, באופן מובנה, הצורך בהגבלת חירויות החיילים. הגבלות אלה נועדו לא רק לשם מילוי הייעוד הצבאי והבטחת ביטחון המדינה וזכויות היסוד של

אזרחיה לחיים ולקיום במדינה, אלא גם כדי לא לסכן את אופייה של המדינה כמדינה דמוקרטית מודרנית; מסיבה זו מוגבלת למשל מעורבותם של לובשי מדים בפוליטיקה ובנושאים נוספים.

הגבלת חלק מזכויות היסוד, שהיא פגיעה מסוימת בחירותו של המשרת בצבא, חיונית על-מנת לשמור על חירותנו וביטחוננו כאומה, אבל גם על מנת שיישמרו זכויות היסוד של האזרח ובראש וראשונה זכותם של אזרחי ישראל לחיים, שצה"ל מופקד על הגשתה.

במקביל, בהיותו ארגון לוחם, צה"ל הוא חלק מהחברה הישראלית, ובישראל מתחוללים שינויים והתפתחויות דרמטיות שמשפיעים על עיצובה של החברה לעתיד, שינויים שיש להם גם השפעה ישירה על צה"ל. כפי שצינתי בפתח דברי, צה"ל הוא דומיננטי מאוד בהוויה הישראלית, ואני חושב שיש ציפייה שצה"ל יתאמץ ויוביל את סוגיית כבוד האדם בתוכו, כפי שידע בעבר להוביל מגמות וניסיונות לאומיים כגון קליטת עלייה, התיישבות ועוד.

דווקא מפני שצה"ל לוקח נער צעיר והופך אותו לחייל, החברה מצפה ודורשת מצה"ל התנהגות שתתיישב עם תפיסת כבוד האדם במדינה.

כלי להיכנס לניתוח של השפעת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו על צה"ל, ניתן לומר שהמחוקק הישראלי הכיר בכך שחירותו של החייל איננה יכולה להיות דומה לחירותו של האזרח הרגיל. בוודאי שצה"ל אינו יכול להיות בבועה, מנותק מערכים ועקרונות הרווחים בחברה, ובתירוץ של היותו ארגון לוחם לפגוע בזכויות היסוד של חייליו. זהו עיקרון חשוב ביותר, ולכן בסעיף 9 לחוק היסוד קבע המחוקק פסקת הגבלה מיוחדת אשר חלה על הפגיעה בזכויות היסוד של המשרתים בכוחות הביטחון. סעיף זה קובע כי אין מגבילים זכויות של המשרתים בצבא הגנה לישראל, במשטרת ישראל ובשירות בתי הסוהר ובארגוני הביטחון האחרים של המדינה ואין מתנים על זכויות אלה אלא לפי חוק ובמידה שאינה עולה על הנדרש ממהותו ומאופיו של השירות. לכן על צה"ל כארגון, ועל כל חייל ומפקד בו, להקפיד בכבוד האדם, לא לפגוע בערכים המאפיינים אותנו כחברה באופן שאינו נדרש ממהותו של השירות בצה"ל ומאופיו. יתרה מזאת, על צה"ל להיות מופת במימוש של ערכי היסוד של החברה הישראלית, כל עוד הדבר אינו עומד בניגוד לייעודו. מחובתנו

וביכולתנו למצוא את האיזון הנכון בין תפקידנו כארגון לוחם על כל המאפיינים הכלולים בכך, לבין היותנו חלק מהחברה הישראלית. כאן הייתי רוצה לגעת בכמה סוגיות שנוגעות בדיוק בנקודת האיזון הזאת שבין היכולת שלנו לחנך ולגדל את החיילים להיות לוחמים ולעמוד במשימות של הארגון, ובין החובה לשמור על כבודם ועל זכויותיהם של חיילי צה"ל.

הנושא הראשון הוא יחסי מפקדים-פקודים, והייתי אומר שזכות החייל לשמירה על כבודו היא גם חובתו של המפקד להעניקה. אנחנו יודעים ומבינים שחייל שכבודו נרמס לא ינצח בקרב. אני חושב שאנחנו יכולים לקיים מערכת של אימונים והכשרות מאוד אינטנסיביות על-מנת להביא לכך שהחיילים יוכשרו לנצח בקרב, ועם זאת, בעת האימונים וההכשרות לדאוג לכך שלא תהיינה השפלות, שלא יהיו 'טרטורים', שלא יתרחשו כל אותם מקרים שבהם מפקדים מנצלים את סמכותם לא למטרה שלשמה ניתנה להם. מפקדים כאלה ראויים גם להוקעה, גם לגינוי ואפילו לענישה.

בנושא יחסי מפקדים-פקודים כלולות הרבה מאוד שאלות קשות. ישנה סוגיית גבול הציות, וישנו התחום של פקודות בלתי חוקיות, ניצול חיילים למטרות אישיות, מניעת זכויות מהחייל, מניעת חופשה או עיכוב יציאה לחופשה; כל אלה דברים שצריכים להיבחן ולהיבדק 'ברחל בתך הקטנה'. כולנו מכירים סיפורים של מה שמכונה 'טרטורים' ושאר מעשים שאין להם זיקה וקשר לנושא ולתכלית שלשמן הצבא מחנך את חייליו ולמשימות שצה"ל מטיל עליהם.

בידי המפקדים יש הרבה כוח, בעיקר בשלבי הטירונות ובקורסים השונים. באחת היחידות שמעתי משפט איום שדרשתי שלא יוזכר יותר: 'כל מה שלא הורג, מחשל'.

דברים מסוג זה אסור שיהיו קיימים בצה"ל. לי חשוב להבהיר שחייל שרומסים את כבודו, שמתעלמים ממצוקותיו ומצרכיו הבסיסיים – אם לשינה, למזון, או לטיפול רפואי – רוחו אינה מתחשלת אלא היא נשברת. מפקד ששבר את רוח חייליו, שרמס את כבודם – לעניות דעתי, ילך לבדו לקרב.

ההקפדה על כבוד החיילים וחירותם היא הליך חיוני, אבל הוא אינו חף

מבעיות, כיוון שהמפקד הוא לעתים אדם צעיר מאוד; לעתים הפרש-הגילים בין מפקד לחיילים אינו עולה על שנה או שנתיים. בדרך כלל המפקד מכיר את החייל שהוא שופט, הוא בוודאי נושא כלפיו מטען של דעות והערכות המיוסד על היכרות קצרה בלבד. עלינו להיות ערים לנתונים הללו ולדאוג לתת למפקדים את ההכשרה המתאימה שמדגישה את זכויותיו של החייל גם בכל הקשור לתחום הדין המשמעתי.

נושא נוסף הוא ההטרדות המיניות, וצה"ל מחויב למגר את הנגע הזה. אנחנו פועלים בנחישות ובמלוא התוקף נגד כל גילוי של הטרדה מינית או של שימוש לרעה בדרגה ובמעמד. לצערי, זוהי תופעה שקיימת בחברה הישראלית כולה, אבל לצה"ל יש מחויבות מיוחדת ללחום בה, כי החיילים והחיילות של צה"ל משרתים בצבא מכוח החוק, וכאמור, בידי המפקדים יש כוח רב שמקנה להם שליטה בחיי היום-יום של החיילים והחיילות. כל שימוש בכוח הזה שאיננו למטרה שלשמה נועד, הוא פסול. יש לנו מחויבות גם כלפי החיילים וגם כלפי משפחותיהם לשמור על כבודם ואנו חייבים לאפשר להם לשרת ולתרום ללא מורא וללא חשש.

בשנים האחרונות משקיע צה"ל רבות בהסברה על כבוד האדם בקורסי הפיקוד וההדרכה. פקודות הצבא נבחנות ומתוקנות על מנת להתאימן לרוח הזאת. הנושא נבדק על-ידי מפקדים, כולל על-ידי, ועל-ידי גוף הביקורת בצבא. קיום של אורחות הצבא ומשמעת צבאית אינם עומדים בסתירה לשמירת כבודו של החייל כאדם.

עוד אלמנט שקשור להיבט הפנימי הוא יחסי חייל לחברו. גם ביחסים בין החיילים לבין עצמם אנו נדרשים להקפיד ולחנך לשמירה והקפדה על כבוד האדם והחייל. כל סוגיית האלימות שחלחלה בשנים האחרונות מהחברה הישראלית אל שורות הצבא, לעתים הזלזול בחיי אדם, המשחקים בנשק או סוגיית ההטרדות שדיברתי עליה קודם, עונשים שיש בהם השפלה, ביטויי גזענות כאלה ואחרים – כל אלה יש לנסות למגר.

צה"ל לא יכול לעצום עיניים או להשקיף מהצד על תופעות פסולות, וכגוף שמחנך את החיילים להימצא בשורותיו, להתייצב בכל עת לשירות, עליו לנהוג ברוח דבריו של דוד בן-גוריון: "הצבא שלנו, יש לו שליחות לא רק בימי מלחמה, אלא גם ואולי בייחוד בימי שלום. הוא צריך לעצב את דמות

הנוער."

לסיכום, יש היבטים רבים נוספים בנושא כבוד האדם בצה"ל שאני מקווה שיזכו במהלך היום לליבון ולדיון נרחב יותר. אני מקווה שנקדיש במשך היום מחשבה לאיזון הראוי, להגבלות שהשירות מחייב באמת לעומת אלה שהן אולי רק בגדר מסורת או קיבעון מחשבתי. אין ספק כי בתחום זה צעדנו צעד גדול בשנים האחרונות, והדוגמה הבולטת ביותר היא ההתקדמות בשילוב הנשים בצה"ל בתקופה האחרונה, סוגיית כבוד האדם והיחס שאנחנו נותנים לחיילים מבלי לפגוע ביכולת שלנו להכשיר אותם לייעודם.

המבחן שלנו כמפקדים בצה"ל הוא לדאוג לכך שהערך של כבוד האדם והשמירה עליו יחלחלו למטה, כי מרבית הבעיות הן בתחום הפיקוד הזוטר, אצל מפקדי הכיתות והמחלקות, והייתי מוסיף ואומר – במיוחד ביחידות המיוחדות וביחידות האיכותיות שלנו, שבהן חיילים מוכנים לעשות הכול, ללכת רחוק מאוד, להישמע לכל פקודה גם אם איננה נראית להם חוקית ובלבד שישתייכו לאותו ארגון איכותי. כאשר קיים הצירוף הזה – של פקוד זוטר שלא תמיד מודע לנושא כבוד האדם, ושל יחידת-עלית שרוצים להשתייך אליה בכל מחיר – קורות לעתים תקלות קשות וחמורות, שגם אם הן בודדות, הן מיותרות בתוך הצבא.

הצגה ובחינה סדורה של נושא כבוד האדם מעוררת הרבה שאלות ובוודאי ניגע רק בקצה הקרחון במפגש הזה. אבל יש כמה עקרונות ברורים שיש להקפיד עליהם בכל תוקף: צמצום חוסר הכבוד ומניעת ההשפלה, קידום שיח אמתי בנושא זה בכל הרמות, הבנת החוקים ומהותם, והייתי מוסיף גם את סוגיית הפרט והמערכת הצבאית, ובקצרה: הזכות לכבוד לצד החובה לכבד.

צה"ל, הן בשל תפקידיו ומה שכיניתי ההיבט החיצוני והן בשל אופיו המתחייב ומתבטא בהיבט הפנימי, מצוי ב'עין הסערה' של הדיון המתמשך בנושא כבוד האדם, ואני חושב שמפגש זה ואחרים דוגמתו יוכלו לסייע לנו לנווט בתחום הכל כך חשוב והכל כך קובע.

■ ד"ר אריק כרמון: לפנינו כר נרחב לפעולה

ואנו נתפצל לשלוש קבוצות עבודה.

קבוצה ראשונה: "הפרט במסגרת טוטלית והיררכית" בהנחיית שלומית

עמיחי, מנכ"לית משרד החינוך.

קבוצה שנייה: "זכויות החילים וסמכויות המפקדים לאור ערך כבוד האדם" בהנחיית אלוף אילן שיף ובהשתתפות הרמטכ"ל.

קבוצה שלישית: "מוסר הלחימה וכבוד האדם" בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר.

"הפרט במסגרת טוטלית והיררכית"

מנחה: גב' שלומית עמיחי – מנכ"ל משרד החינוך, ירושלים (באותה עת)

שמות הדוברים (בסדר האלף-בית):

- פרופ' ירון אזרחי – המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- גב' נילי אלדר – לשעבר מנהלת בית הספר "הריאלי", חיפה; תא"ל (מיל).
- אל"מ יאיר גולן – מפקד חטיבה 933, צה"ל
- אל"מ עינת גפנר – מפקדת בה"ד (בסיס הדרכה) 12, צה"ל
- מר אורי דרומי – מנהל מחלקת פרסומים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- ד"ר אריק כרמון – נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- פרופ' דוד נחמיאס – התכנית למינהל ציבורי, אוניברסיטת תל אביב; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- אל"מ יעקב קסטל – מפקד מרכז חינוך, מפקדת קצין חינוך ראשי, צה"ל
- אל"מ דניאל שטרול – ראש המחלקה למדעי ההתנהגות (ממד"ה), צה"ל
- אלוף יהודה שגב – ראש אגף כוח אדם, צה"ל

■ שלומית עמיחי: כותרת הדיון שלנו היום

היא 'הפרט במסגרת טוטלית והיררכית', מה שהיה מוביל אותנו מטבע

הדברים לעסוק בנושאים כמו מה היא מסגרת ומה המשמעות של מסגרת, מה המשמעות של המושג 'מסגרת טוטלית והיררכית'. אלא שאני הייתי מעדיפה לעסוק ישירות בנגזר מכותרת הדיון ולשאול את עצמנו באיזו מידה צה"ל יכול לאמץ ולממש גורמות וערכים אזרחיים בכל תחומי פעולתו.

■ דוד נחמיאס: צה"ל איננו ארגון טוטלי קלסי, לא לפי הספרות המקצועית לפחות. ארגון טוטלי הוא כזה שבו הפרט איננו יכול לפעול כלל, למשל אסירים, למשל מאושפזים בבתי החולים. צה"ל, וכל צבא אחר, הם בעיני דוגמה לארגון וובריאני קלסי, לאב-טיפוס של ארגון בירוקרטי, ובכך הוא גם לא שונה מארגון כמו הכנסייה; בשניהם מתקיימים כל המרכיבים שאנחנו מכירים: סמכות, היררכיה, דיפרנציאציה, התמחות, קידום על-פי קריטריונים הישגיים וכו'.

אלא שכאן צץ הפרדוקס הראשון, לדעתי, והוא שהארגון הובריאני לא עולה בקנה אחד עם כל הארגונים הכלכליים, העסקיים והחברתיים שהתפתחו בעשרים השנים האחרונות. בצה"ל, ובארגונים ציבוריים גדולים אחרים, עדיין לא התחילו להתייחס אל כל הפרדיגמות הלא-ובריאניות, או שלא התחילו ליישם אותן בצורה רצינית. ופה, בעצם, שורש הבעיה, כי הארגון הובריאני הקלאסי חובק בתוכו פתולוגיות ארגוניות שאינן ניתנות לפתרון.

למשל, קודם דיבר כאן פרופ' קרמניצר על מטרות ואמצעים. לפי התיאוריה הובריאנית, להשגת מרב המטרות, בוחרים באמצעים רציונליים ומיישמים אותם בדרך מכניסטית. אלא שבארגונים גדולים קורה בדיוק ההפך – האמצעים הופכים למטרות; אנשי הארגון שוכחים מה היו המטרות ומתנהגים כאילו המטרות הן האמצעים, וזה מוליד פתולוגיות מאוד חריפות מבחינת ציפיות, התנהגות, מבנים וכדומה. דוגמה בולטת לכך הוא תהליך הדה-פרסונליזציה, שהוא מהתכונות היותר בולטות של הארגון הובריאני. ולמה זה קורה? כי בארגון הובריאני הפרט משני; המטרה חשובה, כללי המשחק חשובים. במקום כללי משחק המכוונים לצורכי הפרט ולהתפתחות הפרט, קיבלנו אפוא כללי משחק ארגוניים. ההשלכות של התופעה הזאת הן שבארגונים גדולים כמו בצבא, במקום שהמשחק יתנהל לפי כללים של רציונליות, הוא הופך למשחק של הישרדות ארגונית, ודוגמה מובהקת לכך

היא מה שמתרחש בצה"ל בעת תקצוב היחידות השונות. מה קורה, אמפירית, בשטח, לפי הפרדיגמות והתיאוריות הפוסט-ווריאנטיות? בעניין זה יש להביא בחשבון כמה היבטים:

דבר ראשון – בכל ארגון גדול, ובמקרה הזה הצבא, מתפתחת תרבות א-פורמלית, תרבות ארגונית שהיא לא בהכרח מה שאנחנו קוראים בכל אותן הוראות, תכתיבים, תרחישים וכדומה. פעמים רבות התרבות הזו חשובה יותר מהציוויים והצווים ומהדיפרנציאציה הארגונית כפי שהיא מצטיירת בספרים. בשטח יש תמיד סטיות, והשאלה היא באיזו מידה? אבל השאלה היותר מעניינת היא האם את הסטיות האלה לא היו צריכים להביא מראש בחשבון במסגרת החשיבה הארגונית הכוללת? לדעתי, כן.

דבר שני – ביחידות השונות, בחילות השונים, מתפתחים יחסים לא-פורמליים. למרות שלפי התיאוריה הווריאנטית הכול צריך להיות קבוע, ידוע, מובנה מראש וכו' – במציאות היחסים הלא-פורמליים, היחסים בין המפקדים לפיקודים, בין הפקודים לבין עצמם, חשובים בהרבה מההנחיות הפורמליות, גם כשמדובר במטלות מבצעיות.

לכן אני חושב שהדיון שלנו אולי צריך להתמקד גם באותן תיאוריות ותפיסות שהן לא-ווריאנטיות, לא-היררכיות, ובשאלה כיצד אפשר ליישם את חלקן – למשל את עניין המימוש העצמי, שהוא מושג לא נורמטיבי בתיאוריה הקלאסית הווריאנטית, המדברת רק בזכות המימוש הארגוני.

■ אריק כרמון: נושא הדיון מוליך אותנו בהכרח למערכת שלמה של דילמות שנגזרת ממתח שקיים בין תפיסות ארגוניות – ובריאנטיות או לא ובריאנטיות – לבין החיים עצמם. הרי אי-אפשר לנתק את הדיון שלנו מהמציאות המאוד מסוימת שבה נתון צה"ל ושגם בה הוא נבדל מצבאות אחרים. קודם כל צה"ל הוא צבא פעיל, ובעוד אנחנו מדברים, צה"ל גם נמצא בתוך אש. דבר שני, אחד היסודות המובהקים בצה"ל הוא היותו צבא חובה.

נושאים כמו מיצוי פוטנציאל, מימוש עצמי, שוויון הזדמנויות, שמירת זהות – הם מטבע ברייתם עניינים שיוצרים מתח-שכנגד, מתח מול מציאות. לכן, כדי שהדיון שלנו לא יהיה תיאורטי וכדי שנוכל להפיק ממנו גם מחשבות יצירתיות, הייתי מבקש שהחברים מהצבא ידברו כאן על המתח הזה.

■ **נילי אלדר:** מנוסח הדברים כאן מצטייר כאילו צה"ל הוא מסגרת אחת. אבל גם בתוך צה"ל יש כל כך הרבה צבעים וגוונים: דיברנו דווקא על צה"ל בזיקתו למצב הביטחוני, על יחידות לוחמות, על-פיקוד-מפקד בסיטואציות של קרב ובסיטואציות של משימות, אבל יש עוד הרבה שנכלל בכותרת של צה"ל – מה קורה שם לכבוד האדם והאזרה, מה קורה שם לחייל. בתחומים הללו נמצא את רמיסת כבוד האדם, למרות שהשם הזה לכאורה חשוב פחות מה'כאן' שאנחנו מדברים עליו רוב הזמן.

■ **שלומית עמיחי:** אני מבקשת להצטרף לפתיחה הזאת ולומר, ברוח דבריה של נילי אלדר, שגם בדברי הרמטכ"ל הודגש דווקא תפקיד צה"ל בקבלת החלטות בעת לחימה. הרבה-הרבה טובב סביב הלחימה, ואכן לשם כך קיים הארגון הזה... הרמטכ"ל גם השתמש באיזהו ביטוי יפה, 'הסרת הקיבעון', ואני מרשה לעצמי להשתמש באותו הביטוי ולומר: רבותיי, צה"ל הוא הרבה יותר מאשר צבא לוחם, ונדמה לי שהחיילים יצאו נשכרים אם נסתכל על המכלול קצת אחרת.

הייתי מבקשת לעשות קצת השוואות דווקא מעולם בית הספר לעולם הצבא ולומר שיש כמה ערכים שאנחנו מדברים עליהם בבית ספר, והקשורים כולם בזכויות האדם, שאין סיבה בעולם שלא יהיו גם הערכים המובילים בארגון הצבאי. על חלקם גם אפשר להעמיד את סימני השאלה שאריק כרמון הזכיר, ושהרמטכ"ל דיבר עליהם. למשל, הזכות לכבוד והחובה לכבד שמרבים לדבר עליהם – גם בבית ספר הערכים הללו קשורים בסימני שאלה קשים, וכמוהם נושא מניעת האלימות ומניעת השימוש בסמים, ונושא צמצום הפערים שבית הספר מנסה לגשר עליהם ושצה"ל ממשיך לטפל בו, ונושא המלחמה בתאונות הדרכים.

גם בנושא מיצוי הפוטנציאל האישי וגיבוש הזהות האישית מרבים לדבר בבית ספר, והוא חשוב לא פחות, לדעתי, בהקשר לצבא, וכמוהו נושא הכרת השונה כערך, בעיקר בקשר לקליטת העלייה, שמתאים כמוכן גם לצבא, ובעיקר אם זוכרים את הסיפור הנורא על הבחור האתיופי.

נושא אחר הוא שוויון – האם אפשר לדבר בצה"ל על שוויון? הייתי רוצה להניח שהכול אפשרי, למרות שקיימים יוצאים מן הכלל בסיטואציות

מסוימות. גם חופש המידע הוא נושא שמרבים לדון בו בבית הספר גם בגלל היותו חוק וגם בגלל שאנחנו

טבורים שבמערכת חינוך חייב להיות חופש מידע להורים, לתלמידים, למורים. ובזיקה לצה"ל – אני לא מתכוונת כמובן למידע הסודי, אל למידע הטריטוריאלי: מה צפוי לך, מה סדר השבוע הבא או החודש הבא, מה היחידה שלך לעומת היחידה האחרת.

גם ראוי ללבן את עניין המקצוענות בתוך הדרישות הכוללות. אני שואלת האם נקבע בצה"ל איזושהו קריטריון מוסכם למפקד המצליח, לחייל המצליח, כלומר האם החייל יודע איך יוכל להשתלב טוב בארגון הזה, להיות בסדר או יותר מבסדר, מה היא האחריות שלו כחייל.

הבאתי אתי לכאן את חוק זכויות התלמיד, ולדעתי, שמונים אחוזים ממנו אפשר להחיל גם על החיילים בלי שהדבר יפגע כהוא זה פגיעה בחייל כלוחם או ביעד של צה"ל כלוחם.

■ יאיר גולן: אני כמובן מדבר מזווית של איש צבא – איך הצבא מגן על הערכים המרכזיים שלו בחברה שהערכים שלה נעשים מנוגדים יותר ויותר לערכים שהוא דוגל בהם, איך הצבא מתאים את עצמו למציאות משתנה, לחברה שמקדשת את הפרט, שמקדשת את הנהנתנות, את השטחיות. הרי ערכיו של הצבא הם ההפך הגמור: הם קשורים באלטראיזם, בהקרבה, הם קשורים בערכי הציבור ולא בערכי הפרט. זהו אתגר אדיר לצבא דווקא במציאות החברתית המשתנה.

בקונפליקטים מהסוג הזה אנחנו נתקלים על כל צעד ושעל. למשל, נושא שוויון ההזדמנויות ושיווק שוויוני – האם נכון להקים, למשל, מסגרת לחיילים חרדים, האם זה באמת 'כור ההיתוך' שעליו אנחנו מדברים? או מסגרת לחיילים אוהבי טבע; או שירות נשים – האם שירות אוטורי של בנות בקורס טייס או בקורס חובלים הוא-הוא השוויון שעליו אנחנו מדברים? נושא אחר הוא צה"ל והתקשורת – האם אנחנו באמת ערוכים לטפל בזה, או שלמעשה אנחנו מונעים על-ידי התקשורת כעלה נידף.

במילים אחרות, יש נושאים רבים שצריך לאתר וללמוד איך נוהגים לגביהם בעולם שערכיו שונים. עלינו לקבוע ולייצב איזושהו ל"ז של שגרה, איזה בסיס ערכי לדיון בסוגיות הללו ולהתוויית מדיניות לגביהן. למשל, אחד

הדברים שאנחנו מאוד מתקשים לגביהם הוא איך לנהוג עם ההורים. לדעתי, בנושא זה גיבשנו דפוסים שהם פגיעה חמורה בערכי צה"ל; אנחנו פוגעים באשיות הפיקוד. החייל כבר לא צריך לדבר עם המ"כ שידבר עם המ"מ שידבר עם המ"פ, עם המג"ד ועם המח"ט. יש לו בעיה, או מטלפנים ישירות לנציב קבילות חיילים או לקצינת פניות הציבור; החייל לומד שהערוץ הנכון, או כך הוא חושב, הוא עקיפת המפקדים. (למרות שרוב החיילים עדיין פותרים את בעיותיהם בעזרת המפקדים). לדעתי, לא רק שהוא פוגע במפקדים, לבסוף הוא גם מקבל שירות פחות טוב. ואת הערוצים החלופיים הללו אנחנו יצרנו במו ידינו. נציג קבילות הציבור צריך לפעול רק באותם מקומות שבהם הערוץ הפיקודי נכשל, ולא כברירת מחדל.

פעם בשבוע לפחות אני מקבל פנייה של קצינת פניות הציבור, של דובר צה"ל וכן הלאה – 'בהתייחס לפנייתו של זה וזה או פנייתה של זו וזו, מה התייחסותך'. אני חייב להגיב תוך פרק זמן קצר מאוד, מה שמקשה עלי במקרים רבים לערוך בירור יסודי, וזאת למה? כי חרב התקשורת מתהפכת מעל ראשו של צה"ל.

עניין נוסף הוא הכשרתם של חיילים להיות מפקדים. לוקחים נער בן תשע עשרה, שולחים אותו לקורס מ"כים של שלושה חודשים, לא תמיד הוא עשה אפילו את המעבר בין חייל לבין מפקד, ו'טראח', הוא מפקד. האנשים האלה מסוגלים לבצע היטב את התפקיד הזה, אבל רק באופן יחסי. כי זה אנטי-מקצוענות. הארגון שלנו הוא אנטי-מקצועני באופן שהדעת לא הייתה טובלת בשום ארגון אחר; בצבא סובלים את זה, משום מה. אבל מי שמוכן לחיות עם זה, משלם על כך מחיר; כי לא פעם החייל הוא שצודק והמפקד טועה. תופעה כזאת היא כמובן אופיינית לאנשים שמתמודדים, לראשונה בחיים ובגיל מאוד צעיר, עם סוגיות מאוד מורכבות של פיקוד, עוד לפני שגיבשו לעצמם זהות פיקודית כלשהי.

■ **ירון אזרחי:** אני חושב שהשאלה המרכזית שצריכה לעמוד על הפרק בדיון שלנו היא באיזו מידה ערכים כמו שמירת כבוד האדם, מתיישבים מעצם ההגדרה עם צבא שצריך למלא כהלכה את תפקידו בתנאי לחימה. הייתי מבקש לומר בעניין זה שלושה דברים: ראשית, לצה"ל כמו לצבאות אחרים היום בעולם, אין בעניין הזה שום

אופציה. יש שינויים רדיקלים בתודעה של הנוער, אנשים שמתגייסים לצבא היום לא דומים לאנשים שהתגייסו לצבא לפני עשר או עשרים או שלושים שנה, ובעוד חמש שנים הם גם לא יהיו דומים לאלה שמתגייסים היום. הדימוי העצמי של האדם הצעיר היום נמדד לפי נכונותו, או ליתר דיוק אי-נכונותו, לקבל מרות. זה לא חל על כל חלקי החברה באותה המידה; בתחומים מסוימים קבלת הסמכות עדיין נשמרת, במידה מסוימת לפי המתכונת של שנות ה-50, אבל אלה הן קבוצות קטנות יחסית. סיגול הערכים החדשים הללו הוא תנאי לקיומו של ארגון חברתי אפקטיבי; עליו ללמוד להפנים את הערכים האלה ובעת ובעונה אחת להמשיך להיות צבא טוב, וזה מאוד קשה.

העניין השני, שקשור בעניין הראשון, הוא שאלת האינטראקציה בין כוח לאישיות – אישיות המפקד ואישיות החייל. דובר פה על מימוש עצמי. יש אנשים, מאלה שנמצאים בתהליך של סלקציה לתפקידי פיקוד, שסבורים שיש קשר בין כוח לבין מימוש עצמי. האם זה סוג האנשים שהיינו רוצים בתפקידים האלה? בהקשר זה הייתי רוצה להזכיר שבהיסטוריה של מדינת ישראל הייתה מיסטיפיקציה ורומנטיזציה גדולה של הצבא – ליהודי, לקרבן של ההיסטוריה המערבית, יש עכשיו צבא משל עצמו; אנשים היו מגיעים לדמעות למראה יהודי במדים, בעיקר אחרי השואה. כמובן, הדור הזה עבר מן העולם, אבל לעולים חדשים יש עדיין התפיסה הזאת, וזה גם קיים אצל יהדות התפוצות. לכן חיילים שלנו חוזרים לפעמים כל כך נלהבים מביקור אצל קהילות יהודיות בעולם. אבל בקרב רוב הציבור בישראל היום מתחוללים דווקא תהליכים עמוקים של דה-מיסטיפיקציה ודה-רומנטיזציה של הצבא, ושאלת הזיקה שבין כוח לאישיות עוברת גם היא תהליכים של טרנספורמציה. לכן אחת השאלות שצריכות להעסיק את מי שממונה בצה"ל על הסלקציה של מפקדים-לעתיד היא: ממה מורכבת התופעה הזאת של מועמדים מוצלחים לכאורה לתפקידי פיקוד, שבעצם מזהים כוח פיזי עם מימוש עצמי.

מתעוררת אם כן השאלה מה הם הכישורים הרצויים של קציני צה"ל היום ומחר. ופה, לדעתי, את הדגם של המאצ'ו שטופח בשנות ה-70 וה-80 – שמזוהה בעיני עם החלטות ברמה של קיטש, עם משהו מאוד פשטני ובלתי מורכב – צריכה להחליף המקצועיות, שמתלווים אליה, כמובן, ערכים של עז

ואומץ לב.

במה שנוגע לחייל מן השורה – הייתי מאוד מוטרד בעניין זה בתקופה שהבן שלי התגייס לצה"ל; רצייתי לדעת איך הוא מרגיש, מה קורה לו ברגע שהוא מקבל לידי את הנשק. צריך לזכור כי מבחינה קונספטואלית, מעמדו של אדם בן שמונה עשרה כאזרח, קודם למעמדו כחייל, כי מעמדו כחייל נגזר ממעמדו כאזרח. אלא שמבחינה פסיכו-היסטורית הוא נעשה חייל עוד לפני שהוא נעשה אזרח, וזוהי בעיה קרדינלית. שיעורי אזרחות בבתי הספר התיכוניים בישראל, הם בגדר של מקצוע-לימוד, ואינם מעוררים בדרך כלל את השאלה מהי המשמעות, מבחינה תודעתית, של להיות אזרח. התודעה של להיות אזרח היא בראש ובראשונה להיות כפוף לסמכות של כללי התנהגות במסגרת של שותפות, בעוד שאצל בני שש עשרה, שבע עשרה מוצאים דווקא את הדחף להשתחרר, להתפרץ. אפילו בבתי הספר הכי ליברליים קיימת הבעיה הזו של סמכות בית הספר, של ההנהלה מול הנוער הזה שיש לו הצורך ליחד את עצמו. אז מבחינה מסוימת, החוויה של בית הספר היא חוויה אנטי-אזרחית, המדגישה את המשמעת על חשבון יסודות של עצמאות ואחריות אישית. ואז הם מתגייסים לצבא, נותנים להם נשק, שהוא בעצם אחריות קרדינלית להשתמש בכוח כדי להרוג אנשים בשם המדינה שלך למטרות אזרחיות, שלא לדבר על ההכרעות הקשות בכל סיטואציה וסיטואציה בצבא.

לדעתי, כאן קבור כלב גדול, ואחת השאלות הקשות היא האם אפשר לשנות משהו, לשפר משהו מבחינת התודעה האזרחית של נערים בשנתיים האחרונות של בית הספר התיכון. זה לא רק עניין לימודי וזה אפילו לא רק עניין של שעת מחנך, זה משהו שקשור יותר בסביבה הטוטלית של בית הספר. אני רוצה לומר שיש לנו כאן בעיה מבנית שצה"ל לא מסוגל לתת לה תשובה משום שהוא מגייס את הנערים האלה אפילו קצת לפני גיל שמונה עשרה, ודאי בגיל שמונה עשרה, ומטיל עליהם אחריות של חיילים עוד לפני שהם הפנימו ערכים של אחריות ושל שיקול דעת אישי בחיים האזרחיים. זה גורם נזק גדול, מפני שכאשר הצעירים הללו עוזבים את הצבא, לפחות חלקם לוקחים אתם לתודעה האזרחית חוויות של שימוש בכוח פיזי ללא הכרעה אישית, שעובר זמן רב עד שהם מצליחים להתמודד אתן (אם בכלל), חוויות

לא 'מעובדות' שאינן תורמות לתודעה אזרחית בחברה דמוקרטית.

■ **שלומית עמיחי:** הפתרון פשוט: מקצועיות צריך לרכוש, תודעה אזרחית חשוב שתקדם לתודעה הצבאית; אז צריך לדחות את הגיוס לצה"ל.

■ **יעקב קסטל:** נדמה לי, שלצורך הדיון קיבלנו פה תיאור חריף יתר על המידה, והייתי מבקש לציין דווקא שבצבא מדגישים מאוד את התפיסה שהחייל הוא חייל מכוח היותו אזרח ולא להפך. גם המסקנה של פרופ' אזרחי שהחוויה הכוללת שחייל יוצא אתה מן השירות היא כזו שמחלישה את הזהות העמוקה האזרחית שלו – המסקנה הזאת היא כמעט הפוכה לנתונים שיש לנו, למסקנות שיש לנו.

יש לפחות מחקר אחד של יורם פרי שבדק את העמדות של הקצונה הבכירה, ואחת המסקנות הייתה שעניין המרות האזרחית, לא רק במובן הפורמלי אלא במובנים העמוקים ביותר, הוא נתון שכדאי לבחור בו. גם לא מובן מאליו שהאתוס הביטחוני הוא אכן כל כך מרכזי בחברה. במהלך השירות הצבאי אנחנו מקפידים לחזק גם את התודעה האזרחית, למרות המתח המסוים שקיים בין שני הערכים; יתר על כן, אנחנו תופסים את שני הקצוות הללו, כביכול, דווקא כשני כלים שלובים. גם העובדה שאתה תובע מאחרון החיילים אחריות משפטית למעשיו – גם אם הוא עשה אותם מכוח פקודה של מפקדו – זאת אומרת שבמודע מחדירים כאן מתח אזרחי.

■ **ירון אזרחי:** המתח הזה טיפוסי לצבא דמוקרטי.

■ **יעקב קסטל:** גם כשמדברים על מקורות הכוח והסמכות של פיקוד בצה"ל היום, עדיין לא מבטלים את הפקודה, כי צבא זו מסגרת טוטלית בצורה זו או אחרת שבסוף צריכה לעלות למבחן העליון שהרמטכ"ל ופרופ' קרמניצר תיארו קודם. זה אולי בסיס המתח, כי בסופו של דבר אתה רוצה שבשעת הקרב החייל יפעל בניגוד לאינסטינקט הקיומי שלו, לקיום האישי שלו. לכן נחוץ להבנות סיטואציה של ציות ושל תפקוד כמעט מכני, אלא שכיום אנחנו עושים זאת מכוח פנייה גם אל החלק התבוני של החייל. הכול פתוח לשיחה. בתוך התרבות הפיקודית אנחנו מנסים יותר ויותר להכניס ממדים של הידברות או של דיאלוג. אלה הם

מרכיבים של התאמה לסביבה המשתנה, ואנחנו תופסים אותם כמקור-כוח משמעותי שרק מחזק את כושר ההישרדות והתפקוד של הארגון הזה במציאות החדשה.

לטעמי, הוצגה כאן תמונה דיכוטומית מדי. לומר שהצבא מייצג מערכת ערכים קולקטיביסטיים בלבד, ערכים של הקרבה ופעולה למען הכלל, בעוד שהחברה צועדת בכיוון הפוך לחלוטין – זהו תיאור פשטני של העניין. נכון שהמגמה הזו קיימת, ואני חושב שכוחו של הצבא הוא מהיותו נושא דגל ופועל בממד העומק שלו, לא בממד הפורמלי של חוק שירות ביטחון; מתוך איזשהו אתוס שהוא עדיין נחלת רוב הציבור היושב כאן שלפיו מדינה יהודית, ריבונית היא הדרך היחידה להמשך הקיום של העם היהודי. וכדי להגן על הקיום הזה נחוץ צבא. הצבא היום הוא המייצג המובהק של המסקנות האופרטיביות של הגישה הזאת, אבל הוא לא פועל בצורה דיכוטומית הנוגדת למערכת הערכים של החברה.

■ **ירון אזרחי:** אם היה מדובר רק על הגנה על קיום, אז המאמץ שאתה מדבר עליו היה הרבה יותר נהיר גם לחיילים, גם למפקדים. אבל יש עמימות גדולה מאוד, יש בארץ ויכוח ענק בשאלה מה הוא גבול המושג self defense; איזה חלקים של המדינה זה כולל, איזה סוג של שימוש בכוח זה כולל. בגלל העמימות הזאת, לא די בכך שהחיילים מבינים את הנוסחה שנחוצה הגנה על הקיום. העמימות הזאת מאוד שוחקת את התשתית הנורמטיבית והמוטיבציונית. היכולת להעביר מסרים ברורים בעניין הזה נפגעה קשות.

■ **יעקב קסטל:** מה שקובע הוא שמקור הסמכות הבלעדי של הצבא הוא המדיניות, שנבחרת באורח דמוקרטי, ובאמצעות השמירה על כך שהצבא יבצע את משימותיו בגבולות החוק אנחנו מעודדים את החיילים לטפח ולברוק מחדש את העמדות האזרחיות שלהם. למשל, חייל שנדרש לפנות את חוות מעון – אנחנו לא מנסים להרדים את הקושי הפרטי שלו, הפוליטי, האידיאולוגי. להפך, אנחנו מעודדים אותו לבחון את העמדות שלו ומעודדים את המפקד להעמיד את הדברים לשיחה, לא לבוא לחייל ולומר לו 'לא מעניין אותי מה אתה חושב ומרגיש. בצע כי אתה חייל'. זה יחס מכשירני, ואילו אנחנו מנסים לטפח איזה מודל שאומר

למפקד 'בוא תתייחס באופן אמת, אמפתי, תהיה ער לקשיים של החייל, תאמר לו שאתה מבין את הקשיים הללו, שהם קשיים לגיטימיים, ועם זאת תסביר לו שבמסגרת כמו צבא לא יכול להיות מקור סמכות אחר, כי אחרת נתפרק למליציות, וזה יהיה סופו של צה"ל.

כלומר, איך מכבדים את החייל כפרט, מכבדים את הממד האזרחי שלו, ובמקביל מקדשים את יכולת הפעולה של הצבא, של הארגון, מקדשים את הקיום שלו, את ההישרדות הארגונית שלו במסגרת כל כך מורכבת של מציאות משתנה ושל צבא שמבצע משימות שהן יותר ויותר בתחום של קונפליקטים. זה קשה, בעיקר כשהמפקדים הם אנשים צעירים. היה קל בהרבה ללכת על מודל של אקדמיה צבאית כמו 'וסט פוינט' של ארבע שנים; אתה מכשיר אותם, הם יותר בוגרים, יש להם מטען עודף אקדמי.

■ **עינת גפנר:** מהדברים שנאמרים כאן מתקבל הרושם שכולם מסכימים עם ההנחה שיש ניגודיות בין הערכים שמתפתחים בצבא לבין הערכים שמתפתחים בחברה. אני לא מקבלת את ההנחה הזאת, מה גם שלדעתי היא תופסת עצמה כשמדובר בארגון שצריך להחזיק נשק. קחו כל מטרה קולקטיביסטית אחרת שצריך להשיג כדי לקיים מסגרת של מדינה, ותראו שנוצרת ניגודיות בין הערכים של האינדיבידואל לבין אלה של הקולקטיב. כך במערכת החינוך, כך בביטוח הלאומי ובכל ארגון. במסגרת הזאת ועל הרצף הזה של הניסיון לטפח ערכים קולקטיביסטיים – הצבא, כמות שהוא, הנו רע הכרחי אם מביאים בחשבון את המנגנונים שאנחנו צריכים לקיים כדי להיות מסוגלים לחיות כמדינה.

כך שאינני מקבלת שיש פה בעיה שקיימת רק בצבא. גם מערכת החינוך לא פטורה מהבעייתיות הזאת, אלא ששם היא אולי איננה כל כך חריפה כי אין שם צורך להתמודד עם ערכים כאשר יש נשק ביד.

לדעתי, הניגוד הזה קיים בכל מערכת שמנסה לקיים איזושהו סדר ארגוני שהוא טוב למוצע, או טוב לרוב, והוא לא טוב לפרט. מפני שאין ממוצע בחברה; בסוף יש הפרט האינדיבידואלי שרוצה כך ולא כמו שממוצע קבע, או כמו שקבעו החוק או המכנה המשותף. אנחנו יוצאים מנקודת הנחה שהמסבר הערכי, במרכאות כפולות, הוא בתוך הצבא. בעיני לא. הניגודיות הזאת קיימת בכל שאר מערכות החיים, והצבא הוא רק דוגמה אחת, אולי חמורה,

כי זה, כאמור, רע הכרחי.

מה שצריך לחתור אליו הוא תשתית חברתית שיש בה איזון בין הערכים של הפרט ורצונותיו של הפרט, לבין היכולת שלו לתרום לסביבה שלו או לקיום של החברה. האיזון הזה יאפשר חוסן חברתי.

אם לקשר זאת עם ערכיו של הדרג הפיקודי – אז ראשית צריך להדגיש שהקצונה היא התנדבותית ושיש רבים שהיינו רוצים שיהיו קצינים והם לא בחרו בכך. הפריבילגיה שיש בידינו, שהחברה אפשרה לנו, היא לא להגיד לטובים ביותר 'תלכו להיות קצינים', אלא לאפשר להם לבחור בזה מרצונם.

מה, אין תהליך מיון?

■ שלומית עמיחי:

וראי שיש תהליך מיון,

■ עינת גפנר:

אבל לצערי הרב אנחנו צריכים לבחור קצינים רק מהעשירון העליון (אני מדברת על קצונת חובה).

ראו, להנהיג או לעצב ערכים נכונים בקבוצה חברתית כלשהי, אם בצבא ואם במקום אחר, זה בעצם להיות אדריכל חברתי, וזה יכול להיעשות טוב או רע גם בארגון צבאי וגם בארגון אחר. כדי שנוכל לקיים את מודל ה'קולומבו', שהוא המודל האלטרנטיבי הכולל שהצגנו לעומת המודל של ה'רמבו', נחוצים הכישורים והכוחות שדיברנו עליהם – גם אינטלקט וגם יכולת המנהיגות.

מה שצריך להעסיק אותנו הוא העשייה החיובית – זאת אומרת איך יוצרים מנהיגות כזאת בחברה. איך יוצרים את האקלים החברתי-רגשי הזה שבתוכו מתקיימת גם משימת הביטחון.

כמו שמצד אחד אני מחנכת את הבן שלי לא 'להרים ידיים' ולא לקלל ולכבד את האחר, ומצד שני אני אומרת לו: כשחייך יהיו בסכנה, תגן על עצמך – כך אני אנהג גם כשמדובר בצבא. הדילמה הזאת לא תיפתר בצבא; נגזר עלינו לחיות אתה ולא לנסות לפתור אותה, והשאלה היא איך במסגרת הדילמה הזאת יוצרים מנהיגות שתעצב צבא יותר טוב אם היא תביא בחשבון את האילוצים שבתוכם הצבא מתקיים, תביא בחשבון שבסוף צריך לקיים פקודה, ואיזה פקודות אין עליהן משא ומתן ועל איזה יש דיאלוג.

אלא שצריך להסתכל על הבעיה הזאת כבעיה שלנו, שצומחת בתוכנו, ולא כבעיה של איזה גוף זר, שונה. הדיון כאן הוא במידה רבה 'אתם ואנחנו' – אצלכם הבעיה, היא לא קיימת בשום מקום אחר. הגישה הזאת קצת

מטשטשת, היא לא מאפשרת לנו להתייחס לרבדים העמוקים שבאים לידי ביטוי בכל המוסדות שמקימת המדינה.

■ **שלוּמית עמיחי:** אנחנו שואלים את עצמנו באיזו מידה צה"ל יכול לאמץ ולממש נורמות וערכים אזרחיים בכל תחומי פעולתו; מההיבט הזה את מדברת על צה"ל כעל רע הכרחי. כשמדובר בסביבה הצה"לית, שאלת גודלו של העיגול-הסביבה הזוהי היא מאוד משמעותית. כלומר, אינני חושבת שיש ויכוח על כך שיש גזרה שבה צה"ל צריך לומר את דברו גם אם זה פוגע בזכות הפרט; השאלה היא אם הגזרה הזאת איננה רחבה מדי, האם אי-אפשר להקטין אותה היום. להערכתני, זה הנושא שבו אנחנו צריכים לעסוק. ולזה מתקשרת שוב המילה 'קיבעון' – אולי אנחנו לכודים באיזושהי תפיסה שכך היה וכך יהיה ואי-אפשר לשנות.

■ **עינת גפנר:** להפך; בדעה שהבעתי לגבי מה שיש לעשות בנוגע למפקדים בצה"ל או למנהיגים בארגונים אחרים – התכוונתי שאפשר להרחיב את העיגול הזה לעשייה פוזיטיבית כדי לעצב עמדות נכונות אצל האנשים הצעירים הללו שהם שלוקחים את הרובה וגם יורים, ושלדאבוני לעתים העמדות מעוצבות אחרת בראשם.

לדעתי, אי-אפשר לדבר על ערכים של צבא וערכים של חברה ולבדוק מה המקבילות ביניהן, כי הצבא הוא נגזר של החברה. כלומר, כל עוד הצבא לא יראה את עצמו כחלק מהחברה וכמחויב לכבד את הערכים שהיא מושתתת עליהם – לא נוכל להתקדם.

אסור לשכוח שמי ששולחים היום את ילדיהם לצה"ל, הם אלה ששירתו בצה"ל. הם יודעים בדיוק לאיזו מסגרת הם שולחים את הילדים שלהם, ובאופן טבעי גם המעורבות שלהם גדולה יותר מזו של ההורים שלנו שלא ידעו בדיוק מה זה צבא. צריך לקבל זאת כנתון, ולראות איך אנחנו פועלים ועושים צבא יעיל יותר במציאות הנוכחית שמשתנה כל הזמן.

דבר נוסף – בעבר דובר על צה"ל כעל צבא העם, לא היה שום הבדל בין הצבא לבין החברה, הצבא יישם ערכים לאומיים, משימות חינוך לאומיות. במשך השנים התחוללו שינויים בחברה, והיום עלינו לדאוג שהצבא ישתנה עם הסביבה המשתנה. הלוחם של היום הוא לא הלוחם של פעם: הוא לא רק מאצו, הוא צריך כישורים נוספים כדי לעמוד בתביעות שהמלחמה

המודרנית, הטכנולוגית, האיזומה הזאת כופה עליו. כל השינויים האלה צריכים להיכנס לתוך הארגון של הצבא כצבא, ואתם צריכות להיכנס לצבא גם התפיסות החדשות של המפקדים, גם ההתייחסויות של המפקדים אל הארגון ואל הפרט.

וזהי משימה קשה מאוד – והיא צריכה להתחיל עוד לפני ההשתלבות במערכת הצבאית. לא יכול לצאת חייל ממושמע מתלמיד לא ממושמע. לכן חייבים לעסוק בתשתית החינוכית בכלל ובהכנה לצה"ל בפרט, חייבים לעבוד עם לשכות הגיוס, חייב להיות קשר הדוק בין לבין מערכת החינוך, ומוקדם ככל האפשר. למשל, ששת חודשי השירות הראשונים הם קשים מאוד, וזה לא מחויב המציאות; הם יהיו פחות קשים אם בית הספר התיכון יכין את התלמידים לשלב הבא של חייהם כשם שגן הילדים מכין את הילד לבית הספר היסודי.

באחת ההפוגות במלחמה

■ אורי דרומי:

הפלופונוזית השנייה, נשא פריקלס מנהיג אתונה נאום בבית קברות, שבו, בין השאר, הסביר לבני אתונה מה ההבדל בינם לבין בני ספרטה. על בני ספרטה אמר שמגיל צעיר הם מגדלים את ילדיהם לרכוב על סוסים ולירות בחץ וקשת; על בני אתונה אמר שהם עובדי אדמה ויורדי ים ורק כשמתקפים אותם הם מתגוננים. זה מה שהיינו רוצים שהילדים שלנו יעשו – שיהיו נוחים לבריות, אבל כשמתקפים אותם, שידעו להשיב מלחמה.

זאת בדיוק הדילמה שאנחנו מתלבטים בה.

פעם החברה הייתה קצת מיליטריסטית והצבא היה קצת אורחי. לאחרונה החברה התפרקה מהמיליטריזם שלה, מערכים שנחשבו ל'פרות קדושות', ואילו הצבא עוד נאחו בקרנות המזבח, גם אם במקביל הוא מנסה להחיל בשורותיו תהליכים של אזרות. זהו שורש ה'דיסוננס' שאנחנו מרגישים. מצאה חן בעיני הדוגמה שהביאה אל"מ גפנר שסיפרה לנו שהיא מחנכת את בנה לא להיות תוקפן ועם זאת רוצה שבשעת הצורך הוא יהיה תוקפן; ואני שואל האם את יכולה להבטיח לעצמך שברגע המבחן הוא אכן יהיה תוקפן.

עם כל הכבוד ללובשי המדים, רוב הצבא לא מסתער על הג'בלאות. בחיל האוויר, למשל, יותר מתשעים אחוז מהאנשים הם לא קרביים, וכך גם בחילות אחרים. הצבא כבר עבר כברת דרך ארוכה בכיוון של אזרות, ואגב, בבית

הספר לטיסה מלמדים מדריכים אזרחיים.

נשאלת השאלה איך בכל זאת שומרים על איזו רמה של תוקפנות, שהיא אכן מאוד לא אזרחית, ולא צריכה להיות אזרחית. שהרי אסור ללכת בצורה בלתי מבוקרת לתהליך של אזורח הצבא. כי מה שאנחנו אומרים פה הוא בעצם: 'אנשי הצבא האלה הם מרובעים, הם לא מבינים. בואו נפתח להם קצת את הראש ואז הם יהיו יותר אזרחים'. אלא שאנחנו, האזרחים, צריכים להבין שצבא מאזרח יתר על המידה הוא לא זה שביום פקודה ייתן את 'הסחורה' המבוקשת. עוד לא הגענו למנוחה ולנחלה, ולכן דרושה לנו התוקפנות הזאת, ואפילו במנות גדושות, ואל לנו לסרס אותה.

גם אסור להתעלם מכך שמתרחשת "משפטיזציה" בלתי מרוסנת של הצבא, גם מפני שלא ידעו בצבא איך לטפל בתקשורת. וברגע שמשפטנים נכנסו לשם, כבר אי-אפשר להוציא אותם, ואנחנו מוצאים את עצמנו בתהליך סירוס של אותו כוח עצמו שאנחנו מעונינים לשמר. לכן מה שנחוץ היום הוא גם חינוך החוצה, לעבר החברה האזרחית; צריך להסביר לאנשים: 'אל תחשבו שאפשר לעשות בצבא כל דבר שאפשר לעשות בחברה האזרחית'.

דובר פה על שוויון ההזדמנויות, אלא שבנוגע לנשים זה לא תמיד מעשי כי יש ההיבט של היכולת הפיזית, של רמת התוקפנות. אז חשוב לא לגלות מיליטנטיות בנושא של שוויון הזדמנויות לאורך כל החזית.

■ **שלומית עמיחי:** אני מזכירה שעד עכשיו

עוד לא שמענו מה כן, רק מה לא.

■ **אריק כרמון:** לפני שמגיעים לעניין

המרשמים, נזרקו כאן שתי כפפות: יש כאן שתי סוגיות שאני מרגיש שעדיין לא התמודדנו אתן. אני רוצה להניח שחלק מהרצון של הצבא להטמיע ולסגל את ערכי כבוד האדם בא משיקולי תועלת. הייתי אומר אפילו יותר מזה: גם דברים כמו מיצוי פוטנציאל ומימוש עצמי יכולים להתיישב עם צרכים מסוימים של הצבא. אבל עדיין יש כאן שתי שאלות שלטעמי הן עדיין פתוחות. השאלה הראשונה היא מה המחירים שהצבא ישלם. שמענו מה שאמר אל"מ גולן על המתח בין הצרכים של הפיקוד כפיקוד והסמכות שהפיקוד צריך כדי לבצע את המשימות שלו, לבין מה שקורה בפועל – הלחול ההיבט של הזכויות אל תוך הצבא מהדלת האחורית, מהחלון וכך

הלאה. כלומר, איזה מחירים הצבא משלם בסיגול כבוד האדם, בהטיית הרצף חובות-זכויות לטובת הצד של הזכויות. זו הסוגיה הראשונה.

הסוגיה השנייה היא המקצועיות. בין צבא שהוא צבא העם, צבא שהוא חלק מקולקטיב שהסוגיות החברתיות מעסיקות אותו – לבין צבא מקצועי בתכלית, יש עוד חלופות. דובר פה על מקצועיות כמענה על המציאות החדשה המשתנית, אבל לא בהכרח מחר בבוקר כבר מקימים פה צבא מקצועי.

יש עוד דבר שאנחנו חייבים להביא בחשבון: הצבא איננו הומוגני, הצרכים של הצבא אינם הומוגניים, אפילו המטרות הן לא חד-כיווניות. הצרכים הם מגוונים מאוד, מצד אחד. מצד שני, החברה הישראלית של 2001 הרבה יותר שסועה ומגוונת היום בהשוואה לתקופה שבה אנחנו שירתנו בצבא. זאת אומרת, גם כאן יש מתח. כשבחור בן 21-22 מטיס כלי שעולה עשרות מיליוני דולרים, זו אחריות עצומה. אז כשהצבא בא לבחור מי יטיס את הכלי הזה, האם יש אפשרות לפעול כמו במצב של מכרוז פתוח להדגיש את עניין השוויון, או שצה"ל יחפש וימצא את הטובים ביותר לתפקיד. יש היום מגוון עצום של תפקידים שכפופים למערכת סלקטיבית שלא משקפת את המבנה החברתי. מתקיימת אפליה לא רק בשירות הצבאי, אלא גם בהזדמנויות שהצבא נותן לחבריה האלה כשהם משתחררים.

■ **דניאל שטרול:** הייתי מבקש להרחיב בנקודה שאריק כרמון עסק בה. גם אני הרגשתי שאנחנו רצים מהר מדי. אבל יש שאלה משמעותית יותר משאלת המחירים שהצבא ישלם והיא: איזה מין צבא החברה רוצה שיהיה לה, מהי הוזהות הרצויה של הצבא.

במה שנוגע למתח שקיים היום בין הנורמות הצבאיות לבין הנורמות החברתיות, מתח שמתבטא גם בניסיון לאזרח את הצבא – צריך להיזהר מאוד וצריך בראש ובראשונה לשאול מה הם אותם 'אטרביבוטים' שהופכים צבא לצבא טוב ואיך הם מושפעים מהשינויים שמתחוללים בחברה. כדאי שנלמד מתהליכים שצבאות מערביים עברו ולעתים נכשלו בהם (אם כי אין זה פוטר אותנו מלהתנסות בעצמנו): למשל, הפיקוד של הצבא האמריקאי נכשל בכך שאימץ נורמות אזרחיות ותפיסות עולם מבלי שבחנו אותן היטב קודם. הם שילמו שם מחיר יקר.

לטעמי, אנחנו היום מחויבים לבצע בחינה מעמיקה בכל הנוגע לזהות הקצונה שלנו. הצבא זנח את ערכי הלבנה שלו בלי שאימץ עדיין ערכי לבה חדשים, והיום נדמה לי שאנחנו בעיצומו של איזון מחדש; בעיצומו של מבחן מרכזי בנוגע לדיאלוג הפנימי שלנו ולדיאלוג עם החברה לגבי דמותו של הצבא. המתחים הללו שעולים כאן על השולחן, אני לא נבהל מהם, לא מעצם קיומם ולא מהלימוד שלהם. לכן אני לא הייתי רץ מהר מדי קדימה, אלא עוצר להבין לעומק את המתחים הקיימים בין הנורמות הצבאיות לבין הנורמות האזרחיות. צריך לשאוף, לפחות לצורכי הצבא, לתמהיל אחר שיהיה איכותי יותר.

במה שנוגע לשאלת מקורות הכוח שעלתה כאן, שאלה בעייתית ביותר – רציתי לציין כי במערכות הניהול שאני ממונה עליהן, אנחנו נותנים את דעתנו בדיוק על העניין הזה ולעתים פוסלים ומונעים מאנשים יציאה לקורסי קצונה וקורסי פיקוד, למרות שלמפקדים מאוד קשה מפני שאת התכונות הללו בדיוק הם מזהים כחיוניות ונחוצות.

■ יהודה שגב: גם לדעתי, הדרך הרצויה היא דרך הדיאלוג, לברר עם עצמנו, הצבא, ואחר כך עם החברה, איזה מין צבא אנחנו. בסופו של עניין, החברה תצטרך להגדיר לעצמה איזה צבא אנחנו רוצים להיות ומה צריך לעשות לשם כך. מה צריך לעשות – את השלב ההצהרתי כבר עברנו מעצם העובדה שאמרנו במפורש שיש בעיה בתוך הצבא, ועכשיו עלינו ללכת לשלב היישומי ולקבל החלטות עבודה. הצבא לקח את העניין ברצינות, ושורה של מפקדים עוסקת בפרויקט. בצד הפרויקט מתקיים גם מחקר פנימי בתוך הצבא. מנסים ללמוד על התופעה. כשהמחקר יסתיים, נוכל לדעת קצת יותר, אם כי חסר לנו הממד ההשוואתי, וזה מקשה.

בכנס ראשי מחוזות נתתי דוגמה על השינוי התרבותי שהתרחש בצבא. סיפרתי איך לפני שלושים ושתיים שנה, בערב הראשון של הטירונות, אחרי ש'טרטרו' אותנו עד זוב דם, אסף אותנו המ"פ ואמר: 'תראו, אני מתכוון לפרק אתכם, לרסק אתכם, לשבור אתכם ולבנות אתכם מחדש', והוא הצליח, אגב; מתוך מאה ועשרה לוחמים גמרנו רק חמישים ושמונה, ואילו היום, מתוך מאה ועשרה גומרים מאה בערך. במילים אחרות, בסך הכול יש תקווה לתהליכים,

אפשר לחולל שינויים.

שלושה רבדים נחוצים לביצוע של שינוי. הרובד הראשון הוא הפנימי; העובדה שהפיקוד הבכיר בצה"ל עוסק בסוגיה הזאת היא חשובה ביותר ומכריעה. הרובד השני הוא הרובד החיצוני – הרובד הממלכתי, של המדינה, וזה יכול להיות ברמה של המחוקק, של הממשלה, או של גופים א-פוליטיים. מה שמחבר בין שני הרבדים הללו הוא הדיאלוג. אני יודע שפעם הצבא הוא שקבע את הנורמות החברתיות ואת הערכים; היום קיבלנו החלטה לא לעסוק בנורמות חברתיות ולהתמקד בייצור נורמות ביטחוניות. עם זאת, יש הרבה ערכים שאזרח מקבל בעת השירות הצבא, ואני מציע לא רק שלא לזלזל בערכים האלה, אלא גם לטפח אותם. למשל, 'היחידה הלוחמת', שלמרות שהיא מהווה רק שליש מהצבא, היא מייצרת ערכים של כבוד, של רעות, של נכונות להקריב, של אמון, של חברות ארוכת שנים. החברים הכי טובים שלי הם מאותה יחידה לוחמת. מן הצד השני, בארגון הזה יש הרבה מאוד פינות שמייצרות הרבה תקלות, ואני אנסה להסביר ממה נובעת הניגודיות הזאת. בגדול, שבעים אחוז מהחיילים שמתגייסים לצבא, מקבלים פחות או יותר מה שהם רוצים, או במונחים שלנו – מממשים את הפוטנציאל, אבל שלושים אחוז לא מממשים. נכון שחייל מסוים הוא גאון מחשבים, אבל כמה אנשי מחשבים הצבא כבר צריך? או: יש שלושה בתי ספר שמייצרים טכנאי שיניים במדינת ישראל, אבל מה לעשות, אני צריך שלושה בשנה ויש שלושים בוגרים. אז אני שולח אותם לגולני, לשריון ולנח"ל, או להיות מכונאי טנקים. החיילים האלה הם שמייצרים את הקונפליקט היום-יומי של חוסר שביעות רצון, של המאבק במערכת, של ההתשה של המערכת. לצבא יש הצרכים שלו, ולאלה הוא דואג בראש ובראשונה ורק אחר כך לצרכים של המימוש העצמי. הצבא גם מצמיח בעיות קשות בתחום של כיבוד הנשים, של כיבוד השונה – המיעוטים והעולים החדשים – בעיות של סמים ושל אלימות. ובהקשר הזה – אני בא עכשיו מהבסיס 'שערי אברהם', משיחת סיכום עם לוחמים. בפעם הראשונה שלחנו לוחמים להדריך בגדנ"ע. בשיחת סיכום הם היו ב'שוק' מהנוער – אלימות, אגרופנים, מכות – והם שואלים אותי האם צה"ל לוקח אחריות, האם אנחנו מובילים שינוי בתחום של כבוד האדם; אני חושב שבעצם העיסוק בעניין, בעצם הרצון שלנו לקיים דיאלוג – התשובה

היא כן. דוגמה נוספת: בעבר הרחוק הייתה בצה"ל 'חוברת לחייל', אחר כך באה 'חוברת זכויות וחובות החייל'. היום יש החוברת של כללי המותר והאסור, ואני אומר לכם שמחר כבר לא יקראו לזה לא חוברת ולא זכויות ולא מותר ואסור, אלא 'הטיפול הפיקודי בחייל המתגייס'. לדעתי, הכותרת אומרת הרבה מאוד על השינוי התרבותי שמתבצע כיום בתוך הצבא.

ומילה אחת על צבא אחר: לפני חודשיים ביקרתי בקורס מכ"ם בחיל הרגלים של ארה"ב – ה'ארמי'. יש להם שם חמישה עשר שבוי רגליים. על אחוז כזה כאן בארץ היו מתיזים לך את הראש מיד. אין שם קצינת פניות ציבור, ובמקרה הטוב החייל פונה למפקד שלו, ואם המפקד לא פתר את הבעיה, אז פונים ל'קונגרסמן'. בקיצור, גם דמוקרטיה שכולנו רוצים להיות כמותה, לא פטורה מבעיות הנוגעות לכבוד האדם.

הנושא האחרון שאני מבקש לדבר עליו הוא 'אימת המפקדים מהתקשורת', ובעניין זה החברה צריכה לסייע לצבא. החברה שוגה בכך שהיא הופכת את צה"ל לשק חבטות, ולשנות את המצב הזה, להראות גם את הצד החיובי כאשר בתקשורת מראים את הצד השלילי – הוא האתגר חשוב לחברה.

■ יאיר גולן: חשוב לומר שהיחס בצבא לכבוד האדם עבר שינוי רדיקלי מאז סוף שנות ה-80. גם צריך לשים לב שהצבא עובר תהליך עמוק מאוד של התמקצעות. בתהליך הזה קורים דברים מעניינים, למשל סמלים בכירים שחותמים קבע, מתחילים לראות את מוסד הנג"ד כמשהו שונה לגמרי ממה שהיינו מורגלים. במקביל, קורה כאן תהליך של טשטוש מסוים של הגבולות בין הצבא לבין החברה. גם קיים היום קושי אמתי להגדיר איזה צבא החברה שלנו רוצה, ולדעתי, בפורום הזה שלנו גם לא נגיע לשום תשובות מוגדרות, וגם אינני חושב שזוהי מטרת הדיון.

האתגר החשוב יותר הוא ליצור שיח צבאי-חברתי, שהוא בעצם לב העניין, שיח שבסופו של דבר יועיל גם לחברה בכך שהוא יבהיר את החיוניות של ארגונים ביטחוניים, ולא מדובר רק בצבא אלא בארגוני ביטחון בכלל; למי אנחנו נותנים את המונופול על הכוח, לאו דווקא כמסגרת צבאית. אפשר ללמוד המון ממה שנעשה בצבאות זרים ובמיוחד מהקשיים שעמדו

בפניהם. הצבא האמריקאי עבר תהפוכות קשות מאוד, משבר בפיקוד בזיקה לטראומה של וייטנאם, תהליך ההפרטה שהוא בעייתי מאוד לצבא – אתה מביא לצבא ערכים זרים, ניהול זר וכן הלאה, אנשים שעובדים עבור כסף נטו, מה זה עושה לאנשים. בכל הנושאים האלה לא חסרה ספרות מקצועית.

■ **דוד נחמיאס:** מהאופן שבו אנחנו מנתחים את נושא הדיון כאן, מצטייר שהתפיסה שלנו לגבי ארגונים במערכות דמוקרטיות – כולל צה"ל – היא עדיין יותר היררכית מאשר פלורליסטית.

למשל: בצבא האמריקאי עושים קבוצות מיקוד שמייצגות אוכלוסיות שונות, בוחנים את הערכים של הקבוצות האלה ומנסים לגשר ביניהם. אין חברה ישראלית הומוגנית, וכמו שנאמר פה בצדק, אנחנו לא נציגי החברה הישראלית. אף אחד פה לא נציג; זה לא דבר שלילי, כי מזה נובעת התפיסה הלא-היררכית של חברה פלורליסטית, של יחסי אנוש, של גישה הומניסטית שלפיה הגשמה עצמית היא חלק מההגשמה הארגונית, ואני אומר הגשמה ארגונית במקום הגשמה קולקטיביסטית כי היחיד, הפרט, חייב להיות בראש סדר העדיפויות. חלק מהחיילים, מאלה למשל ששירתו ביחידות מובחרות – הולכים אחר כך למקצועות היי-טק, והם מדברים על הצבא במושגים של 'החוויה הכי טובה ומשתלמת שהייתה לי'. זה סוג אחד של צעירים, אלה שאומרים לך: 'בצבא אני למדתי, זה היה מעניין, למדתי מקצוע, לא בזבזתי שנים, יש לי משם חברים נהדרים'. סוג אחר אומר: 'שמע, הצבא בשבילי היה בזבוז זמן אחד גדול'.

אני טוען, שבין שני הקצוות האלה אפשר להגיע למערכי גישור באמצעות מכניזם לא היררכי, כי היררכיה כבר לא עובדת. יש משבר של סמכות, וזה לא רק בצבא; אנחנו רואים את המשבר במשפחה, בבתי הספר ובמוסדות אחרים. אין ספק שהיום הצבא שם דגש רב יותר על רווחת הפרט. האם, בגלל זה, הצבא של היום פחות אפקטיבי מהצבא שהיה לנו לפני שלושים שנה? לדעתי, לא, רק שמדדי האפקטיביות הם אחרים והמשימות שונות. בחברה דינמית, בסביבה דינמית, על הארגון להשתנות כל הזמן, לא להתנהל לפי המודל ההיררכי הקלאסי. ארגונים תלויים האחד בשני, והאינטראקציה ביניהם מוליכה להתקדמות ולשינוי.

■ **נילי אלדר:** למרות שהצבא עצמו

מודע לתהליכי השינוי שמתחוללים בתוכו, המבנה או תרבות-הארגון לא השתנו במידה רבה. המבנה עדיין היררכי מאוד, עם שיפוע חד, ולדעתי צריך לפעול כדי להשטיח אותו.

מהבוגרים שלי, בעיקר מהחיילים, אני לומדת שהמבנה ההיררכי בצבא הוא בעייתי, בעיקר לגבי החייל הפשוט. הוא רוצה שיגידו לו מה לעשות, אבל הוא גם רוצה שיקשיבו לו; וצד ההקשבה איננו מפותח, כי אנחנו עדיין שבויים בתוך המבנה של ההיררכיה הצרה, שהבסיס התחתון שלה הוא החייל הפשוט.

הבעיות של הצבא דומות לאלה של ארגונים לא-צבאיים, בשני המקומות עולות אותן השאלות. לכן התהליך של אזורו הצבא הוא בלתי נמנע, אבל הוא בהחלט צריך להיות במינון שלא יפגע במטרה המוצהרת של הצבא. מה עוד שבגלל התהליכים האלה, קל יותר לראות את הרצף של מלש"ב, חייל, אזרח. בעבר, המלש"ב והחייל היו קטגוריה בפני עצמה, ופחות דיברו על הרצף הזה שחייב ללוות את המלש"ב. לכן הצעתי לרתום את מערכת החינוך להכנת המלש"ב לגיוס הצבאי. גם השחרור וההצטרפות מחדש לחברה הישראלית שונים היום ממה שהיו בעבר; יש רציפות רבה יותר, ומהקשר הזה החברה רק יכולה להרוויח. אלא שהנושא הזה עדיין אינו מטופל כהלכה.

■ **אורי דרומי:** יש לי הצעה מעשית. אני

מציע לקיים מספר מצומצם ובנוי היטב של מפגשים, למשל פורום של סגל מבה"ד 1 עם קבוצה מכובדת של אזרחים. אני חושב שיהיה ערך מוסף למפגש עצמו בתנאי שבין האזרחים יהיו אנשים שאחר כך הם עצמם יעצבו דעת קהל.

במפגשים שנכחתי בהם עד כה על תקשורת בזיקה לצבא, עלו כל הסוגיות הללו לאו דווקא בצורת דיאלוג, אלא בצורה של הטחת האשמות, של התגוננות הדדית. סגנון כזה אינו מפרה שום דיון. לעומת זאת, בדיאלוג שמאורגן היטב, המפגש ראשון יהיה מן 'הוצאת קיטור'; במפגש השני האנשים כבר יהיו קצת יותר משוחררים, יוכלו להתחיל להבהיר או להעביר אחד לשני רעיונות, מה מעיק עליהם.

עוד רעיון שראוי לחשוב עליו: בחברה האזרחית יש המון יוצאי צבא

ושירות הביטחון. כדאי היה להרכיב צוות מהאנשים האלה (לפי העלונים שהם מפרסמים הם משוועים לעשות משהו), אנשים שקצת אכפת להם, אנשים שהם ביטחוניסטים, אנשים שיש להם ילדים שמשרתים או שירתו. אתן לכם דוגמה ממדינה אחרת: ביקרתי בחיל האוויר המלכותי (RAF), וראיתי את המילואים שלהם. הם משקיעים המון בקשר עם המעסיקים, לא רק עם הגמלאים עצמם, מזמינים לערבי מורשת וכדומה. כלומר, יש כמה רעיונות מעשיים שכדאי לעשות בהם שימוש.

■ **יעקב קסטל:** התחלנו קצת בהטחה, אנחנו מסיימים בכיוון של דיאלוג, ואני חושב שזה מסמל משהו, שזה לא מקרי. אני מצטרף לדעה של רבים כאן מסביב לשולחן, שדיאלוג הוא כיוון משמעותי מאוד בקידום האינטרס המשותף, אבל הוא צריך להיעשות לפי כמה הנחות יסוד מוסכמות. הייתי רוצה למנות כמה מהן.

כמו שנאמר כאן, הצבא הוא רע הכרחי, אבל כנראה שנצטרך להמשיך ולקיים אותו עוד שנים רבות ולהקדיש לו הרבה מאוד אנרגיות ומשאבים אנושיים ואחרים. לא בגלל שצבא הוא ערך, אלא מפני שהוא מחויב המציאות. ברגע שמסכימים עם הגישה הזאת, מבינים שבין שתי המגמות הללו, של הרצון הכמעט אינסטינקטיבי של הצבא להגן על הפונקציונליות שלו ובין מגמת האזרוח והליכה אולי עד מערכת ערכים ליברלית – בין המגמות הללו חייבים לגשר, אחרת נמצא את עצמנו שופכים את התינוק עם האמבטיה. לכן, מצד אחד יש ליצור כמה שפחות ניגוד בין החוויות הערכיות התרבותיות על אותו רצף של מלש"ב-חייל-אזרח, כדי שזו תהיה עוד חוליה מעצבת משמעותית ולא אנטגוניסטית להווייה שאנחנו חותרים אליה, לזהות שאנחנו מבקשים לעצב. מצד שני, הכרח לשמר את היכולת הקיומית ויכולת הפעולה של הארגון הזה. זאת הנחת יסוד שחייבת להיות הנחה מוסכמת.

הנחה שנייה קשורה לשינוי הסביבתי. אני חי בתוך הצבא ולכן אני נחשף יותר לחוויה הרגשית של לא מעט מפקדים בתוך הצבא, בעיקר בדרגים הזוטרים, שמזהים את השינוי הסביבתי כאיזה סוג של איום, של קרקע שנשמטת תחת הרגליים – הרגשתם היא שהם נאבקים למען המשך הקיום ותראו מה עושים להם. סוג של כפיות טובה. ועל כן אני רואה בחיוב דיאלוג משמעותי עם קבוצות שונות בחברה, ואלה צריכות להיות קבוצות-מיקרו

ובדרגים שונים. הרי החברה היא לא מקשה אחת, יש סקטורים, אבל בצד העובדה שהחברה מתפרקת לסקטורים, עדיין קיימת הסכמה כי יש פה משהו שצריך לשמר ולטפח, ובצבא קל יותר לעשות זאת, אולי בגלל העצמה של המפגש, בגלל החיים המשותפים. לכן אנחנו מנסים כל הזמן ללכת על איזשהו מתח בין תפיסה פלורליסטית, לא כור היתוך, תפיסה פלורליסטית של יחס לשונה ולאחר, ובין הרצון להעמיק ולטפח את בסיס הסולידריות. אבל מי יעזור לנו להגדיר מה הוא בסיס הסולידריות המוסכם? זוהי שאלה לא פשוטה, והתשובות עליה משתנות כל הזמן. אבל גם לגביה, בלית בררה, יש להמשיך ולנהל דיאלוג פתוח שינסה גם לגבש בסיסי הסכמה וגם לא להתעלם מהמתח. כי קיים מתח, מפני שסכנת פגיעה בכבוד האדם היא כמעט מהותית ובלתי נמנעת במסגרת הצבאית. מצד שני, כשאומרים חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, ואומרים החירות נפגעת בצבא מעצם טיבו ועל כן הכבוד נפגע ממילא – זוהי תפיסה לא נכונה. החירות אכן נפגעת, אך הכבוד לא בהכרח צריך להיפגע, תפיסה כזאת איננה לוגית וגם לא תואמת את המציאות. צריך לעזור לנו לגבש את ההבנות האלה, לטפח תרבות פיקודית אחרת שתאפשר לנו לשמר את האינטרסים הביטחוניים ההכרחיים לקיומו של הצבא, ובמקביל להיות פתוח לשינוי הנורמות. ואין דרך אחרת לבצע זאת אלא בדיאלוג כואב וקשה ככל שיהיה, אבל מתוך איזה בסיס של הסכמה משותפת.

■ **אריק ברמון:** הייתי רוצה להעיר שלוש הערות, שנוגעות לשאלה שעלתה כאן: מה אנחנו, בקבוצה שלנו, יכולים להציע. הערה ראשונה: היות והעניין כולו הוא כל כך מורכב ועמום, כפי שמצטייר מהדיונים כאן, לא הייתי רץ כרגע לנוסחאות מרשמיות מובהקות, אבל מנסה למצוא דרך לשיח ציבורי רציני, לא רק בתוך הצבא, ולהציג לדיון חלק מהסוגיות והדילמות שעולות כאן. יהיה בכך, לדעתי, ערך חינוכי ממדרגה ראשונה.

■ **שלומית עמיחי:** יש לך דוגמה לשיח ציבורי רציני בעשור האחרון?

■ **אריק ברמון:** אין לי נוסחה מובהקת, אין לי דוגמה. אבל אם נצליח לעורר שיח כזה בפלחים שלמים – זה לא צריך

להיות דווקא בעיתון סוף שבוע או ביומן אירועים וכדומה – בקבוצות כאלה ואחרות, זה יהיה צעד ראשון ותרומה לאותו תפר של צבא וחברה.

הערה שנייה: אני מאוד מתרשם מההערות שנוגעות לשליש שהולך ליחידות קרביות. כלומר, אותה הסוציאליזציה שעוברים צעיר וצעירה ביחידה קרבית, שמייצרת סוגים של מחויבות ושל מוטיבציה ושל דימוי עצמי ושל ביטחון עצמי לעומת מה שקורה בחברה – זה כשלעצמו דבר בעל ערך ממדרגה ראשונה. וזה לא צריך להיות נחלתו של הצבא בלבד, מפני שאחד הדברים שהמכון שלנו עושה, למשל, הוא ההתמודדות עם מבנים ותרבות פוליטית במדינת ישראל; השאלות הכלליות שאנחנו שואלים את עצמנו כאן נוגעות במידה רבה באותו הנושא. כשמתבוננים בחברה האזרחית, מי הם הפטריוטים, מי הם אלה שמוכנים להשקיע במנהיגות – מסתבר שהם אלה שעברו סוציאליזציה מסוימת במקום מסוים.

הערה אחרונה נוגעת ל'רמבו' ו'קולומבו'. מה שמאפיין, לדעתי, את 'קולומבו' הוא מידה מסוימת של חכמה, אבל גם של ענווה שנובעת מביטחון עצמי. איפה בתרבות הפוליטית הישראלית אתם יכולים להראות לי ענווה? התרבות סביבנו רוויה מצ'ואיזם ורמבואיזם.

■ **שלומית עמיחי:** אני חושבת שאנחנו בשלים לתחילתו של שיח כזה. הדיבור עצמו הוא המשך של תהליך שצה"ל נמצא בעצם בעיצומו. אני גם רוצה לציין שאותו רצף שדובר עליו משמעו שמצפים מצדה"ל שיקבל אנשים שספגו קצת מכוח האזרח ומזכויות האזרח; וזה תפקידנו שלנו, של מערכת החינוך.

"זכויות החיילים וסמכויות המפקדים" לאור ערך כבוד האדם"

מנחה: אלוף אילן שוף – נשיא בית הדין הצבאי לערעורים, צה"ל

שמות הדוברים (בסדר האלף-בית):

- אלוף דורון אלמוג – אלוף פיקוד הדרום, צה"ל
- מר נחום ברנע – עיתונאי, "ידיעות אחרונות"
- מר מרדכי גרין – עורך דין
- תא"ל סוזי יוגב – קצינת ח"ן ראשית, צה"ל
- תא"ל אלי יפה – ראש חטיבת מבצעים, צה"ל
- רב-אלוף שאול מופז – הרמטכ"ל
- תא"ל ד"ר גיורא מרטנוביץ' – קצין רפואה ראשי
- פרופ' ברוך נבו – החוג לפסיכולוגיה, אוניברסיטת חיפה; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- הרב יהודה עמיטל – ראש ישיבת "הר עציון"
- עו"ד חיים צדוק – לשעבר שר המשפטים
- אלוף גיל רגב – ראש אגף כוח אדם, צה"ל (אז – סגן ר' אב"א)
- פרופ' יידידיה שטרן – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן; המכון הישראלי לדמוקרטיה

■ אילן שיף:

יש טוענים שכאשר החוקה או המיני-חוקה הזאת מדברת על כבוד, הכבוד בעצם כולל בתוכו ערכים נוספים כמו חופש המצפון, חופש הדת, חופש מדת, שוויון, חופש הביטוי ועוד כהנה וכהנה. אין עדיין פסיקה שיכולה להחכים אותנו ואנחנו צריכים לצאת מהנחה או מנקודת ראות שבהחלט אפשרי שבית המשפט העליון יפרש בהרחבה, כאמור לעיל, את ערך הכבוד.

מעתה והלאה כל חקיקה, ובכלל זה חקיקה הנוגעת לצבא ובכלל זה חקיקה פנימית של הצבא, כגון הוראות פיקוד עליון, פקודות מטכ"ל, פקודות קבע, פקודות שגרה והפעלת שיקול הדעת של מפקדי הצבא – יחולו עליה מגבלות הנובעות מחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. משמעות המגבלות, כקבוע בפסקת ההגבלה שבחוק היסוד, היא שאסור שהפגיעה בזכויות תהיה מעבר לנדרש ממהותו ומאופיו של השירות הצבאי.

פסקת ההגבלה הזאת מעוררת מספר שאלות: הפסקה חלה כקביעת המחוקק על המשרתים בצבא ההגנה בישראל, סתם המחוקק, והוא אינו מפרש מה לגבי האזרחים עובדי הצבא; מה לגבי אנשים שבשליחות הצבא, מה לגבי אלה שמוגדרים בחוק השיפוט הצבאי 'חיילים', כגון מי שנמסר להם נשק מטעם הצבא, או אנשים נוספים שמכונים בחוק 'חיילים שבווי מלחמה' – האם לגביהם חלה פסקת ההגבלה הצבאית או פסיקת ההגבלה האזרחית? שאלות אלה נותרו עדיין ללא פתרון.

עד כה, בית המשפט העליון לא נתן בעצם שום הנחות לצבא בפרשנות של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. בכל הסוגיות העקרוניות שעלו עד היום לדיון, הנטייה הייתה או לא לפסוק או לפסוק בפרשנות מצמצמת בכל הנוגע לסמכויותיהם של מפקדי הצבא.

כידוע, חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו הופעל על מנת לבטל חוק, בנוגע למעצרים בצבא; בית המשפט העליון צמצם את האפשרות לעצור חייל משבעה ימים לתשעים ושש שעות. ושימו לב, הצמצום הזה נעשה לאחר שהצבא, ביזמתו, פנה אל הכנסת וצמצם בהדרגה את סמכויות המפקדים לעצור, החל משישים יום עד שבעה ימים, בהדרגה. בכל זאת, למרות שהחוק האחרון והחוקים שקדמו לו היטיבו עם החיילים, פירש בית המשפט העליון פעם ראשונה את הפסיקה שאומרת שאפשר לתבוע רק בחוקים חדשים,

דהיינו אלו שאחרי שנת 1992, וקבע שאפילו חוקים שמיטיבים עם חייל, צריכים עדיין לעמוד במבחן חוק היסוד בפסיקת ההגבלה, וגם אותם אפשר לבטל, למרות שנועדו להיטיב עם החייל.

בית המשפט העליון גם קבע בפסיקה, באותו 'בג"ץ צמח' המפורסם, כי למרות שכתוב בפסיקת ההגבלה הצבאית שהמגבלה שחלה על הצבא היא שאסור שהפגיעה תהיה מעל הנדרש מאופיו ומהותו של השירות הצבאי – לא נאמר שם שהחקיקה או שהפעלת שיקול הדעת חייבות לבוא בהתאמה עם ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; גם לא נאמר דבר על התנאי השלישי – שהחקיקה או הפעלת שיקול הדעת נועדו לתכלית ראויה. למרות זאת הוסיף בית המשפט העליון לפסקת ההגבלה הצבאית גם את שני התנאים האלה, ואם יורשה לי לומר – בצדק. כך או אחרת, בכל האפשרויות פסקו עד עכשיו בצמצום מבחינת סמכויותיהם של מפקדי הצבא. נושא נוסף שעלה בפני בית המשפט העליון הוא בנוגע לעילת מעצר הרתעתית. מסתבר שהיא עדיין מופעלת בצבא, בייחוד בעברות חמורות כמו סמים, ולעתים גם בעברת נפקדות. עוד היום קיימת התפיסה, שבשונה מהחיים האזרחיים מותר בצבא לעצור גם כאמצעי הרתעה. בסוגיה עקרונית זאת, הסתפק בית המשפט העליון בכך שאמר שבשלב זה הוא אינו מביע דעה. במילים אחרות, עד היום הגישה הייתה או מצמצמת או בלתי פתירה, כלומר אין פתרון, לא נותנים פתרון שהוא לטובת הצבא. אינני יודע אם גישה זו מסמנת משהו לבאות, אבל צריך להביא אותה בחשבון.

אפשר לדבר עוד שעות ארוכות על חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו בזיקה לצבא, אך עדיף שנתקדם, ועל כן הייתי מבקש לשאול שלוש שאלות הקשורות לחומר הרקע שחילקו לנו ולהעמיד אותן לדיון.

השאלה האחת היא: "באילו מידה טיפוח כבוד האדם מקדם את מטרות הצבא כארגון לוחם ובאילו מידה הוא פוגע ביכולת הצבא?"

השאלה השנייה שאנחנו מתבקשים לקבל עליה התייחסות היא: "האם יחסו של הצבא לסוגיית כבוד האדם צריכה לשקף את יחס החברה האזרחית לערך הזה, ומה היא מידת האוטונומיה של הצבא להגדיר לעצמו את ערך כבוד האדם לצבא?" כלומר, באילו מידה הצבא צריך להיות מובל על-ידי החברה, והאם מה שנכון לחברה האזרחית בנוגע לערך כבוד האדם נכון גם

לצבא, או שהצבא יכול להיות מוביל ולפתח קונספציה משלו. השאלה השלישית היא: "מה מפריע לצבא או למפקדי הצבא בנושא חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו? איפה הצבא רואה את עצמו מוגבל באופן שמזיק לו וליעדי ומה, לדעת החברה האזרחית, הן פעולות בלתי נאותות בצבא מבחינת כבוד האדם וחירותו?" כלומר מה אצלנו טעון תיקון או שיפור.

■ **יהודה עמיטל:** אני אתייחס לשאלה הראשונה. אני משמש ראש ישיבת הסדר. יש לי עסק עם חיילים, ואני רוצה לומר לכם, התלמידים שלי היום אינם התלמידים שהיו לי לפני עשרים שנה. האינדיבידואליות מורגשת, ואני חייב להתחשב בהם; אמנם זה לא צבא, אבל אם אני רוצה להשיג משהו, אני מרגיש שעלי להתחשב יותר בכבודם, וככל שאני מפגין סמכותיות, אני מזיק יותר לעצם העניין. בעקבות כך המסקנה שלי היא שאם הצבא רוצה להצליח, צריך להפעיל שם אותה הגישה בדיוק.

■ **ידידיה שטרן:** כולנו שוחרי כבוד האדם וכולנו אומרים שהצבא הוא סביבה מיוחדת וצריך לאזן בין השניים. השאלה שלי היא האם חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו חל לא רק על האדם, מצד אחד, והרשויות – המדינה או הצבא, מצד שני, אלא האם החוק הזה חל גם על צד שלישי – על הקבוצה; לא המדינה, לא הצבא, לא הטוראי, אלא קבוצה של חיילים שמאחדים אותם זהותם המינית, אולי דתם, אולי עולם ערכים פרטיקולרי ואפילו האתנוס שלהם. האם קבוצה כזאת, ככל שיהיה המכנה המשותף, האם היא זכאית לכבוד על בסיס קבוצתי להבדיל מבסיס אישי. נביא כאן כמה דוגמאות ומיד תראו איך איננו מסכימים בינינו.

בכינוס האחרון של המועצה הציבורית שהקים המכון הישראלי לדמוקרטיה, כדי לקדם חוקה בהסכמה, היה לנו דיון בנושא מסוים, וחבר הכנסת דן מרירור סיפר ששישים טנקיסטים, 'הסדרניקים' שלחו לו מכתב: "אנחנו רוצים להתגייס, יש לנו קושי סובייקטיבי שבנות תדרכנה אותנו." (בבית הספר לשריון יש בנות מדריכות, ומעדות אישית אני מודיע לכם שהן מדריכות הרבה יותר טוב מהבנים). האם לפי החוק יש לתת להם כבוד במונחים הסובייקטיביים שלהם, כבוד שעלול בהחלט לפגוע בכבוד הזולת, קרי המדריכות? גם אפשר לתאר זאת (זו איננה דעת) כאקט סקסיסטי

במהותו, כאילו נאמר בעצם שאישה לא מסוגלת להדריך. מצד שני, בהנחה שהתחושה של אותם שישים אנשים היא אותנטית,

ואני מציע לכבד את האותנטיות הזאת, מה הם הגבולות?

■ אילן שוף: כולל מה הם הגבולות

באוניברסיטה שלך, כשהם יגידו אותו הדבר על מרצה בכיתה.

■ יהודה עמיטל: יש להם בחירה חופשית,

הם יכולים ללמוד או לא ללמוד.

■ אילן שוף: אבל אם זה מקצוע בחירה,

אין להם בחירה חופשית.

■ ידידיה שטרן: מצב הדברים הזה הוא,

לדעתי, ייחודי לצבא מכמה סיבות: ראשית, כי השירות בצבא הוא כפוי;

שנית, כי באופן מעשי הקבוצה הזאת יכולה להתגייס או לא להתגייס;

שלישית, כי בתור ארגון כל כך גדול, הצבא יכול די בקלות להציע חלופות

לפתרון הבעיה. ויש גם רביעית וחמישית ושישית. אבל כרגע אני שואל את

השאלה מההיבט העקרוני: האם החוק מכיר בקבוצה כזו כמי שזכאית, כמי

שהיא מושא לכבוד?

■ יהודה עמיטל: למה אתה מדבר על

קבוצה, למה אתה לא מדבר על יחיד?

■ ידידיה שטרן: כי אני חושב שזה מה

שמרתק. אני מרמז על השיח האמתי שצריך להתחולל בחברה הישראלית

בכלל, בחברה רב-תרבותית, בחברה שמכבדת תרבויות-משנה בה שזרות

לתרבות הכללית. מה המקום בצבא לתרבויות כאלה? ניקח, לשם שינוי,

יחידת מיעוטים. יש כאלה בצבא ישראל. מה הזכות של יחידת מיעוטים לקבל

ייחוד פרטיקולרי למנהגים שלהם, לדרישות התרבותיות שלהם, אפילו לאוכל

שלהם?

הגיע לאזוני שעכשיו, כיוון שרוצים לגייס חרדים, יש דרישה לא רק

לכשרות רגילה בצבא, אלא לכשרות בד"צית כלשהי. מה עושים עם הדרישה

הזאת? הרי אין ספק שכך הם נוהגים בחייהם הפרטיים ולכן צריך לכבד את

הדרישה. מצד שני, מה יהיה על האחידות, מה יהיה על היעילות, ועד איפה

נלך? אולי גם צריך לפתוח מטבחים לא כשרים לקבוצת המיעוט של אוכלי

הלא-כשר; הרי גם להם יש זכות כקבוצה מסוימת בתוך התרבות הכללית. הבאתי כמה דוגמאות, ואני שואל מה הקריטריון שלנו לקביעת מכנה משותף לקבוצה, כזה שמעניק לה זכויות של קבוצה; ומזה אני רוצה להגיע לשאלה הבאה והיא: מה חוק כבוד האדם וחירותו בכלל, ובצבא בפרט, נותן לפרט בתוך הקבוצה? הגענו לרמת הקבוצה, ובתוך הקבוצה יש פרטים; האם לפרט בתוך הקבוצה יש זכות לפרוש מהקבוצה ולהגיד 'כפרט, אני רוצה את הפרטיות שלי'? מה קורה, למשל, אם בקורס חובלים יש פרט שרוצה להתרחץ אחרת משאר הקבוצה; האם מותר לנו להגן על זכותו, ואם כן, באיזו רמה. אני חושב שאלו שאלות מעניינות ואני חושב שהחברה הישראלית הולכת בכיוון של יתר אינדיבידואליות. אנחנו הרי פדרציה של שבטים. לכל אחד מהשבטים הללו, כולל עולים וכו', יש ייחוד משלו. מה מקום השבט בתוך הצבא?

■ **גיורא מרטנוביץ':** הייתי רוצה להמשיך את התזה של ידידיה שטרן ולחדד אותה בתחום שלי. אני קצין רפואה ראשי, וחוק זכויות החולה הוא למעשה נגזרת של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. בתחום הזה עוד יותר מקצצים בזכויות של המועמד לשירות ביטחון (המלש"ב) ואחר כך של זה שכבר התגייס.

אתן לכם דוגמה: הצבא מגדיר כבלתי כשיר לשירות אדם שנוטל באופן קבוע סטרואידיים. אדם כזה הולך, נושם, מדבר, חושב, אבל נחשב בלתי כשיר, מקבל פרופיל 21. אם הוא מבקש להתנדב, או-אז בדיוק מתעורר הקונפליקט. אכ"א, אג"ת, לשם ההקצנה, אומר עליו: 'הוא מפריע; מה שלא יורה – החוצה!' אני, קצין רפואה ראשי ומי שמופקד עם אנשיי לנסח את ערכי חיל הרפואה, מוצא את עצמי כותב שתפקידנו כחיל רפואה הוא לעשות הכול כדי לאפשר לכל מלש"ב בעל מוטיבציה לממש את זכותו-חובתו זו, בתנאי שלא עלול להיגרם לו נזק רפואי. זוהי התנגשות, בתוכנו, בין שני אגפים של הפרשנות על הזכות לשרת בצבא.

כאשר הוא כבר משרת, צץ קונפליקט נוסף. הרפואה היא למעשה השסתום העיקרי לכל מצוקה שיש לחייל, מעצם היותו חייל (ואינני מדבר על מחלה באמת). למשל כאשר החברה שלו עושה לו צרות בבית, או כאשר המפקד יורד לחייו, או שהוא נתקף פחד סתם. כאן נכנסת האמירה העוקצנית

ידו הקלה של הקב"ן; ידו הקלה של הרופא, ועל-פי רוב אנחנו שלמים עם זה בתוכנו, אך נשאלת השאלה למי אנחנו חייבים יתר נאמנות: לפרט או לקבוצה הזו, הצבא, שצריכה להגיע לאיזשהו הישג, שיש לה איזו מטרה.

בתוך חיל רפואה מסתמנת תחושה שצריך ללכת בכיוון של פתיחות, אל הצד הליברלי, כי הצבא היום שונה ממה שהיה בעבר, ואפשר למצוא דרך להרחיב את התחולה או הפרשנות של החוק הזה ועדיין לעמוד במשימות, לא לפגוע.

■ **אילן שיף:** מי הגדיר את הערכים של החוק ותחולתם בצבא, החברה או הצבא? האם יש בכלל לצבא אוטונומיה בתחומים האלה?

■ **ג'ורא מרטנוביץ':** זה בדיוק העוקץ של השאלה. ההיגיון אומר שזה עניין לדו-שיח, ומי שיוביל הוא דווקא החברה החיצונית.

■ **אלי יפה:** אני אתחיל בשאלה 'מי צריך להוביל את המגמה הזאת' ואחר כך אתייחס לסוגיה 'האם קיפוח כבוד האדם בצה"ל מסייע, או שהוא מפריע במידה מסוימת לצה"ל לקיים את ייעודו'. שאלת האוטונומיה היא כמו שאלת הביצה והתרנגולת. ההיגיון אומר שניתן לחברה לקבוע את המסגרת שבתוכה מותר לצבא לפעול כיוון שהחברה היא חברה מודרנית, דמוקרטית, והצבא הוא שלוחה של החברה. תפקיד הצבא להגן על המדינה ועל אזרחיה ולכן הוא צריך לסור למרותה, על כל המשתמע מכך.

אלא שקיימת בעיה והיא שהחברה הישראלית היא דבר הרבה יותר גדול מאותה אוכלוסיית צעירים שמתגייסת לצה"ל ובני משפחותיהם. בחברה הזאת יש עוד אלמנטים שלא שותפים למה שנקרא 'צבא הגנה לישראל' ו'ביטחון המדינה'. וכשמדובר במגזרים שונים שלא מתגייסים לצבא, נשאלת השאלה האם נכון שהם ישפיעו על הנורמות הצבאיות שייקבעו, או מוטב שהצבא יעשה זאת בעצמו. במציאות כפי שהיא מוכתבת לנו היום במדינת ישראל, ובניגוד למה שאמרתי קודם, מוטב שהצבא הוא שיוביל וינסה ליצור את המסגרת, את ה'פריים' הזה שבתוכו יש לו אוטונומיה כלשהי. הדיון היום סובב בין היתר על ניסיונו של הצבא לנהל דו-שיח בנושאים אלה עם החברה

הישראלית. יש פה איזושהו חלל, שאם הצבא לא ימלא אותו, גורם אחר עשוי למלא אותו במקומו ולא דווקא בכיוון החיובי.

הסוגיה האחרת היא שאלת המפתח – עד כמה טיפוח כבוד האדם מסייע לצבא או אולי מפריע לו. לדעתי, סביב השולחן הזה אין מי שיגיד שכבוד האדם או טיפוח כבוד האדם אינם מסייעים לצבא – ולא רק מההיבטים הנורמטיביים הערכיים שבמהות ערך כבוד האדם, אלא מסיבות של תועלת. אנשים שנוהרים בכבודם ובחירותם יהיו שבעי רצון, יזדהו עם מה שהם עושים, יהיו גאים במה שהם עושים; בקיצור, על-ידי כך יהיה לנו צבא טוב יותר. ולא רק צבא טוב יותר, אלא גם חברה טובה יותר, כי צה"ל, לפחות במבנה הנוכחי, בחמישים שנות קיומו, הוא כור ההיתוך של החברה הישראלית ובוודאי כל עוד יהיה גיוס חובה.

התועלת שתצמח מהשיקום כמעט אינה מוטלת בספק; וההפך, ללא השיקום יהיה לצבא פחות טוב, וכשלצבא פחות טוב גם לחברה פחות טוב. עניין אחר הוא הסוגיה שעלתה קודם בהרצאה שנתן הרמטכ"ל, כלומר הדילמה או המתחים שנובעים מייחודיותו של צה"ל כצבא חובה וצבא מילואים. במילים אחרות, קיים מתח תמידי בין אלה שהם אזרחים במדים ובין החברה. פתרון המתח הזה הוא במציאת מכנה משותף, אך תחילה אמקד את הדיבור בסוגי המתחים:

ראשית, שירות החובה והמילואים אינו נחלתם של כל אזרחי המדינה, למרות שחלק לא קטן נושא במעמסה הזאת.

שנית, לא כל הנערים והנערות שנדרשים להתגייס לצה"ל, גם רוצים בכך. גיוס החובה מטבעו מגביל או פוגע בזכויות. חלק מהצעירים מעוניינים לחבוש את ספסלי האוניברסיטה וללמוד, או לא להיות חיילים כלל. יש כאן מתח מובהק של אדם שכפוי לנהוג בניגוד לרצונו. אז או שנצליח, כמערכת, לתת לו תוך פרק זמן מסוים תחושה של שייכות, הזדהות והתחברות, כלומר להפוך אותו לאבר מאברינו, או שניכשל בכך.

דבר נוסף הוא המתח שנגזר מעצם העובדה שבשעת חירום ומלחמה מצפים מהצבא, בתור ארגון כוחני, שיטפח לחימה או תוקפנות, ואילו בזמן שאין לחימה, מצפים מאנשים בצבא שיתנהגו לפי נורמות שונות, לא תוקפניות.

מוקד נוסף של מתח הוא יכולתם או אי-יכולתם של המפקדים להתמודד עם הפקודים שלהם בכלים שלרשותם; מה מותר למפקדים, מה אסור להם, מה גם שהברלי הגיל בצה"ל בין מפקד לפקודים שלו הוא כמעט אפסי. סמכותיות והיררכיה בתנאים כאלה יוצרות מתח ולפעמים אפילו גילויי התנגדות מצד החיילים (בעצבות אחרים שיש בהם גיוס חובה, למשל בצבא שוויץ, המפקדים והמדריכים הם מבוגרים בני שלושים, ארבעים, לפעמים יותר מזה). גם קורה פעמים רבות שאיכות החיילים טובה מזו של המפקדים, בפרט כשמדובר באוכלוסיית מפקדים צעירה יחסית.

■ **אילן שיף:** בעיות יש 'מכאן ועד להודעה חדשה'. מה שאנחנו מחפשים ומנסים לתת לו פתרון הוא הדילמות. למשל, האם לתת זכויות מיוחדות לקבוצות מיוחדות או לא; האם לצמצם את סמכויות המפקד בדין משמעתי או לא. בשאלת גיל מפקדים, הייתי מנסה את הדילמה כך: האם נעמיד על הטירונים מפקדים בני שלושים או בני עשרים? להעניק למפקדים צעירים

■ **אלי יפה:** כלים ויכולות להתמודד עם אתגרים של פיקוד ומנהיגות מול אוכלוסייה שצעירה מהם רק בכמה חודשים, בפרק זמן קטן ובעומס פעילות גבוה מאוד – זאת דילמה אמיתית שכל מפקד בצבא, ובוודאי ביחידות השדה, מתמודד אתה כל יום, וכבר היו ועדות שעסקו בשאלה הזאת.

■ **מרדכי גריין:** אינני בטוח שהעיסוק בנושא של כבוד האדם וצה"ל, והדרישה לעשות זאת, שבאה מצד הפקודים בעיקר, הם דבר חיובי. התחושה האינטואיטיבית שלי היא שהעיסוק בכבוד האדם נובע בעצם מחולשה מוסרית שהופכת את החברה לחלשה יותר, וכמובן שזה בא לביטוי גם בצה"ל. אבל בתקופות אחרות, כשהקולקטיב והכלל הם שתפטו את המרכז ולא האדם הפרטי והגשמת האני העצמי והשאיפות הפרטיות של כל אדם ואדם – העיסוק בכבוד האדם היה מינורי.

■ **שאול מופז:** מבחינת כבוד האדם, המצב היה אז גרוע בהרבה.

■ **מרדכי גריין:** ייתכן שהמצב היה גרוע בהרבה מבחינת היחסים והפקודות והנהלים. אבל היום, ההרגשה שלי היא שהחיילים, והחברה כולה, מאוד עסוקה בעצמם; כל אינדיבידואל עסוק מאוד

בעצמו, בשמירת כבודו וזכויותיו, בהגשמת ציפיותיו וחלומותיו, וייתכן מאוד שזה סימפטום של חולשה כללית שבאה לידי ביטוי גם בצבא. עניין שני – נשאלת השאלה עד כמה צה"ל צריך לכבד, להיטיב עם קבוצות, עם יחידים, עם כל מיני דעות וגישות. להרגשתי, העובדה שהשקיעו מאמץ אדיר באליס מילר היא מפני שכנראה העריכו את התכנים שבבסיס הדרישה שלה. הרי אי-אפשר לכבד אדם על אמונותיו מתוך עיוורון גמור בלי שמעריכים את התכנים שביסוד התביעות של היחידים או של הקבוצה. אנשים היום רואים את הצבא כחלק מהחיים שלהם בכלל, ולא כאיזשהו פרק זמן מוקצב, נפרד. מאחר שהצבא נהפך לחלק ממסלול החיים, צריך לבדוק מהם הפגמים איך אפשר לקדם דברים. בשירות צבא הקבע צריכים להציע תנאי שכר ועבודה טובים כדי לשאוב את האנשים פנימה במקום שיצאו החוצה.

■ **שאל מופז:** אני רוצה לפתוח ולומר שלדעתי סוגיית כבוד האדם בתוך המערכת הצבאית היא לא דבר מובן מאליו. הצבא הוא מערכת היררכית טוטלית, שבמובן מאוד מסוים כופה על הפרט את מטרות הארגון, ומחובתו של הפרט להיות בתוך המערכת הזאת ולמלא את מטרות הארגון.

הדבר השני שראוי להדגיש הוא השינויים שחלים בחברה בישראל. אני מסכים עם מה שנאמר כאן, שהנאמנות האישית התחזקה וזו החברתית נחלשה, ושהאופן שבו ערך כבוד האדם מונחל בתוך החברה בישראל משפיע גם על צה"ל, כי הנוער הרי בא מתוך החברה. ואכן יש בעיה בצה"ל בנושא הזה. לכן, לדעתי חשוב מאוד שהצבא ירים את הכפפה כי אם לא יעשה זאת ביוזמתו, יעשו זאת אחרים בשבילו. הנושא הזה דומה מאוד לסוגיית התחקירים המבצעיים בצבא; היות והצבא לא טיפל בזה באופן הראוי, באו המשפטנים וביצעו עבורו את ועדת החקירה וקבעו בשבילו את המסקנות האישיות. מי שהיה צריך להוביל את המהלכים האלה מלכתחילה הם המפקדים ולא המשפטנים.

הטיפול בנושא הזה הוא מחויב המציאות בתוך המערכת הצבאית, והמפקדים הם שצריכים להוביל אותו. האם נושא כבוד האדם מקדם או פוגע במטרות של הארגון? – למיטב הערכתי, מכיוון שאנחנו צבא העם ומכיוון

שזהו חוק יסודי, ראוי לקיים גם בצבא את הערך הזה. מה שמתקיים בחברה, נכון שיתקיים בצבא, רק שבגלל אופיו של הצבא, אי-אפשר להחיל עליו חד-ערכית את מה שיפה לחברה; דרושה התאמה לתנאיו של הצבא, והתאמה כזאת תיעשה על-ידי המפקדים.

לכן, לא רק שהחלתו של החוק בשורות הצבא לא תהווה פגיעה, היא תקדם את הצבא, היא תגביר את האמון של הציבור בישראל בצבא ההגנה לישראל. להערכתי, מהלך כזה בונה מערכת יחסים נכונה בהרבה שרק תורמת למטרות הארגון כולו.

כשאני הייתי חייל, נושא כבוד האדם בכלל לא עלה על שולחן הדיונים של המפקדים, כוונתי לרמות הפיקוד הזוטרות ביחידות הלוחמות הטובות ביותר. מה שהעסיק מפקדים הוא איך מעמידים במבחן את היכולת של החייל בעת האימונים על מנת לחשל אותו לקרב. הייתה תזה שלמה שאמרה שצריך לבדוק מה היא נקודת השבירה של החייל; האם הוא נשבר במסע של תשעים קילומטר, מאה עשרים קילומטר, במאה וחמישים קילומטר, או האם הוא נשבר אחרי שלא ישן שבוע או שבוע וחצי, או שלא הורשה לשתות. לפי הגישה הזאת, לא רק שלא חישלנו את החיילים, אנחנו איבדנו חיילים, הרבה מאוד חיילים נשרו. המפקדים היו מתחרים ביניהם אצל מי נשרו יותר, כי זה הצביע על יתר איכותיות, על סטנדרטים גבוהים יותר וכן הלאה.

השלב הזה כבר מאחורינו, והיום אנחנו חושבים שאין שום סתירה בין הדרישה לנורמות גבוהות של עמידה במבחנים, של סיבולת, של כושר קליעה וכדומה לבין השמירה על כבודם של החיילים. להפך; זה משפר את יכולת הצבא למלא את מטרותיו כי האמון של החיילים במפקדים גדל, האמון של הציבור בצבא גדל.

הגישה הזאת מקובלת לגמרי על הפיקוד הבכיר, אבל יש חריקות כשמדובר בפיקוד הזוטרי – סמלים או סגני-משנה בתחילת דרכם, גם מפני שאין להם ניסיון פיקודי וגם מפני שלא ידעו את יוסף. אתה אומר להם שצריך לכבד את החיילים, שדברים מסוימים מותרים ואחרים אסורים. אצל האיכותיים שבהם, לא מתעוררת בעניין זה שום בעיה. בנוגע לפחות איכותיים, אצלם חלק מהמנהיגות בנוי על העובדה שמותר להם מה שלאחרים אסור, שהמ"כ הוא 'חצי אלוהים' ושהמ"מ הוא בכלל דבר שקשה

להגיע אליו, והם תופסים את עניין כבוד החיילים כדבר שמגביל אותם בהכשרת היחידות למלחמה, כדבר שמחבל במטרות הקבוצה. לכן, ככל שנקדם את נושא כבוד האדם בתוך הצבא, במיוחד ברמות האלה, כן ייטב.

עלתה כאן שאלת הקבוצה, ואני טוען שחייבים לכבד את הייחוד של קבוצה זו או אחרת ועם זאת לזכור שהחיים הם לא 'תכנית בבקשתך'. כשבאו ושאלו אותי לגבי שירותם של חרדים בצה"ל, אמרתי ששערי צבא הגנה פתוחים. הם ביקשו להתנדב, ועוד מעט יש לנו גדוד של חרדים שמשרתים בצבא. אמרתי שנדאג להיענות לכל בקשותיהם המיוחדות, אבל בתנאי שהשירות שלהם יהיה שירות תורם, שלא יהפכו להיות עול על צה"ל, אלא יתרמו לביטחון. וראה זה פלא, זה עובד. כלומר, החיים בצוותא, זה לצד זה, מתנהלים בלי קושי ברגע שאתה ממלא את הדרישות הייחודיות של קבוצה כזאת או אחרת. אין בכך שום סתירה, וזה נכון גם לגבי אוכלוסיות ייחודיות אחרות.

■ **נחום ברנע:** אבל באיזה מחיר? זה

עדיין כדאי אם צריך להשקיע בהם פי עשרה ממה שמשקיעים בחייל רגיל?

■ **שאול מוזף:** בחשבון הסופי, ההשקעה

שלנו בעניין תמיד נמוכה מהעובדה שאנשים מוכנים לסכן את חייהם. הגדוד הזה של החרדים נמצא בבקעת הירדן, ולפני שבוע, ולפני חודש וחצי גם נפצעו כמה מהם.

הנושא האחרון שאני רוצה להתייחס אליו הוא שאלת הדו-שיח. הדו-שיח הזה, שמתבצע עכשיו בין הצבא לחברה – חשוב שהוא יקרה גם ברמה של החייל והמ"כ. לשמחתי, במקומות מסוימים זה כבר קורה. לפני שלושה חודשים עשיתי ביקור פתע בבסיס הטירונים של הצנחנים, וראיתי שזה עובד. אמרו לי החיילים: 'תשמע, אנחנו מרוצים מזה שמתייחסים אלינו אחרת ומטמיעים בנו יותר את הערך של המשמעת העצמית ואנחנו עושים דברים מתוך הבנה ולא מתוך כפייה וענישה'. מצאתי שהמפקדים מגלים שבדרך הזאת, של שמירת כבוד האדם ופחות השפלה ו'טרטורים', ומצד שני הסברה ויותר דו-שיח – בדרך הזאת רק מגבירים את רמת המוטיבציה של החיילים ואת הרצון שלהם להשקיע.

הדו-שיח הזה, שעשינו ברמה של צבא וחברה וגם ברמה של המטה הכללי ושיש לנו גם צוות שעוסק בזה – המבחן הסופי שלו יהיה כאשר הוא יצליח לחלחל בכל שורות הצבא ובכל הרמות, עד הרמה של הסמל והחייל, בין אם ביחידה קרבית ובין אם לא.

■ **חיים צדוק:** אני רוצה להעיר בתחום אחד והוא חובת הציות לפקודות. בדברי הפתיחה שלו, ציטט הרמטכ"ל את שבועת החייל, ושם מצאנו: "החייל מתחייב לציית ללא תנאי וללא סייג לפקודות הניתנות לו." אנחנו יודעים שזה לא מדויק, והרמטכ"ל עצמו בהמשך דבריו הזכיר את הפקודה הבלתי חוקית בעליל שאין חובה, ואף אסור, לציית לה. מה אנחנו אומרים לחייל או למפקד: 'אתה חייב לציית לכל פקודה ממי שמפקד עליך, אתה לא צריך להרהר בשאלה אם הפקודה היא חוקית או לא חוקית. מזה אנחנו משחררים אותך. אתה לא משפטן. אבל יש סוג של פקודות בלתי חוקיות – פקודות בלתי חוקיות בעליל – ואם תציית להן, אתה לא תוכל לטעון שפעלת לפי פקודה של המפקד שלך'.

אני הייתי רוצה לדעת איך מתרגמים את ההנחיה הזאת למפקדים וחיילים בהדרכה שהם מקבלים. חייל שמקבל פקודה צריך בו-במקום להחליט אם היא בלתי חוקית בעליל, ולפי זה לציית או לא לציית. הרי חייבים לתת לחייל וגם למפקד איזושהי קונקרטיזציה.

■ **סוזי יוגב:** הבלתי חוקית בעליל היא לא בעייתית; הבעייתית היא 'הבלתי חוקית'.

■ **חיים צדוק:** לא, הרי החייל לא נדרש להרהר ולהחליט אם היא חוקית או בלתי חוקית.

■ **אילן שיף:** אספר לכם אנקדוטה מעניינת. פעם נתתי הרצאה בנושא הזה, ומאיר פעיל ניגש אלי אחרי ההרצאה וסיפר שהוא ישב באחד ממשפטי כפר קאסם, ושאחרי המושב הזה הנהג שלו אומר לו: 'אני לא מבין את פסק הדין שלכם; אם המפקד אומר לי, אני עושה, בשבילי מפקד זה אלוהים'. ומאיר ק'ה פעיל, תוך כדי הנסיעה לצריפין, ניסה להסביר לנהג כל מה שהוא יודע בנושא הזה ולא הצליח. בצריפין, מאיר ק'ה פעיל רואה קבוצה של חיילים 'שלומפרים' הולכת בשולי הכביש והוא אומר לחייל שלו: 'אתה רואה את החיילים האלה מאתיים מטר

קדימה, דרוס אותם! החייל היה המום, עצר את הרכב, הסתכל עליו ושאל: 'המפקד? ומאירק'ה פעיל אומר לו: 'אתה רואה, זו פקודה בלתי חוקית בעליל, את זה לא מבצעים.' והנהג הבין.

■ **חיים צדוק:** הערה ראשונה: הכלל הזה של פקודה בלתי חוקית בעליל הוא כמובן סייג לחובת הציות לפקודות. והייתי מבקש לדעת האם נוסף על המגבלה הזאת על חובת הציות בצבא, יש עוד סייגים ועוד מגבלות שנוספו ב-1992 כתוצאה מחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. נניח שאנחנו יודעים מה המגבלה הנובעת מהחובה לא לציית לפקודה בלתי חוקית בעליל, האם חוק היסוד שאנחנו מדברים עליו, מוסיף סייגים לחובת הציות לפקודות, סייגים שאינם בגדר אי-ציות לפקודה בלתי חוקית בעליל?

התחושה שלי היא שקיימים עוד סייגים, אם כי הייתי רוצה לצמצם ככל האפשר את הסייגים הנוספים האלה מפני שאינני רוצה לגרוע מחובת הציות לפקודות. את הסייגים האלה יש לשלב בהדרכה למפקדים ולחיילים. עוד הערה אחת לדברי הרמטכ"ל. שמחתי מאוד לשמוע על הנכונות לפתיחות ולשקיפות. אבל אם הבנתי נכון, הרמטכ"ל אמר שצריך לחקור, לבדוק אירועים מבצעיים בדרג של המפקדים, שאם לא כן עלולה להתעורר דרישה לחקירה חיצונית. בעניין זה יש לי שאלה: יש בחוק השיפוט הצבאי מכשיר ששמו 'ועדת חקירה צבאית'. לאלוף שיף ולי יש זיכרונות לא טובים על ועדת חקירה צבאית שמינה שר הביטחון, שאחד מחבריה היה בבוקר יושב בישיבות של הוועדה ובערב נפגש עם מי שהיו אמורים להעיד למחרת. שניים משלושת חבריה היו קצינים. היו"ר היה קצין במילואים.

■ **שואל מופז:** כנראה מדובר על פרשת קו 300.

■ **אילן שיף:** למיטב זיכרוני, לא.

■ **חיים צדוק:** את עניין ועדת החקירה הצבאית ראוי לבדוק. מפני שיש אירועים, לפעמים מבצעיים ולפעמים מבצעיים למחצה, שגם אם היום הם רק עניין פנימי מבצעי, יש להם פוטנציאל להגיע לתודעת הציבור הרחב. לגבי אירועים מהסוג הזה, צריך מלכתחילה לבצע חקירה שלא תהיה רק ברמה של המפקדים, אלא ברמה

ציבורית יותר רחבה, בין שתהיה זאת ועדת חקירה צבאית שממנה שר הביטחון, או ועדת חקירה כללית. להקדים רפואה למכה. אני יודע שהאירועים עם אזרחי ישראל הערבים בראשית אוקטובר 2000 אינם שייכים לצה"ל, אבל זוהי דוגמה של אירוע עם פוטנציאל כזה, שהיה ראוי לצוות על הקמת ועדת חקירה ממלכתית למחרת היום, ולא לחכות שישה שבועות ובאמצע עוד לנסות להקים ועדת בירור מיותרת. ואגב, ההחרמה של הבחירות על-ידי אזרחי ישראל הערבים היא אחת התוצאות של הטיפול הלא נכון ושל הליכי החקירה של האירועים.

■ **נחום ברנע:** אני קצת מקנא באלה בינינו שמסוגלים לדון בכל הנושאים של כבוד האדם כאילו אנחנו נמצאים עכשיו נגיד בין השנים 1964 ו-1967 או אולי בין השנים 1970 ו-1973. כאילו אנחנו לא חיים באיזו סיטואציה, לא ממש מלחמה (הרמטכ"ל הרי אסר עלינו להגיד מלחמה) אבל של לחימה, כאילו אין כמה מפלסים של כבוד האדם וחירותו שצריכים לעניין אותנו בהקשר של צה"ל היום. מפלס אחד קשור קשר הדוק לאירועים שמתרחשים עכשיו, והשאלה היא איך החיילים מסתדרים עם צורת הלחימה שמתרחשת היום. לפי מה שאני רואה בעיניים של אזרח ולפי מה שמדווח, יש כאן בעיה אמתית שרק מחריפה עם הזמן. יש לנו מלחמה נבזית, שמשאירה את החיילים מאוד כועסים, והכעס הזה מיתרגם להרבה מאוד תופעות שמעוררות, במקרה הטוב, אי-נוחות, במקרה הרע, פלצות ועוד גרוע מזה.

ראינו איך אילן שיף, כמשפטן, מחפש פתרונות משפטיים, מחפש ניסוחים שיפתרו בעיה כי הוא חי בתוך עולם שבו הניסוחים המשפטיים פותרים בעיות. אבל ניסוחים בדרך כלל לא פותרים בעיות; הם רק מגדירים מצב כך או אחרת. מה שפותר את הבעיה זו מערכת מאוד מורכבת שבנויה, מצד אחד, על שכל ישר, ומצד שני, על אוירה ציבורית, על הידברות, הידברות עם החיילים בדרכים פנימיות צבאיות, ובדרכים חיצוניות. אבל לא דווקא על-ידי כך שאיזה מחוקק יחליט שלמ"כ יש יותר סמכות או פחות סמכות, או על מספר השעות שאפשר לשים חייל במעצר.

הדבר הכי נורא בלחימה הנוכחית הוא שהיא מזמינה הריגה של אזרחים שאינם שותפים לאירועים, היא גם מזמינה הריגה של ילדים שלפעמים כן

שייכים לאירועים. חלק גדול מהתקריות נובע ממה שסטלין היה מכנה: 'כשחוטבים עצים – ניתזים שבבים', כלומר הן פועל יוצא של סוג מסוים של לחימה שגם הוא שנוי במחלוקת. זה לא איזה דבר שאפשר לתרגם מיד למעשים, אבל ככל שמצב הרברים הזה מתמשך, ככל שיותר ויותר חיילי מילואים שותפים בתהליך הזה, לציבור קשה יותר לחיות עם מה שקורה. בהתחלה דיברו על חמישה חודשים, עכשיו תקופת-זמן של שנה נשמעת כהערכה זהירה.

ישבתי אתמול עם עיתונאי אמריקאי ואמרתי שאנחנו עכשיו בתקופת המעבר מה'אמהות' ל'מכתבים למערכת', כי האמהות שייכות לצבא הסדיר והמכתבים למערכת שייכים לחיילי המילואים. וזה לא יהיה קל. אני אומר זאת לכם, חברינו לובשי המדים, לא כאיום, אלא כבר מתוך 'האמבטיה' הזאת, וכמעט אין דרך להתמודד עם זה באופן שיביא לאפס סיכויים או למאה אחוזי הצלחה.

אבל מי מכם שהוא 'בוגר' האינתיפדה הראשונה, צריך לעשות את החשבון – אני חושב שהצבא לא הצליח למצות את הדין בדרכים כאלה ואחרות עם מקרים קשים של התעללות, של פקודות בלתי חוקיות. המשפטים למיניהם, גולני א' וב', גבעתי א' וב' וכו' נמוגו, איכשהו נגמרו כמעט בלא כלום. ואינני בטוח שהצבא למד לקחים, הייתי שמח לשמוע מה אנחנו יכולים ללמוד מאז לגבי מה שיקרה עכשיו.

■ **דורון אלמוג:** אתה פתחת באיזה טענות

שהמענה המשפטי הוא לא מענה, ועכשיו אתה חוזר אליו ואומר שהמשפטים נמוגו, כאילו תכלית הכול הוא הדין המשפטי או המענה המשפטי ושנכשלנו באינתיפדה מאחר שלא נתנו מענה משפטי הולם.

■ **נחום ברנע:** מה שניסיתי לומר הוא

שבאינתיפדה הראשונה ניסו לפתור חלק גדול מהבעיות באמצעות הליכים משפטיים. וזה, לדעתי, לא היה המסלול הנכון.

■ **שאל מופז:** החכמה היא להתכונן עם

תשתית משפטית לפני שקורות בעיות.

■ **מרדכי גרין:** אבל מה בדיוק הקושי?

אתה מדבר שחורות...

■ **נחום ברנע:** אני לא מדבר שחורות. סע לך פעם למחסום בא-ראם ותבין באיזה מצב הצבא נמצא מול האוכלוסייה הערבית במקום. בינינו לבין אלה שיוורים עלינו, נמצאת אוכלוסייה אזרחית. המצב הוא לא טוב ולא מפני שיש פה איזה צבא פשיסטי שמחפש להרוג אזרחים, אלא מבחינת סוג הלחימה הזה, שהוא בעייתי, שהוא מתבלט בטעויותיו ולא בהצלחותיו.

עכשיו אני רוצה לומר דבר נוסף על המפלס השני שכולם מעדיפים לדבר עליו כי הוא הרבה יותר נוח – כלומר, זכויות החיילים ומה שקורה בתוך הצבא. לדעתי, יש בעניין הזה הגזמה גדולה מאוד. לוקחים כמודל מדינות מערביות, שהצבא שלהן מיועד להרתעה יותר מאשר ללחימה יום-יומית, ומנסים להחיל אותו עלינו. היו דילמות שהצבא התחבט בהן – כן טייסות, לא טייסות, אבל בסך הכול אסור להקדים את הטפל לעיקר. צה"ל עוסק בלחימה, ואחד הדברים שהלחימה מחייבת הוא קצת יותר שקט של המפקדים, ואביא לכם דוגמה: בשלהי מלחמת לבנון בא אלינו הביתה חבר של בני ששירת ביחידת תותחנים וסיפר שאמרו ברדיו שחיילינו רעבים בלבנון, 'ואני הייתי אחד החיילים הרעבים האלה', אמר. שאלתי מה בדיוק קרה, והוא אמר: 'איזה קצין אספקה נסע לחופש הביתה ולא הביאו את האוכל. במקום אוכל מהמטבח, היו מנות קרב. אין שום דבר רע במנות קרב, אבל רצינו 'לדפוק' אותו וטלפנו לכרמלה מנשה מהרדיו'. אמרתי לו שזאת שערורייה, כי אזרחים ששומעים על כך חושבים שהחיילים רעבים ללחם, סובלים מתת-תזונה. במילים אחרות, במצב הדברים היום, לכל חייל יש בעצם אופציה להפוך את סדר היום של מפקדו. זה לא דבר בריא, והשאלה היא איך מגיעים למצב שבו מערכת האמון היא כזאת שלא קיים הפיתוי להפוך את הצבא לארגון שחי על נורמות של שיט באיים הקריביים או של מחנה קיץ של תנועת הצופים. אינני בטוח שהעיסוק בזכויות אדם יוביל למערכת אמון כזאת. משיחות עם חיילים עולה הרושם שהבעיה שמטרידה אותם היא לא שהמפקד אכזרי מדי, אלא שהם 'פראירים'. שהם מקופחים יחסית למגזרים אחרים, לבני גילם, לאזרחים, למרות שהוכנסו הרבה שיפורים בתנאי השירות.

■ **שאל מופז:** הם לא מרגישים

'פראירים' בגלל שהם בגולני או בצנחנים.

■ **נחום ברנע:** לא מהבחינה הזאת, אלא מפני שבתוך כל המכלול הזה שנקרא ישראל, מה שמציק להם הוא לא עניינים של כבוד האדם וחירותו, אלא תנאי השירות, ההבדל בינם לבין הרושם שיש להם לגבי שאר החברה הישראלית. אנחנו הרי רוצים לתקן את הרושם הזה, אנחנו רוצים חיילים מרוצים, יעילים ואמיצי לב, שיבצעו את המשימה כמו שצריך.

■ **חיים צדוק:** יש הבדל בין התנגדות למתן פריבילגיות לחרדים לבין הרגשת בעיה אישית בנוגע לשירות הצבאי.

■ **נחום ברנע:** אתה יודע מה? תסביר את זה לבחור בן שמונה עשרה.

■ **חיים צדוק:** אני אתן לך דוגמה. יש לי שישה נכדים. הצעיר שבהם עכשיו בצבא. תשאל אותם מה הם חושבים על גיוס החרדים, והם כולם שוללים את הפטור לחרדים משירות צבאי; תשאל אותם אם הם מרגישים 'פראיירים' בצבא – לא. הם שבעי רצון מהשירות שלהם.

■ **נחום ברנע:** כדי לסיים את ההערות שלי, הלא מקובלות כל כך עליכם, אביא שתי דוגמאות שקראתי בעיתון בימים האחרונים ושנראות לי ראויות לדיון בהקשר הזה של זכויות האדם לחיילים.

הייתה כתבה על חיילת מצטיינת שהייתה במצוקה מסוימת ואמרה שתתאבד. הצבא שמר עליה עשרים וארבע שעות ואחרי כמה ימים פלט אותה. קראתי את הכתבה ואמרתי לעצמי: 'הצבא צדק; למה צדק, כי נניח שהסוף היה אחר, הכתבה הייתה בדיוק הפוכה – למה אפשרו לחיילת שכבר נתנה את כל האותות שהיא הולכת להתאבד, להמשיך לשרת. ובעוד אני חושב את המחשבות האלה, קיבלתי מכתב מסבא שכול מחולון ובו סיפור על נכדו שהיו לו קשיים בצבא, ולמרות שהתלונן על הקשיים האלה, מפקדיו לא נתנו לו מסלול שיענה על כשרונותיו, כישוריו ורצונותיו. סוף דבר, הבחור התאבד בתלייה. 'אני מספר לך את הסיפור הזה, הוא כתב, 'כדי שתעלה לדיון ציבורי את השאלה האם הצבא נהג בסדר בנכדי'.

יכול להיות שאין פתרונות לכל הדברים האלה, צריכים להבין שיש באמת

גם מקרים טראגיים, אבל אנחנו כל כך מרבים לעסוק במקרים האלה, שאנחנו מעוותים, אולי, את סדר העדיפויות הנכון.

■ דרוין אלמוג: אני מבקש כעת להשיב על השאלות, ואפתח בשאלה האם החלת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו בצבא תורמת או לא תורמת. לפי דעתי, די אם נזכור את האמירה שהאדם הוא המשאב החשוב ביותר בצה"ל, ושכבוד האדם הוא הדלק המניע בן-אנוש לחרף נפשו ואף לתת את חייו למען הצל אחרים.

יש לנו תורת לחימה שעוסקת בשאלה איך להפעיל את הכוח, איך להפעיל את הטכנולוגיה; ואילו הסוגיה של כבוד האדם מתייחסת לרוח הלחימה. אנחנו יודעים שצבאות נכשלו למרות שהיו להם אמצעי לחימה מצוינים וטכנולוגיה טובה; אלא שרוח הלחימה לא הייתה קיימת או שהייתה במשורה.

לגבי השאלה השנייה – אני משוכנע שהצבא צריך לעסוק באופן רצוף ושיטתי בנושא כבוד האדם. יותר מזה, אני חושב שצריך לפתח תורה צה"לית בסוגיית כבוד האדם בצה"ל וצריך להעלות את הדברים על הכתב. הייתי לוקח את חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ומנסה לעצב על-פיו תפיסה צה"לית, תפיסה דינמית, שתתעדכן מעת לעת, כמו נורמות ותפיסות מוסר בכלל.

דבר נוסף – עלינו להבין למה בכלל הגענו לסוגיית החלת החוק הזה בצה"ל דווקא אחרי חמישים ושתיים שנות קיומה של המדינה. ב-1992 נחקק חוק היסוד כתגובה לאותן תמורות שהמדינה עוברת ביחס לקדושתם של ערכי יסוד שגדלנו לפיהם. בשנים הראשונות לקיומה הייתה המדינה ערך חשוב יותר מערך חיי האדם, וקודשו רעיונות כמו הקרבה ונתינה. ככל שהמדינה התחזקה, גדלה באופן טבעי ההתמקדות בערך חיי אדם ובכבוד האדם, ואך טבעי הוא שב-1992 כבר מעמידים את האדם יותר במקד

בהשוואה למקומה של המדינה.

אמירות כמו זו של קנדי, בשנות ה-60: 'אל תשאל מה המדינה יכולה לעשות בשבילך, אלא מה תוכל אתה לעשות בשביל המדינה' – שבעצם מגמדות את הפרט ומעמידות את המדינה מעל הכול, היו יפות לתקופה של קוממויות, של מלחמת העצמאות; מדינה חזקה יותר תעמיד את האדם ואת המימוש העצמי במרכז הבמה.

■ **מרדכי גרין:** אני לא בטוח שהעמדת הפרט במרכז נובעת מהתחזקות המדינה, אלא דווקא מהתחושה בציבור שהמדינה צודקת פחות.

■ **דורון אלמוג:** לדעתי, ככל שהמדינה חזקה יותר, היא יכולה להרשות לעצמה להעמיד את צורכי האדם במרכז. על-פי 'סולם הצרכים של מסלאו', הצורך הבסיסי ביותר הוא צורך הקיום, וצורך זה היווה את האתגר המרכזי בתש"ח. ב'סולם הצרכים של מסלאו' יש חמישה נדבכים; החמישי, הגבוה ביותר, הוא המימוש העצמי. כשהקיום שלך בסדר והביטחון הפיזי בסדר, והצורך באהבה מתממש וכך גם הצורך בריצוי ענייני הכבוד – אתה בסוף מגיע גם למימוש העצמי. לכן, אם חלילה נהיה שוב בסכנה קיומית, יש להניח שנחזור לדבר במושגים של שנת 1948.

אבל למה הגענו לזה בצה"ל? מכיוון שנקלענו לאירועים שיש בהם פגיעה חמורה בפרט, והרמטכ"ל, כמו רבים מאתנו, חש שאנחנו עלולים לאבד את הפיקודן היקר ביותר שהופקד בידינו והוא האנשים. היות והמשאב החשוב ביותר של צה"ל הוא האנשים, והיות והכבוד הוא הדלק לחירוף הנפש – נמצא שחשוב לעסוק בסוגיה הזאת גם בצה"ל, ויתר על כן להעמיד את הערך הזה במרכז. בשנות ה-50 וה-60 עמדה ההקרבה במרכז, והיום תופסים את מקומה הכבוד והמימוש העצמי.

כדאי לזכור בהקשר זה כי ב-1973 יצאו המצרים למלחמה כדי לשקם את כבודם, וגם הפלסטינים מדברים היום על הכבוד כעל דבר מרכזי. הפלסטינים לא חזקים יותר היום מבחינה פיזית, אין להם צבא יותר חזק ואין להם כלי נשק יותר חזקים, אבל הם כן מדברים על הפגיעה המתמשכת בכבודם, על ההשפלה וכו', ועל המוטיבציה שלהם שנובעת בין השאר מן הרצון לשקם את כבודם.

■ **חיים צדוק:** כבוד האומה, לא כבוד היחיד.

■ **דורון אלמוג:** גם כבוד האומה וגם כבוד היחיד, הכבוד כמניע.

הרי המדינה היא אוסף של יחידים, ואם הקולקטיב מרגיש מושפל, מרגיש שכבודו נרמס, הוא יוצא לסיבוב נוסף לשקם את כבודו, וזה מה שקרה

במלחמת יום הכיפורים.

ואצלנו – אני זוכר ימים שמ"פ יצא להעניש את כל הפלוגה ובשלב מסוים הפלוגה הפסיקה לציית לו. פלוגה שלמה פתאום 'סגרה סוויץ', התמרדה; הפגיעה בכבודם הצליחה לגבש אותם נגד המפקד, ובסופו של דבר הקבוצה כולה הפסיקה להיות גוף הומוגני, הפסיקה לציית למפקד ובעצם כבר לא הייתה כשירה לפעילות מבצעית.

האתגר הגדול הוא לפתח תורה צה"לית בסוגיית כבוד האדם, ובסוגיה זו יש לנו עניין עם שתי אוכלוסיות: הסדיר והמילואים. הרמטכ"ל התייחס כאן בעיקר לסדיר ודיבר על המ"כים, ונחום ברנע, למשל, התייחס במידה רבה למילואים. אבל למרות שהצבא מורכב גם מאלה וגם מאלה, הבעיות הן שונות. בסדיר, אנחנו צריכים להתמודד בהקשר זה עם תופעת הצעירות, עם הרבדים החברתיים השונים, עם שירות נשים בצה"ל כלוחמות וכמפקדות, עם בני המיעוטים והעולים החדשים. אצל המילואים, סוגיית הכבוד נוגעת בנקודות אחרות, בין השאר בתופעת הפראייריות, בחלוקת הנטל הבלתי צודקת. ההרגשה הזאת פחות חריפה בסדיר, כי בחור צעיר, מתוך אותה דינמיקה שחונך עליה, רוצה להשתייך ליחידות הקרביות, ולא ממש חשוב לו כמה הוא פראיר לעומת הבחור החרדי שלא משרת.

■ נחום ברנע: או ליד החבר שלו

מהכיתה שלא משרת.

■ דורון אלמוג: הוא מרגיש שבמסגרת

המימוש העצמי הוא צריך ללכת ליחידה קרבית, ואז עניין החרדים שלא משרתים פחות חשוב לו (חוץ מאותם מתי-מעט שהפגינו בקשר לחוק טל). אבל בתור אבי משפחה, כשהוא מסתכל על הנטל החברתי ועל תקציב הביטחון ואיך החברה בכלל מעריכה ומוקירה את מאמציו – אז שומעים תלונות של המילואימניקים, אם אלה סטודנטים שמתלוננים שהפסידו מועדי ב', או אחרים שחוששים שיפטר אותם מהעבודה. לכן החקיקה שאנחנו עוסקים בה עכשיו צריכה בדיוק לבטא את הכבוד שהחברה רוחשת לאלו שמגינים עליה, לטפל בסוגיות שמפריעות או שפוגעות בכבודם של המילואימניקים. גם אם חקיקה זו לא תוכל בשלב זה ליצור חברה שוויונית, היא תוכל להגדיר סנקציות שיוטלו על אוניברסיטאות שאינן מתחשבות, או

על מעסיקים שיפטרו וכו'. במה שנוגע לכבודם של אנשי המילואים, זה לדעתי התחום העיקרי, בעוד שהיחסים בין מפקד לפיקודיו הופכים במילואים לסוגיה שולית.

בחוק הזה יש אמירה על קדושת החיים; החוק פותח בכך שזכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם בקדושת חייו. אך בעוד שחוק היסוד, שהוא עליון על יתר החוקים, מדבר על קדושת החיים, הצעיר שמגיע לצבא, בעצם מבטא, בנוסח השבועה שלו לצה"ל, נכונות להקריב את חייו בנסיבות מסוימות, או להרוג למטרת המשימה; זוהי סתירה מהותית. (נוסח השבועה: "הנני נשבע בהן צדקי לשמור אמונים למדינת ישראל וחוקיה ולשלטונות המוסמכים, לקבל על עצמי ללא תנאי וללא סייג עול משמעתו של צבא ההגנה לישראל, לציית לכל הפקודות וההוראות שניתנו על-ידי המפקדים המוסמכים ולהקריב את כל כוחותי ואף להקריב את חיי להגנת המולדת ולחירות ישראל.") לכן אנחנו מחויבים לכמה וכמה קביעות שקשורות בקדושת החיים. בין השאר הצבא נדרש לעשות הכול כדי לחסוך בחיי אדם גם אצלנו וגם אצל הצד השני – האויב – קדושת החיים מול זילות החיים, יהיו אשר יהי המניע האסטרטגי, התכלית של מדינת ישראל לבצע פעולה כזאת או אחרת, לצאת או לא לצאת למלחמה.

בערכי צה"ל, אגב, יש איזושהי תשובה לסתירה ההיא, אבל זוהי תשובה ברמת המיקרו, ואנחנו צריכים לתת תשובה ברמת המקרו. אנחנו כן צריכים לדבר על צדקתן של מלחמות, לצאת למלחמה עם תחושה צודקת, אבל בתוך אותה מלחמה עלינו לעשות את הדברים באופן הצודק ביותר, להימנע מעולות נוראים בנוסח כפר קאסם.

צה"ל מורכב רובו מחיילי מילואים, ועליהם להרגיש שאם הם נדרשים לסכן את חייהם, זה מפני שמוצו כל האלטרנטיבות האחרות, וכי ההחלטה הזאת היא החלטתם של המוסדות הדמוקרטיים במדינה, ברוח האמירה שאנחנו משמיעים השכם והערב והיא שמפקדו של הצבא הוא ממשלת ישראל כולה. הכרת קדושת החיים חייבת להיות מושרשת גם אצל אלו ששולחים את האנשים, כי אם תשרור הרגשה של זילות החיים, כלומר שאנשים נשלחו להילחם במלחמה מיותרת – מהר מאוד נגיע לסינדרום של מלחמת לבנון בין השנים 1983-1985.

מאידיך גיסא, ברמת המיקרו הייתי כן מתייחס לאמירה של בן גוריון: "תדע כל אדם עברייה שמסרה גורל בנה בידי מפקדים הראויים לכך". ברמת המיקרו אנחנו צריכים לשאול את עצמנו מי המפקד הראוי, ומי אינו ראוי. על-ידי העמדת דבר מול דבר, דבר מעל דבר, ניסיתי להציע פתרון למתח הקיים בין ערך קדושת החיים בחוק היסוד לבין פקודות בצבא שאומרות לחייל תסתער ואולי גם תיהרג. הצבא חייב לספק תשובה לפרדוקס הזה, תשובה שגזורה מתוך התפיסה שלו עצמו. זה גם מתקשר לשאלה שעלתה פה: מי יוביל את מי – החברה או הצבא; לדעתי, הצבא הוא שיוביל ברוח תפיסה זו ומתוך דו-שיח עם החברה.

■ **ברוך נבו:** אחרי שקראתי את החומר בחוברת שחילקו לנו והאזנתי להרצאות הפתיחה של הרמטכ"ל ושל פרופ' קרמניצר ולדיונים סביב השולחן – אני מתמלא הערצה לצה"ל, כי מכל הדברים הללו מתברר שהמציאות שצה"ל נתון בה מלאה סתירות פנימיות שנראות כבלתי ניתנות ליישוב. אזכיר אחדות, חלקן עלו פה סביב השולחן: א. קיימת סתירה בין גישה הומניטרית, כבוד האדם, ליברליזם, לבין אפקטיביות צבאית. כדי להתמודד עם שאלות הומניות, כדי לתת להן מענה, נחוצים אנרגיה, מחשבה, תכנון, נחוצים משאבים, ולעתים המשאבים הללו נחוצים בדחיפות רבה יותר להתמודדות עם בעיות מבצעיות. אתן דוגמה אחת פשוטה. בשירות מילואים לפני כעשר שנים הוצבתי באזור שכם לבדוק כמה דברים שקשורים באינתיפדה הקודמת. בשבוע הראשון הייתה שם יחידת מילואים ובשבוע השני הייתה יחידה של גולני או גבעתי. הלבישו אותי מדים וחייתי עם החיילים ועשיתי מה שהם עשו ויצאתי אתם לכל מקום. כשהגיעו החברה מגבעתי – נניח שאלה היו גבעתי – תוך יום או יומיים עלה המפלס של אי-כבוד האדם להיקפים מדהימים. מכות על ימין ועל שמאל לאוכלוסייה האזרחית, איפה שצריך ואיפה שלא צריך, איסוף של אנשים באיזו כיכר והשאתם שם שעות ארוכות. זה היה שונה לחלוטין ממהוויה של יחידת המילואים.

שאלתי את המ"מ 'מה העניין', והוא אומר זאת הרתעה, אני רוצה שהם יראו את הכומתה שלנו מרחוק, שהם יבינו עם מי יש להם עסק ולא ישבו לנו על הזנב. אמנם המדגם שלי היה קטן – שבוע-שבועיים עם אלה, שבוע-

שבועיים עם אלה – אבל אני צריך להגיד בכנות שחלה ירידה דרמטית במספר האירועים באזור שכם יומיים אחרי שגבעתי הגיעו לשטח. המסקנה היא שבמצבים רבים בחיי הצבא קיימת סתירה בלתי נמנעת בין הומניות לאפקטיביות.

ב. סתירה נוספת היא בין כבוד הפרט וכבוד הקבוצה. יכול להיות מצב שבו יש סתירה בין הדרישה מחיילים בקבוצה מסוימת, מכל חייל בנפרד, לתת דיווח אמת, ובין הכלל האתי האחר של אי-הלשנה זה על זה. חייל נדרש לדוות, והוא מסרב. השאלה היא האם לפגוע בכבודו או לפגוע בכבוד הקבוצה. בעיות מהסוג הזה מתעוררות בצבא יום-יום.

ג. הסתירה השלישית קשורה בקוד האתי – הקוד האתי השלם לפני שמדרגים את חשיבותם של העקרונות שנכללו בו. כלומר, יש לנו קבוצה של עקרונות אתיים, אבל בחיים המעשיים קורה לא פעם שהם מתנגשים ביניהם. (אגב, כבוד האדם נוסף לקוד האתי באפריל 2000). אז יש לנו עכשיו גם את עקרון כבוד האדם, ובסיטואציות מסוימות הוא עלול לעמוד בסתירה לעקרון הדוגמה האישית או לעקרון המשמעת המוחלטת.

כפי שכבר צוין פה, התקנות והחוקים הצבאיים לא מגדירים לחיילים ולא למפקדים מה היא פקודה בלתי סבירה בעליל; הם צריכים להחליט על כך בעצמם, ולפעמים בזמן קצר ביותר. אותו הדבר לגבי מצב של 'פצצה מתקתקת': גם כאן קורה שהמפקד נאלץ להחליט בו-במקום האם המצב מצדיק הפרה של עקרון כבוד האדם כדי למנוע מפצצה להתפוצץ.

אלה היו שלוש סתירות מהותיות המתגלות שוב ושוב בחיי היום-יום. הצבא גם צריך להתמודד עם העובדה הבעייתית שחלק מהחיילים לא הגיעו לדרגת התפתחות מוסרית ראויה. כמו שהתפתחות הגופנית לא מגיעה דווקא לשיאה ביום הגיוס לצה"ל, כך גם בנוגע להתפתחות האישיות ולהתפתחות המוסרית. אנשים מגיעים עם תפיסות לא בשלות, לא מבוגרות, והצבא נאלץ להתמודד עם זאת.

ולבסוף אני מבקש לומר מילים אחדות על תופעת ה"משפטיזציה". יש גבול עד כמה חייל ומפקד מן השורה יכולים להתמודד עם חוקים ומשפטים ותקדימים שנוחתים עליהם, ויש לא מעט צדק באמרה הפופולרית ש'עוד מעט נגיע למצב שבו כל מפקד יסתובב עם עורך דין'.

הדבר המדהים הוא שלמרות הסתירות האלה, הצבא מתנהל עם מעט חריגות בנושא כבוד האדם. שאלתי את עצמי בהקשר לדיון הזה, איך, למרות הקשיים והאילוצים העצומים האלה, בכל זאת מגיעים בצבא לרמת תפקוד נאותה במה שנוגע לכבוד האדם. תשובה אחת לכך היא שהמאגר האנושי שיש לנו בצבא – חיילים ומפקדים – הוא איכותי. תשובה שנייה היא שרוב ההתנהלות של הצבא היא לא כל כך דרמטית; יש הרבה מאוד פעולות שגרתיות והרבה מאוד פעולות של אימונים שבהן לא עומדים בפני התמודדויות מהסוג שהזכרתי קודם. תשובה שלישית היא שהצבא כנראה מוכן לשפוט את ההחלטות של המפקדים לא על-פי התוצאות שלהן, אלא על-פי השיקולים האפריוריים ששירתו את המחליט. התוצאה היא לפעמים איומה, אבל צריך להביא בחשבון את הנסיבות והנתונים בעת קבלת ההחלטה.

דבר רביעי – יש כנראה *common sense*, מין *implicit knowledge* צבאי שמאפשר לחיילים ולמפקדים הזוטרים ולמפקדים הבכירים להביא בחשבון את כל מערכת השיקולים ולקבל החלטות נכונות, וכנראה שקיימת גם יכולת התאמה למצב נתון.

זה מביא אותי לשאלה שנשאלה כאן: האם הצבא צריך להישען על אמירות אזרחיות בעניין? נכון שיש חוקי מדינה, שיש תקדימים שונים, אבל ב'גדול' – טוב יהיה אם הצבא הוא שייתן את הפרשנות, שיגזור מהכללים האזרחיים הכתובים לצרכיו, להתפתחות שלו, למצבים המיוחדים לו. אינני ממליץ לצבא לאמץ באופן עיוור איזשהו קוד אזרחי בכל הנוגע לכבוד האדם.

■ גיל רגב: הרב עמיטל אמר כאן

שהאנשים של היום אינם האנשים של לפני עשרים שנה. אני רוצה להשלים את המשפט ולומר שהמשימות הן אותן משימות ואפילו יותר מסובכות ומורכבות, כאלה שמחייבות המון שליטה עצמית, הרבה משמעת; אלה אינם ערכים שאפשר להקנות בשיעורים פרונטליים.

אנחנו נוטים בדיון הזה לעסוק הרבה מאוד בלוחמים, וגם הרמטכ"ל נתן לזה דגש רב בדבריו. אני רק רוצה להזכירכם, שלוחמים בצה"ל הם חמישית מהכוח, ושסוגיות של כבוד האדם נוגעות לאו דווקא ללוחמים; אצל לוחמים, הנושא הזה בא לידי ביטוי בתהליך ההכשרה הראשוני, ואילו אצל כלל צה"ל,

סוגיית כבוד האדם יותר רלוונטית דווקא בתהליך שאחרי ההכשרה. היא נוגעת להמון אוכלוסיות שצריך ללמד אותן גם לעסוק במקצוען וגם להיות חיילים, ודבר זה איננו מובן מאליו.

עכשיו אני קצת אשבית שמחה. הצבא הוא לא דמוקרטי, הוא לא שוויוני במובן הצר ולא במובן הרחב. אין בו אף אחד מהחופשים שצוינו בחוברת שחולקה כאן, ולכל היותר הם קיימים בצורה מאוד מוגבלת; עם זאת, אסור להסיק מכך אוטומטית שכבוד האדם נפגע בצבא. אני מסכים עם דברי פרופ' ברוך נבו, שהצבא צריך לעשות את ההתאמות הנדרשות בהתייחס לעובדה שהוא לא מוסד דמוקרטי, ולא להגיד 'אם באזרחות זה ככה, אז גם אצלנו ככה'. זה לא מעשי כי אנחנו ארגון מסוג אחר, בעל תכלית אחרת, שמובנה בצורה שונה, שיש לו הליכי משמעת אחרים לגמרי ובלעדיהם הוא לא יוכל להתקיים.

לכן מי שיגדיר כיצד חוק כבוד האדם משתלב בצבא, הוא הצבא ולא האזרחים. לצבא יש אחריות על ביטחון המדינה ועליו לבדוק איך יעמוד במשימה הזאת ובו-בזמן יקיים את כללי חוק כבוד האדם המותאמים לו. אנחנו נמצאים היום במין מצב שאין לנו צבא מקצועי כמו צבאות אחרים, ועם זאת אנחנו כבר לא צבא העם; אנחנו במצב-ביניים שמכניס אותנו בין השאר לאותו 'דיסוננס' די קשה שזוכר כאן, במובן הזה שלא כולם נושאים בנטל. אנחנו חשים איזו אי-נוחות לדרוש מחיילים מה שדרשו מאתנו לפני שלושים שנה, והחיילים חשים בחולשה הזאת ומנצלים אותה ובאים בתביעות, חלקן תביעות פינוק. כשחייל מתלונן שמפקדו אמר לו 'מצ'וקמק' ובכך הוא פגע בכבודו, אז אני מוכן לדון אתו כדי לחלוק עליו. הייתה כתבה בעיתון במחנה על כך שטקס ה'שטיפה' של הסוליסטים בקורס טייס הוא השפלה, ואני טלפנתי למפקד במחנה ואמרתי לו: סליחה, אתה מדבר שטויות. אין בזה שום השפלה, ואוי ואבוי אם נפסיק את זה, כי מיד נספוג מפרחי הטייס זעקת שבר איך הפסקתם את האירוע המסורתי הזה.

לכן השפלה היא עניין יחסי, וטוב נעשה אם נכין את החיילים כהלכה לקראת מה שמצופה להם ונסביר שהם יעברו כך וכך חוויות שאינן באות להשפיל; הדבר נועד לחשל אותם ונא לא להיעלב מזה. וגם את המפקדים צריך להכין לעניין הזה להגיד: נתנו לכם כוח, תשתמשו בו באופן מושכל.

לדעתי, יותר מאשר בכבוד וכדומה, הצבא צריך לעסוק בנושאים של חובות, זכויות, סמכויות – מה הן סמכויות המפקד ומה לא – לעסוק בפקודות, בנהלים וברוח צה"ל. רוח צה"ל הוא לא דבר שצריכים להעלות על הכתב, צריך לדון בה, צריך לתת דוגמאות, היא צריכה לעטוף הכול, חוקים וכללים. חיילים לא מקיימים חלק גדול מחוקי הצבא, החל בהופעתם, וכלה בסגנון הדיאלוג שלהם עם עיתונאים. את הצד של החובות, אנחנו די הזנחנו. מילה על הדין המשמעותי, על הכלי הזה שבידי המפקד להנחיל משמעת ביחידתו – גם כאן אנחנו בדיסוננס, כי מצד אחד המשמעת לא די טובה, ומצד שני, יש הרגשה שאולי הרחקנו לכת בסמכות שהענקנו למפקדים. הנושא הזה נתון היום לדיונים ואנחנו מנסים לבצע איזשהו עדכון ברוח השעה.

במה שנוגע לפיקוד הזוטר – הוא לעולם לא יהיה מה שאתם רוצים שיהיה, הוא ימשיך להיות פיקוד זוטר, לא בשל וכו', ואנחנו צריכים להביא את העובדה הזאת בחשבון בתהליך ההכשרה, כנראה לא בעזרת פרחים ומילים יפות, אלא דרך הרגליים. להאמין שהעניינים האלה יתקנו על-ידי הסברה הוא תמימות.

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו הוא עניין חשוב מאוד, ומוטב שהצבא יוביל גם בעניין זה, אך אל לנו לשכוח באיזה מציאות אנחנו חיים, מי המפקדים שלנו, מה הוא תהליך ההכשרה, מה הם ערכי המשמעת שמתגייסים אתם, איך מנחילים לכידות ביחידה. אלא שיש לגשת לתהליך הזה מאוד בזהירות ומתוך חוש מידה.

■ **גיורא מרטנובוץ:** אני מסכים. אלה סוגיות שצריך להעמיק בהן ולפענח אותן, לא לומר שאפשר אוטומטית, בלי בעיות, להחיל בצה"ל את חוק כבוד האדם בצה"ל, כי יש באמת בעיה. ההשמה לא כל כך פשוטה.

■ **סוזי יוגב:** כבוד האדם באשר הוא אדם ראוי בהחלט להתייחסות, ודאי לדיון הזה שצה"ל דן בו. אבל לדעתי הסוגיה המהותית שצריך להתייחס אליה, לפחות בתוך הצבא, היא המנהיגות, מנהיגותנו בצבא, ואיך היא משפיעה בעצם על כל העשייה שלנו. בעיני, כבוד האדם כערך הוא אמצעי ומטרה, והשאלה היא איך

מתייחסים בכלל לאותן תיאוריות הנעה שדיבר עליהן האלוף דורון אלמוג – כלומר איך מביאים את החייל לביצוע המשימות שלו בצורה מיטבית, להזדהות, לשייכות, איך גורמים לכך שעל-ידי העשייה שלנו נעצב את הנורמות, את המותר והאסור, נשפיע על חינוך החיילים שלנו. מההיבט הזה, אין לי ספק שהמנהיג, המפקד, הוא החוליה המשמעותית והקריטית ביותר, היות וחוזק השרשרת הוא כחוזק החוליה החלשה בה.

אני בהחלט מסכימה שהבעיה שלנו היא בכל הרמות, גם ברמה הזוטרה וגם ברמה הבכירה, אבל הפרדוקס הוא שככל שאנחנו צעירים יותר וחסרי ניסיון וביטחון, אנחנו פועלים באופן רדיקלי, באופן שהוא בניגוד לכבוד האדם.

יש היבט נוסף שמאוד מאפיין אנשים צעירים, והוא יצירתיות. בדרך כלל, ככל שאנחנו צעירים יותר, אנחנו יצירתיים יותר וחלק ניכר מהדברים שאנחנו מתייחסים אליהם כהשפלה או כפגיעה בכבוד האדם, הוא בכלל סוג של יצירתיות, של איך לעשות דברים בצורה אחרת. מבחינה זו, אין לי ספק שהדיון בתוך הצבא צריך להתקיים בעיקר בכיוון של חשיבה 'איך מחנכים אחרת, איך יוצרים את היות הצבא גורם משפיע בחברה'. כי הצבא גם משפיע על החברה בישראל וגם מושפע מהחברה בישראל, ובעניין זה מדינת ישראל היא מדינה ייחודית – לא רק בכך שמגייסים כאן בכורח חוק, אלא בכך שכל העם צבא, וגם כשאננו עוד בצבא, הוא נושא את עינו לצבא, חוזר אל הצבא וממשיך להיות 'נייר הלקמוס' של החברה בישראל.

אני שוב חוזרת לאמירה של כבוד האדם, אמצעי ומטרה: הוא אמצעי, משום שבסופו של דבר, כדי לקיים את הארגון הזה ולהביא ביטחון למדינת ישראל, חייבים לקיים את הצרכים הפיזיים והנפשיים שלנו כבני אדם; הוא מטרה, כי כבוד האדם הוא ערך-יסוד ומאשיות הדמוקרטיה.

■ אילן שיף: לסיכום, אני מבקש להדגיש כי הרוח הכללית של הדיון הייתה בזכות החלת החוק בצבא: כבוד האדם מיטיב עם הצבא, וגם מוסיף למטרותיו, מעבר לעובדה שהוא צודק כשלעצמו. אינני בטוח שמיצינו את מה שנקרא 'פסקת ההגבלה'. לא דיברנו די על אופיו המיוחד של הצבא ועל כך שהמחוקק הכיר בעובדה זו ושיש על כן סעיף מיוחד עם פסקת הגבלה מיוחדת. צורכי הצבא מחייבים מלחמה

בתופעות מסוימות, למשל הפרות משמעת, והצרכים האלה והלחימה בפגמים מחייבים איזו נוקשות, לפעמים כזו שחורגת מהמקובל בחיים האזרחיים.

■ גיורא מרטונוביץ': הערה ראשונה: מה שעמד

כאן למבחן, בין השאר, הוא האם ערך כבוד האדם, כפי שהוא מנוסח בחוק, הוא דבר ראשוני של "כזה ראה וקדש", כלומר אין עליו שום ערעור וויכוח, או שההשמה שלו כרוכה בהתאמה לנסיבות המיוחדות.

ההערה השנייה היא הערה מעשית. כנראה שאיננו מתמודדים כהלכה בצבא עם יישום נכון של חוק כבוד האדם כי יש נטייה גורפת כמעט, של חיילים מכל הרמות, לפנות בכל עבירה על הזכות הזאת לערכאות גבוהות יותר, או לעיתונות או ישר לקרפ"ר (קצין רפואה ראשי) או לקפ"ץ (קצינת פניות הציבור). כמו ידינו יצרנו את הכלים האלה, במקום לחזק דווקא אותה חוליה של המפקד; כלומר, להגדיר טוב יותר את זכויותיו, או להשקיע יותר בחינוך שלו לקראת יתר בשלות.

■ אילן שיף: השאלה בהתנגשות בין

זכויות, זכויות הפרט והאינטרסים של הקבוצה, או בלשון הנוער 'מה יותר עדיף, מזכירה לי את הסיפור הידוע על אדם שהולך ל'סופרבוול' בארצות הברית כשכל הכרטיסים נמכרו כמובן הרבה זמן מראש, והוא מקבל מקום בשורה ראשונה בצד, ודקה לפני פתיחת המשחק הוא רואה מקום פנוי באמצע היציע ורץ לשם, וזה ליד אישה באמצע החיים, והוא מבקש רשות לשבת לידה והיא אומרת 'בבקשה', והוא אומר לה 'תרשי לי להיות חוצפן ולשאול איך זה שבכל האצטדיון יש רק מקום אחד פנוי ודווקא לידך', והיא אומרת 'קנינו בעלי ואני את הכרטיסים חצי שנה לפני המשחק, ומה לעשות, בעלי נפטר ואני לבד', והוא אומר לה 'אז אני אהיה יותר חוצפן ואשאל אותך - זה בכל זאת ה'סופרבוול', לא יכולת להציע למישהו מהמשפחה להצטרף אלייך? והיא אומרת לו 'מה אתה מדבר, הצעתי לכולם, אבל כולם העדיפו ללכת ללוויה'. אז השאלה היא מה יותר עדיף. תודה רבה.

"מוסד הלחימה וכבוד האדם"

מנחה: פרופ' מרדכי קרמניצר – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית;
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

שמות הדוברים (בסדר האלף-בית):

- מרדכי אביצרוך – ראש עיריית ירוחם
- אמיר אורן – עיתונאי, "הארץ"
- אלוף גיורא איילנד – ראש אגף התכנון, צה"ל
- אמונה אלון – עיתונאית, "ידיעות אחרונות"
- פרופ' תא"ל (מיל.), ישי בר – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית;
מפקד אוגדת מילואים
- לילי גלילי – עיתונאית, "הארץ"
- אלוף הראבן – יו"ר תכנית כבוד האדם, עמותת "סיכוי"
- תא"ל ישראל וויס – הרב הצבאי הראשי, צה"ל
- אלוף משה יעלון – סגן רמטכ"ל, צה"ל
- סא"ל תמנע שמאלי – מפקדת בית הספר למנהיגות, צה"ל
- אל"מ נעם תיבון – מפקד חטיבת חרון, צה"ל

■ מרדכי קרמניצר: את תחילת הדיון נקדיש
לנושא מניעת פגיעה פיזית ונפשית שלא לצורך בתוך הצבא, ובהמשך נדון

באותו הנושא, אבל מתוך זווית הראייה המיוחדת של השטחים. אני מבקש להקדים כמה מילים לנושא-הדיון הראשון: כתוצאה משינויים דמוגרפיים בישראל, קיים היום גם באוכלוסיית המתגייסים מגוון גדול. כידוע, הן המועדים והן הקורבנות להתנהגויות בעייתיות ופוגעניות הם מי שהמסגרת תופסת אותם כאחרים, כשונים; כלומר, השונות מזמינה כביכול פגיעות בכבוד האדם. השאלה היא, כמוכן, מה כבר עושים ומה צריך לעשות כדי למנוע את התופעות האלה? במה שנוגע למניעת השפלה, היה כדאי להזכיר כאן כי בחוק הגרמני אחרי מלחמת העולם השנייה, בהוראות שמתייחסות לפקודה בלתי חוקית שאין לציית לה, כללו פקודה שיש בה משום השפלה; הייל בצבא הגרמני, אם המפקד אומר לו תעמוד על ארבע ותנבח כמו כלב או תלקק את האספלט – זכותו לא לציית לפקודה בלי שהדבר ייחשב לו לעברה.

■ **לילי גלילי:** בתוך החברה ההטרוגנית והרב-תרבותית שלנו, וההשתקפות שלה בצבא, מושגים של כבוד אדם והשפלה הם יחסיים ביותר: אם יושב לו בחור בוכרי בכלא על סירוב לשטוף כלים כי גבר בחברה הבוכרית לא רוחץ כלים – יש לנו בעיה עם אמות-מידה שאינן יפות לכול. המקרה היותר קיצוני בהקשר זה הוא של החייל האתיופי שהתאבד; בין שאר הסיבות להתאבדות שחבריו מנו, הייתה העובדה שמפקדת, אישה, 'טרטרדה' אותו ונזפה בו, מה שנחשב בחברה שהוא גודל בה כהשפלה כפולה ומכופלת. האוניפורמיות המבנית של הצבא מתעמתת כאן עם הרב-תרבותיות בחברה.

■ **מרדכי קרמניצר:** אני עדיין חושב שהצבא, דווקא בגלל סוג מערכת ההסברה והדרכה המיוחדת לו, יכול להתמודד לא רע עם הבעייתיות הזו, להבהיר היטב מה הדברים הנתפשים כמשפילים ומה לא. אי-אפשר להשאיר את הקריטריונים הללו רק לתחושה הסובייקטיבית של כל פרט; הרי גם היום יש הוראה בחוק השיפוט הצבאי שאוסרת התעללות בחיילים, אלא שהתעללות יכולה להתפרש בכל מיני דרכים.

■ **לילי גלילי:** לאנשים שבאים פחות או יותר מאותו הרקע, יש את 'מבחן האדם הסביר' לגבי מה היא השפלה, ולכן לדעתי לא יהיו ביניהם חילוקי דעות עמוקים. אבל אדם שבא מרקע תרבותי

אחר, מדדי הסבירות שלו הם שונים.

■ **מרדכי קרמניצר:** ראשית, בכל שיטה חברתית ובכל שיטה משפטית אכן משרטטים דגם של האדם הרגיל וסביבו יוצרים את ההגדרות ואת המונחים. ניתן לעדן את השיטה הזו על-ידי הבאה בחשבון של קבוצות אוכלוסין מיוחדות, ככל שהרגישויות הללו ידועות. שנית, הצבא מסוגל כאמור להבהיר מה הוא מתכוון יותר מהרבה מערכות אחרות, וגם ידועה מדיניותו של הצבא בשאלת הטרטורים, אלא שטרטורים צבא הם לא פעם אמצעי של מפקדים זוטרים להטיל משמעת ולבנות את הסמכות שלהם. גם כל אחד יודע שהרעיון של שיפוט חיילים בדין משמעתי איננו רעיון ישראלי, ולכן לא היו לו מתחילה סיכויים רבים להכות שורש בקרקע הישראלית, מה גם שהוא איננו מוצא אמיתי לבעיית הסמכות של המפקד הזוטר – מפקד הכיתה, סמל המחלקה או מפקד המחלקה. לכן השאלה היא האם אין דרך להקנות למפקד סמכות משמעתית תגובתית מסוימת, שתהיה מוגדרת ושלא תהיה משפילה. את נושא ההשפלה הייתי קושר עם נושא השרירות, כי ממדים מסוימים של שרירות גובלים בהשפלה, ומערכת היררכית כמו המערכת צבאית חייבת להעמיד גבולות לשרירות.

■ **אמיר אורן:** עושה רושם כאילו אנחנו כאן נזירים במנזר השתקנים שמנסים לנהל סמינר על השינויים ש"פלייבוי" הכניס לתחום המתירנות, משום שלפחות בצד הגברי אין פה אחד בן פחות מארבעים.

■ **מרדכי קרמניצר:** בשלב הארגון הצענו לשתף בדיון הזה סגל פיקוד זוטר, אך לדאבוני הדבר לא יצא לפועל.

■ **אמיר אורן:** אינני מתלונן, אני רק מציין זאת משום שלקראת הדיון 'דגמתי' קבוצה מאוד גדולה של זוגות אחים – האחד טירון בנח"ל היום והשני היה בנח"ל לפני שנתיים ועכשיו הוא קמ"ן בחטיבה 35, והממצאים "המדעיים" של המחקר הזה העלו שכמעט ואין 'טרטורים' היום. התופעה השלילית הזאת פחתה במידה רבה (גם בזכות דברי הרמטכ"ל ואחרים), אם מתוך הבנה או מתוך יראה, כי קיימות ביקורות פתע ועונשים למי שנתפס בכך. מה שלא מצליחים לשרש זה היחס בין ותיקים לצעירים בפלוגות, מה שהוותיקים מעוללים לצעירים.

■ לילי גלילי: אני דיברתי עם ארבעה צעירים עולים, מברית המועצות לשעבר, שניים בצבא ושניים אחרי צבא. אמרתי שהנושא הוא הצבא וכבוד האדם, והם פרצו בצחוק היסטרי; עצם החיבור בין צבא וזכויות אדם, גם בזיקה למה שידוע להם על הצבא הרוסי, נראה להם פשוט מגוחך, למרות שלא היו להם תלונות ישירות על הצבא. עכשיו הייתי מבקשת להעביר את הדיון לרמה קצת יותר עקרונית, לדבר על הקשר בין צבא וחברה, על מעמד האישה בצבא והאם לצבא יש תפקיד מחנך. נדמה לי שבדיון הקודם אמרנו שבפועל יש לצבא תפקיד מחנך, שהוא לא יכול להסיר מעצמו את האחריות, ושבנושא זכויות האדם יש זרימה דו-סיטרית בין החברה לצבא. הדוגמאות שהובאו מקודם, על הצעיר האתיופי ועל הצעיר הבוכרי, והסיפור על הקצין האתיופי שנהרג בסיור המשותף ושנטשו אותו כי הוא אתיופי ושאלנו זה לא היה קורה – הדוגמאות האלה מצביעות על זרימה מהצבא אל החברה, אבל קיימת גם זרימה מהכיוון ההפוך. ארבעת הצעירים שדיברתי אתם אינם חיילים טובים פחות או חרורים פחות מוטיבציה או הזדהות עם המדינה, למרות החבלה המתמשכת בזכויות האדם שלהם במשרד הפנים ובמשרד הדתות ובכל שאר מערכות החיים שבהן נתקלו. לאחד יש אמא שאינה יכולה לעלות לישראל כי היא לא יהודייה וההורים גרושים, אחיו של השני לא יכול להתחתן בישראל, לאחד כתוב בלאום "רוסי". לאחרונה יש 'חֶכְמָה' חדשה במשרד הפנים, ובסעיף הלאום כותבים: "הלאום בבדיקה". לגבי חיילים מהסוג הזה, השירות הצבאי הופך למסכת ארוכה של בדיקת מצבם ביחס למדינה והצבא, והתגובה שלהם לדברי הייתה לא מתוקף היותם לא-יהודים, אלא מתוקף היותם אנשים שעברו מסכת של השפלה ופגיעה חמורה בזכויות האדם.

■ גיורא איילנד: כשהתמנתי למפקד בית הספר לקצינים, בה"ד 1, הביאו לי סרט-מופת שנקרא "ממני תראו וכן תעשו", דהיינו מה ההתנהגות שמצפים ממפקד. הסרט כלל תגובות, נאותות ולא נאותות, על שלושה מצבים. בדוגמה הראשונה הראו חיילים שמבצעים מטווח על-פי כל הכללים והנהלים ולפי הוראות הפתיחה באש, ואחרי שהם מסיימים, הסגל מתייצב למטווח ומבצע הכול בניגוד להוראות: במקום מטרות שמים בקבוקים, בלי קסדות, יורים בירי אוטומטי מהמותן. המצלמה עוברת

לחיילים ושומעים אותם אומרים 'אלה לא מפקדים, תראו מה הם דורשים מאתנו ואיך הם מתנהגים'. אמרתי: 'זה זיוף אחד גדול, כי חיילים שרואים את המפקדים שלהם יורים ככה על הבקבוקים, חושבים לעצמם - איזה "שאקלים" ומתי כבר אני אהיה כמוהם'. זאת אומרת, רצית להנחיל ערך מסוים, שצריך לירות על-פי הוראות התנהגות מסוימות, אבל הדברים נתפסים על-ידי החיילים בכיוון ההפוך. גם במה שנוגע ליחס לחיילים, להשפלות, ל'טרטורים' וכדומה, לדעתי (ובזה אני אולי חולק על הרמטכ"ל) צעדנו צעד אחד יותר מדי, ויש לזה גם השלכות שליליות.

ראשית, מי הם המפקדים המשפילים והמתעללים? אלה החיילים מהשנה הקודמת, ואגב החיילים המצטיינים, אחרת הם לא היו נעשים מ"כים, והם פתאום הפושעים שנגדם אנחנו צריכים לנהל מערכה. שנית, בחלק הגדול מהמקרים שבהם התנהגות המפקדים נתפסת על-ידינו כנוגדת את אמות המידה הנאותות - לא כך חושבים החיילים; יש עשרות מקרים שבהם הענשנו מפקדים זוטרים על התנהגות לא נאותה והרחקנו אותם מהפיקוד, והחיילים שלהם התלוננו על כך, עתרו במכתבים, היו הסניגורים הראשיים עליהם. לא כל התנהגות לא נאותה היא התעללות, ומה שצריך לשפר זה תופעות של אי-סדר שיש כמוהן אלפים בצבא, ואתן לכם דוגמה. מתקשר אלי הורה לבן שנשלח לקורס מ"כים בבסיס ליד ירוחם. אמרו לו להגיע לשם ביום ראשון בשעה תשע בבוקר. החייל פוחד כמובן שמא הוא יאחר, ואז האבא מסיע אותו לשם בלית בררה, הוא באמת מגיע בתשע בבוקר, מחכה שלוש שעות עד שיפתחו את משרד השלישות, עד תשע בערב הוא לא אכל ולא ישן ולא ידע אפילו עם מי לדבר - כך נראה יום קליטתו הראשון. זה מה שמצריך שיפור ולא בעיית ההתעללויות.

■ מוטי אביצור: יש לי בן בטירונות שרצה

ללכת ליחידה מובחרת. ב'גיבוש' התגלתה אצלו בעיה רפואית ברגל, ואמרו לו 'אין מה לעשות, אתה צריך ללכת לוועדה רפואית'. עוד לפני הגיוס ניסיתי לשכנע אותו ללכת לעתודה, אבל הוא התעקש להתגייס וחשב שאם לא כחייל קרבי - הוא ימצא את עצמו בתחום המחשבים. בריאיון בצבא אומרים לו: 'יש לנו עוד ארבעה עם נתונים כמו שלך, ואם יהיה לך מזל ונצליח לגבש קבוצה גדולה, נעשה לכם קורס במחשבים; אם לא, אתה תהיה חייל קרבי'.

ואני עסוק היום בעקבות הבעיה הזאת בניסיון לשכנע את צמרת הצבא לרדת לחשיבה פרטנית, בעוד שהם מנסים לשכנע אותי שמדובר בארגון גדול. חייל שהתמזל מזלו והוא עלה על המסלול, הופך לחייל טוב, וחייל ש'פספסו' אותו, מגלה לאחר מכן התנגדות כלפי הצבא, ומחייל שלילי יצמח בבוא היום אזרח גרוע למדינת ישראל, ולך דע איזה מין דור ילדים הוא יגדל וכן הלאה וכן הלאה. אנשים מחנכים את הילדים שלהם להתנדב ליחידות מובחרות, לא להתפתות ולעשות קריירה על חשבון הצבא בתחומי הייטק וכו', ללכת ולהיות לוחם מהשורה – וכשמישהו 'נופל' לא טוב הוא פשוט הולך לאחור.

■ **אלוף הראבן:** כבר חמש שנים, במסגרת עמותת "סיכוי" לקידום החברה האזרחית בישראל, אני מוביל תכנית על כבוד האדם. זאת, תוך מעורבות גדולה בהרבה מוסדות במדינה, בין השאר במערכת החינוך ובצה"ל.

אבל תחילה ארצה להתייחס עקרונית לשלושה יסודות של נושא כבוד האדם שחייבים לממש:

יסוד ראשון – להכיר בכבוד האדם בצורך אנושי אוניברסלי של כל אישה ואיש שיעריכו אותם, שלא יתעלמו מהם, לא יזלזלו בהם ולא ישפילו אותם. הפרדוקס הוא שלמרות שמדובר בצורך אנושי אוניברסלי, חלק גדול מבני האדם לא מודעים כלל לקיומו – למשל, לא החייל שלך שהגיע לבסיס, לא הקצין שלא היה מודע לזה שהחייל טרח והגיע בשעה תשע ואף אחד לא דיבר אליו ולא עזר לו.

יסוד שני – כבוד האדם הוא ערך יסוד אנושי וערך יסוד משפטי. יסוד שלישי – הרצאה על ערכים אין בה לבדה כדי להביא לשינוי בהתנהגות. נחוץ תהליך עמוק.

הטיפול בנושא כבוד האדם בצה"ל מתמקד בהיבטים תועלתניים, כשהמטרה היא להכשיר חיילים אפקטיביים ולוחמים שמתפקדים טוב בכל מצב. אבל דווקא מפני שצה"ל הוא מערכת היררכית נוקשה, ועל כן מתפקדת טוב יותר ממערכות אחרות (למשל – טוב יותר ממערכת החינוך שמונה 3,500 בתי ספר, שבסך הכול מתנהלים כל אחד לפי דרכו), דווקא משום כך צה"ל בנוי להפנים בהדרגה את נושא כבוד האדם ולהנחיל אותו לדור הבא. אני בהחלט מסכים עם דוברים קודמים שאמרו שהבעיה היא בעיקר בעיית הדור

הצעיר, ובאמת סקר מכוון "דחף" על מצב השפלת כבוד האדם בצה"ל, שעמותת "סיכוי" שלנו הזמינה לפני שנתיים, הראה שצעירים מדווחים על שיעור גבוה מאוד של פגיעה בכבוד הצבא, וככל שגיל המרווינים עולה, יורד שיעור התלונות בנושא זה, ועל כן ניתן להניח שביחידות מילואים הפגיעה חמורה הרבה פחות מאשר בשירות סדיר. לכן שאלת המוקד בפנינו היא איך מביאים להפנמת הנושא בצה"ל כתהליך מתמשך, כי עצם התהליך הוא מרכיב חיוני בשאיפה לחולל תמורה. במסגרת שפיתחנו בשנים האחרונות בעזרת צוות של יועצים ארגוניים, הגענו למסקנה שאת התמורה משיגים על-ידי סדנאות שבהן כל אחד מהשותפים מספר מניסיונו האישי – מתי השפלתי אחרים, מתי הושפלתי בידי אחרים, מתי זכיתי להערכה ומתי אמרתי מילה טובה לאחרים. רק בירור מהסוג הזה מצמיח תוצאות. הפעלנו סדנה כזאת ביחידת תותחנים, ובהתחלה המפקד הפגין סקפטיות עצומה, ואחרי כמה שעות של פעילות ושל סדנה חוזרת הוא אומר: 'חלה אצלי תפנית של 180 מעלות. התחלתי להבין שאם אני מכבד חייל הוא יהיה חייל יותר טוב'.

כפי שכבר אמרתי קודם, שאלת-השאלות היא איך צה"ל יבצע את הפנמת נושא כבוד האדם כתהליך מתמשך. כי אם מדובר באירועים חד-פעמיים, פה פקודה ושם הרצאה – אני מאוד ספקני לגבי התועלת. זה חייב להיות תהליך מלמעלה למטה – מהרמטכ"ל ועד המ"כ; כל המפקדים חייבים להפנים את התהליך הזה ולהפוך אותו לחלק מהתרבות הצה"לית, כמו שמפעם לפעם מתרגלים כיתה או מחלקה איך תוקפים מימין, עולים על גבעה וכדומה. כך פעם בחודש יושבים שלוש-ארבע שעות ומשוחחים בנושא כבוד האדם – באיזו מידה קיימנו או לא קיימנו, פגענו או לא פגענו, וכדומה. שאלה קריטית נוספת היא מי יהיו המובילים של התהליך וסוכני השינוי שמביאים להפנמתו והכללתו בתוך צה"ל תוך כדי העמדת סדר קדימויות: היכן צריך להתחיל והיכן להמשיך.

אני שואלת את עצמי אם

■ לילי גלילי:

באמת אתה מאמין בפתרון של סדנאות או חינוך, כאשר יום-יום אנחנו שומעים על חבלה חמורה בזכות הכי בסיסית מבין זכויות האדם, אם על-ידי טרור ואם על-ידי כיבוש. טרור וכיבוש הם תשתית קיומנו כבר שנים ארוכות,

ועל הרקע הזה נראה לך שאנחנו יכולים לשבת בסדנה בזאת או אחרת, מובנת ומנווטת היטב, ולהוליך למקום כלשהו את ההפנמה של ערך כבוד האדם?

■ **אלוף הראבן:** לסוגיה של הסכסוך, של הטרור ושל העימות עם הפלסטינים בהקשר לערך כבוד האדם אתייהס בהמשך דברי, אבל אני מסכים אתך בהחלט.

■ **אמיר אורן:** נדמה לי שאנחנו גולשים כאן למצב שבו צריך להעביר סקר שביעות רצון של לקוחות בקרב הטירונים. עד עכשיו חשבתי שהצבא מקפיד על כך שהמשימה היא מעל לכול, ושבידורג שלו גם חיי אדם הם הרבה מתחת למשימה ולכן גם לא מפנים סקר שביעות רצון של הסטודנטים ומה דעתם על המרצים שלהם. כלומר, אם ימדדו כמה מהטירונים חושבים טובות על המ"פ או על המ"כ – יש סיכוי שהמפקדים ישנו את ההתנהגות שלהם; לא רק שלא 'טרטרו' את הטירונים, גם יביאו להם סוכריות למיטה וכדומה. אבל אני לא בטוח שזה מה שצה"ל חותר אליו, נדמה לי שגישה כזאת מטה את הזווית של כל הפעילות הצבאית.

■ **אלוף הראבן:** אינני רואה סתירה בין דרישה למאמץ עילאי גופני ובין ביצוע הפעילות בצורה שמכבדת ולא משפילה. 'טרטור' שביטוי השפלה לא משיג את המטרה.

■ **תמנע שמאלי:** השפלה ו'טרטורים' הם עניין של הקשר; מה שפעם נחשב ל'טרטור' והשפלה איננו כך היום. אם פעם 'טרטורים' והשפלות היו בתחום ה'עשה', היום הם דווקא בתחום ה'לא תעשה', כלומר הגבלות נחוות היום על-ידי חיילים כסוג של השפלה.

אני רוצה להסתפק בזה ולהגיד שאני נתקלת בבעיית כבוד האדם בכל מקום ובכל רגע, אבל אני בהחלט חושבת שהצבא הוא נושא הדגל בעניין הזה.

■ **נעם תיבון:** ראשית, חשוב לזכור שאנחנו צבא-עם, אנחנו מקבלים את מה שיש בעם. אישתי מנהלת תיכון בעיירת הפיתוח מעלות, והבעיות שמעסיקות אותה עם התלמידים, דומות מאוד לבעיות שמעסיקות אותי עם החיילים בתפקידי כמח"ט חברון. שתי המערכות מתעסקות בנושא מאוד בעייתי שהוא נגזרת של העם. אני רוצה

להגיד עוד, שהמפקדים היום טובים בהרבה ורגישים בהרבה ממה שהיה קודם, אני רוצה להגיד שגם העם שלנו קצת השתנה – אנשים מעמידים את האני במרכז ויש להם טענות ותלונות על דברים לא רלוונטיים. למשל, חייל שלא שיבצו אותו ביחידה מסוימת בגלל אי-התאמה, טוען ש'דפקו' אותו. במקום להתמודד עם המציאות, הוא אומר 'פגעו בכבודי' וכו'. גם כמעט שאין 'טרטורים' היום בצה"ל. לבוא היום ולומר לצה"ל 'אתה יכול לרפא את כל החוליים של החברה הישראלית', נראה לי מסובך.

דבר נוסף – המקום היחיד שיש בו מפגש בין אוכלוסיות הוא הצבא, גם בשירות סדיר וגם במילואים. את כל הסטריאוטיפים – אתיופי ליד קיבוצניק ליד מתנחל – אתה יכול למצוא ישנים באותו החדר, מדברים, קושרים קשרים טובים, וזה גם מקום המפגש היחידי האפשרי בחברה הישראלית. כאן הם מקבלים את הצ'אנס האמיתי להיפגש ולהשתלב, אבל לפנות אל הצבא שיתקן את כל החוליים של החברה – זאת דרישה מאוד מורכבת וקשה לביצוע וצריך על כן להיזהר ולהוריד את רמת הציפיות.

■ ישי בר: אני מפקד אוגדה במילואים ובעיסוקי האזרחי אני קולגה של פרופ' קרמניצר ומלמד משפטים באוניברסיטה העברית. במה שנוגע לנושא כבוד האדם בצבא, אנחנו עדיין לפני השלב היותר קשה של הפנמת העניין; הצבא, כארגון, לא מבין את העניין לעומק, הוא מבין באמת רק את הצדדים החיצוניים. מר אלוף הראבן הציג גישה תועלתנית (שאגב מופיעה למיטב זיכרוני גם באיגרת הרמטכ"ל), שלפיה כדאי לצבא לכבד את חייליו כי על-ידי כך הוא ישיג חיילים טובים יותר. לדעתי, גישה כזאת היא בדיוק ההפך מהפנמת הנושא, כי כבוד האדם מבחננו באותם ממשקים ובאותן נקודות שבהם זה לא נוח לך.

אספר לכם כאן אנקדוטה שמעידה עד כמה הצבא באמת לא הפנים וגם לא מבין את עניין כבוד האדם: במתקן האימונים של יחידות השדה בצאלים, קוראים ליעדים שפלוגות החי"ר מתאמנות עליהם "מיכל", "גלי", "שולה" ו"אסתר". לפני מספר שנים, שאלתי את מפקד מרכז חי"ר: 'לא מפריע לך ששבוע אחרי שבוע גדוד אחרי גדוד כובשים את "שולה" ואת "מיכל" ואת "אסתי"? אתה לא חושב שזה לא יאה שהצבא ישתמש בשמות נשים כשמות של יעדים? התשובה שקיבלתי הייתה מדהימה. הוא אמר: 'נולדה לי בת ואני

רוצה לקרוא על שמה יעד.

אנחנו נמצאים עכשיו בצומת שבעיני הוא בעייתי ומסוכן. האופן שבו הצבא מבין את כבוד האדם עלול לחזור אליו כבומרנג, כי בקטעים מסוימים יש לנו אוברשוטינג ובקטעים אחרים מהותיים אין לנו עדיין הבנה ראויה; לצבא כמערכת אין הפנמה מספקת של כבוד האדם.

■ **ישראל וייס:** מזווית הראיה שלי, הבעיה איננה ה'טרטורים', אלא השפלה שנובעת מסטיגמה, מהדבקת תוויות זיהוי וסטריאוטיפים לקבוצות אוכלוסייה מסוימות. רבים מאתנו, ואולי גם החברה הישראלית בכלל, מסרטטים מסגרת, יוצקים בה תכנים, ואם מי שניצב מולך מתאים עצמו לתכנים הללו, הוא נכלל במסגרת, אנחנו חברים, ולא – הוא מוצא את עצמו מחוץ למסגרת. בשלב הראשון אני אזלזל, בשלב השני אני אדכא, אני אבטל ביטול מילולי ולבסוף אני גם אגיע, חלילה, לביטול פיזי של ממש. בתפקידים קודמים, לפני שהתמנתי לרב הראשי לצה"ל, הן מול החברה החרדית והן מול החברה החילונית, כשהייתי מתייצב מול קהל, קרה לא פעם שהייתי מוצא את עצמי בין הפטיש לסדן, מוצא את עצמי מתגונן אל מול סטיגמה שנובעת אולי מחזותי החיצונית או משום הנושא שאני בא בשמו.

אביא כאן כמה דוגמאות ואתחיל בדוגמה אורחית: לפני שנתיים נסעתי לדבר בבית ספר "הרצל" ביישוב ליד רמלה ביום הזיכרון לרצח ראש הממשלה יצחק רבין. הנושא שעליו התבקשתי לומר דברים הוא אלימות מילולית ופיזית בחברה בישראל; מה ראוי יותר מהנושא הזה ביום הזה? ובעודי עולה על הבמה במדי, אומר אחד המורים שיושב בשורה הראשונה לחבר שיושב לידו: 'זואי איך נפלנו'. החבר שואל למה, והוא עונה: 'אני שונא לשמוע מפקדים ואני שונא לשמוע רבנים וכשזה בא לי ביחד אני מתעב אותם'. עמדתי שלושים שניות כשהמילים תקועות בגרוני ושקלתי האם לחבוט באיש הזה מילולית או לא משום שתלמידיו יושבים שם; עוד לא פציתי את פי, רק על שום חזותי החיצונית, ביום הזה של רצח ראש הממשלה, בנושא הזה שהוא הזמין אותי לדבר עליו – האיש הזה פוסל אותי.

דוגמה אחרת: נתתי הרצאה לפני 120 טירוני בית ספר להנדסה קרבית בנושא 'אמונה במבחן'; זה נושא מאוד קשה, שבו אני מבקש להיכנס לרציונל

האלוהי בשעה שבה עושים לנו רע, למשל מדוע נופל חייל עול ימים. אגב, עסקתי בנושא משום שבוע לפני כן נהרג חייל מהפלוגה הזאת בתאונת דרכים. אחרי חצי שעה קם אחד החיילים ואומר לי: 'אתה יודע מה, אני רוצה להגיד לך שאנחנו שונאים אותך'. אמרתי: 'למה? מה בחצי שעה שעמדתי כאן הביא אותך לשנוא אותי? והוא עונה לי: 'קבל תיקון, לא אותך באופן אישי, אלא את מה שאתה מייצג'. אמרתי לו: 'באורח פרדוכסלי אני אוהב אותך, אני אוהב אותך כאדם, אני מאוד אשמח שתשנה את דעתך, אבל אם אתה לא יכול להסביר לי רציונלית את הלמה, אני גם פוחד ממך, אני פשוט פוחד ממך כי בין הביטוי המילולי לחציית הקווים לעבר הביטול הפיזי המרחק עלול להיות קצר'.

אנחנו כולנו מחנכים, בכל דיבור ובכל עשייה, ועלינו על כן לומר לחיילים שמתחת לכל המגדלים האפשריים של אמונה ודעה והשקפה וסגנון-דיבור וחזות ולבוש – מתחת לכל אלה מצוי מכנה משותף אחד חזק מכל מגדל; אדם הוא שמו של המכנה המשותף הזה. מה שאנחנו נדרשים לעשות הוא להסיר את המעטפת הזאת, את המדים, את הדרגות, את התפקיד ולגלות שמתחת לאותה השכבה מצוי משהו שאני באמת יכול להזדהות אתו, שהפערים שדמיינתי, שהחומות שלכאורה קיימות הן בגובה אחר ממה שאני חושב. הדרך שבה אני עושה זאת היא השפה, הלשון, המילה, כי הבעיה נובעת לא אחת מחוסר תקשורת, מכך שאיננו מדברים זה עם זה. משום שאם יש משהו שבו האדם נבדל מהבהמה, זוהי החשיבה שבאה לידי מימוש ותרגום והוצאה אל הפועל ביכולת הדיבור. אם רק נדע לדבר כבני תרבות, נגלה פתאום כמה רב המשותף בכל מה שנדמה לנו כנבדל.

יש לי הרגשה שעלול **■ אמונה אלון:**
להיות הגזמה בכיוון ההפוך ושיש אולי יותר מדי לגיטימציה להורים להתייחס לצה"ל כאילו קייטנה שהם שולחים אליה את הילדים או כמחנה שיש בו קושי, אבל שצריך לעזור לילד להוכיח לחברים שלו שהוא מסוגל להתמודד עם הקושי הזה, שגם הוא שווה. אני כאימא ששניים מבניה כבר עברו את השירות הצבאי, התלבטתי לא פעם אם להרים טלפון ולהתקשר, ובמקרה מאוד קיצוני שקשור לבריאות גם התקשרתי, אבל בשאר הפעמים התאפקתי, כי ראיתי שהבנים בסך הכול נהנים מכך שהם עוברים תקופה

בהיים – קצת מושפלים, אבל לא חלילה במובן של איבוד כבוד האדם. היום אני שומעת את שני הבנים שכבר השתחררו מהשירות נותנים עצות לבן השלישי שמתגייס בעוד שבוע, הם אומרים לו שיתכונן לכך שהוא עומד לאבד לתקופה מסוימת את העצמיות שלו; 'אתה תהיה בורג בצה"ל', הם אומרים לו בנימה של משהו שצריך להתכונן אליו, והוא מתכונן לזה בסקרנות, הוא מתכונן לזה לא בשמחה, אני רואה שהוא מאוד חושש וששנתו נודדת, אבל אני מרגישה שהוא גאה להיות חלק מהדבר הזה שנקרא צה"ל. מדובר במלחמה, מדובר בסכנת נפשות, ולא ייתכן שנרפד יותר מדי את הילדים האלה, ולא ייתכן שנמנע מהם את ההרגשה שהם חיים פה בעולם הבוגרים והמגינים על המדינה, שמוכנים להקריב את חייהם ומוכנים גם לפעמים לעמוד בפרוודור יום שלם...

■ **מוטי אביצור:** לדעתי, הנושא העיקרי הוא נושא ההכוונה, אלא שהדבר צריך להיעשות בדרך של דוגמה אישית מצד צמרת הצבא, ורק בדרך זו נגיע לכך שחייל ילך אחרי מפקד לא רק מפני שהוא המפקד, אלא מפני שהוא רואה בו מי שמנהיג אותו, הוא נותן בו אמון מלא, הוא שואב ממנו דוגמה אישית.

■ **מרדכי קרמניצר:** לפני שנעבור לנושא השני של הדיון, הייתי רוצה לומר דברים אחדים על תועלתנות ואי-תועלתנות בזיקה לכבוד האדם, ואביא לכם דוגמה: לפני הרבה שנים, כשהייתי בתביעה הצבאית, עזרתי בגיבוש מדיניות ענישה על אובדן נשק. חייל שהתגלתה אצלו רשלנות בקשר לאובדן הנשק, נשלח לכלא. כשאני מסתכל היום על המדיניות הזאת מנקודת הראות של כבוד האדם, אני רוצה להציב עליה סימן שאלה מבחינת השיקול של כבוד האדם. כלומר, גם היום אני חושב שיש תועלת בכך שחייל ידע שאובדן נשק קשור בסנקציה מאוד חמורה. אבל אם הרשלנות שלו הייתה קלה-שבקלות, ומבחינת האשמה זה בלתי צודק לשלוח אותו לכלא, הרעיון של כבוד האדם אומר שאיננו רשאים לשלוח אותו לכלא. אין לכלוא אותו, אם מי ששופט אותו אינו יכול להסתכל לו ישר בעיניים ולומר 'מגיע לך עונש של כליאה'. זוהי דוגמה להגבלת השיקול התועלתני לטובת שיקולי כבוד האדם.

עכשיו אני מבקש לעבור לנושא השטחים, נושא רגיש לכל הדעות. אני

מציע להסתכל על הסוגיה הזו כמו שנהגנו בדיון הפותח – כלומר, לאתר את המקומות הכי רגישים לפגיעה בכבוד האדם. חשוב לזכור שמדובר בכבוד האדם באשר הוא – ערבי כמו יהודי וישראלי. עכשיו, מהי הסיטואציה? מדובר בערבים שלא שייכים אלינו בשום מובן, הם לא אזרחים, הם לא תושבים של המדינה לפי מה שרובנו תופסים במושג מדינה. מדובר באנשים שבמצב המשפטי שהם מצויים בו, זכויות רבות שלהם אינן מתממשות כלל, גם לא ברמה הפורמלית; אין להם, למשל, הזכות לבחור, הזכות להיבחר, להפגין באופן לגיטימי, אין להם חופש תנועה. מדובר, כמובן, בערבים שעדיין נמצאים בשליטה שלנו. אנחנו מתייחסים לאוכלוסייה הזאת כאל אוכלוסייה עוינת, והצירוף של הנתון הזה אל שאר האלמנטים שמניתי הוא הזמנה רצינית מאוד לפגיעות בכבוד האדם. אני לא יודע אם האנשים שיושבים פה ראו את הסדרה "טירונו", אבל היו בה שני קטעים שנשארו חקוקים בתודעה שלי: אחד הוא מחסום שבו עוצרים ערבי ומצווים עליו לסדר את האבטיחים בשלשות על הכביש; השני – עוצרים במחסום ערבי שמוביל ילדה שלדבריו זקוקה לאשפוז. לא נותנים לו אישור מעבר, והילדה מתה. אלה סיטואציות שאינן רחוקות כנראה מן המציאות. לנושא הדיון שלפנינו יש לדעתי שלושה היבטים שהדוברים מתבקשים להתייחס אליהם. האחד הוא זה שבו פתחתי – המחסום, כלומר היחס אל האוכלוסייה הזאת מועד מלכתחילה לפגיעה בכבודם של בני אדם. איך מצמצמים את הנזק? איך מונעים את הפגיעות בכבוד האדם בנתוני פתיחה כל כך קשים? ההיבט השני נוגע למדיניות מגבוה ומה היא מקרינה. כלומר – בקרב הציבור, כולל בקרב החיילים, נוצר דימוי שחלק מהאנשים שהוחלט עליהם מגבוה שצריך לחסלם, החיסול איננו קשור ישירות למניעה של פיגוע שהוחל כבר בהוצאתו אל הפועל. במילים אחרות, מצמרת המדינה מגיע איתות שיש אנשים שערכם כבני אדם פחות מזה של אחרים.

- ישי בר: עצם המונח 'חיסול' יש בו מרכיב של דה-הומניזציה, כלומר שאנחנו לא עוסקים פה באדם, אלא בתת-אדם, וזה כשלעצמו מנוגד לכבוד האדם. הניסוח "חוליית מחבלים חוסלה בגדר המערכת", הוא בעיני בלתי אנושי.
- מררכי קרמניצר: אכן, זה נושא שחייבים

להידרש אליו, בפרט שלצמרת המנהיגות יש לדעתי השפעה עצומה על התודעה ועל ההתנהגות של האנשים.

ההיבט השלישי שראוי לדון בו הוא זה: האם בשלב של הערכות מצב, בייחוד הערכות מצב אסטרטגיות, האם מעסיק את הצבא הנושא הזה של כבוד האדם והשלכותיו על העשייה צבאית. בזיקה לתושבי השטחים, ההשלכות הן בשני הכיוונים – גם המחיר בכבוד האדם לגבי אלה שמבקשים לעבור את המחסום וגם המחיר הנפשי והמוסרי שמשלמים החיילים העומדים במחסום. כלומר, הצבא בוחן את המציאות ועושה את החשבון התועלתני של רווחים והפסדים; האם הוא מעביר את מסקנותיו אל הדרג המדיני?

■ **אמיר אורן:** בתור אחד מסוכני הדימויים או המתווכים בין מה שהצבא מציג כמציאות לבין ציבור צרכני תקשורת – אני יכול להעיד שבשנים האחרונות הצבא משווק בדיוק מה שאתה תודה אם הוא אכן עושה; הצבא אומר שלא מדובר במחסום אלא בנקודת דרך ועזרה.

רציתי להעיר בשני עניינים: האחד הוא הדה-הומניזציה והשני הוא המיון או הדיבור בקבוצות או בקטגוריות. הדה-הומניזציה מחלחלת לתוך הצבא מבחוץ, גם מאצטדיון הכדורגל בבלומפילד ששם צועקים על שחקן ז'בל, ולא דווקא על סלים טועמה שאליו גם מתייחסים במונחים אחרים, וגם מהנהגה הפוליטית האזרחית. כשבגין אמר 'החיה הדו-רגלית' הוא ציטט את ניטשה, הרמטכ"ל ציטט את ניטשה כשאמר 'מה שלא מחסל מחשל', אלא שניטשה נתן את הכינוי הזה לגזע הארי בהקשר חיובי, ולא כך בגין כשדיבר על לבנון; יש בהחלט התייחסות של תת-אדם לציבורים מסוימים (ואגב הפלסטינים תורמים כביכול לתופעה הזאת, היות והם לא צבא מסודר עם מדים). עניין אחר הוא הסיווג הקבוצתי, מה שנקרא במטרה האמריקאית racial profile; כיוון שידוע שאחוז גדול של סוחרי סמים שנוסעים בכביש 95 מניו-ג'רזי לפלורידה במכוניות בוהקות הם שחורים, יש עברה שכינויה הוא DWB – Driving White Black. כשאתה עולה למטוס של אל-על, בין בנתב"ג ובין באירופה, ואתה נראה ערבי, סיכוייך לעבור השפלה גבוהים יותר מסיבות ברורות. אינני רואה איך אפשר להתגבר על העניין הקבוצתי הזה, איך אתה

לוקח את היקום הגדול של הסיכונים ומנפה מתוכו את אלה שלא נראים מסוכנים. אבל בעניין הילדה החולה שלא הורשתה לעבור במחסום בטרט שהוזכר כאן, אני די בטוח שהצבא אומר: 'תראו, הסיכוי שיגיע אמבולנס ובתוכו חוליה מוטווה שאחד מהם מחופש לנהג והשני לאח והשלישי לפצוע – הסיכוי הזה הוא נמוך ולכן תנו להם לעבור'. אבל אם יקרה פעם משהו דומה לזה, אני לא בטוח שהתגובה של הצבא תהיה שקולה, כלומר אז יערפו ראשים.

■ ישי בר: פרופ' קרמניצר הציע שלושה היבטים ואני הייתי מציע היבט רביעי: כיצד החלק השני של הדיון משליך למעשה על חלקו הראשון. קודם אמרתי שהצבא מסתפק בינתיים באמירות שטחיות בנושא כבוד האדם; אני מניח שאחת הסיבות שהוא לא רוצה לחדור לעומק היא החשש שבכך הוא ייגרר מטבע הדברים לדיון השני, לסוגיית השטחים. האמירה 'הכיבוש משחית' נתפסת אצלנו כאמירה פוליטית. אין ספק שיש רכיבים משחיתים בשליטה על אחרים. אבל העניין חורג בהחלט מההקשר הפוליטי, ודי אם נזכר, כל אחד מאתנו שמשרת בצבא, בתופעות הנלוות האלה של התעמרות, של התעללות. אין לי ספק שהרוב הגדול של המפקדים עושה כמיטב יכולתו להילחם בתופעות הללו, אבל הן קיימות.

כיצד נראה דור של אנשים, של חיילים, שעבר את זה מהצד היהודי של המתרס? וכיצד נראה הדור שעבר את זה מצדו האחר, הערבי? הצבא נתון פה בבעיה קשה, כי אינך יכול לחנך חינוך אמתי לכבוד האדם כאשר נמצאים בסיטואציה שמאיימת, ובמקרים מסוימים מרוקנת את המונח 'כבוד האדם' מכל תוכן. גם אם ההתנהגות הזאת לעיתים מוצדקת, למשל בעניין הלחימה בטרור, קשה ולעיתים בלתי אפשרי, לקחת חייל צעיר בנח"ל, בצנחנים, בגבעתי וכו', שחזר משלושה-ארבעה חודשים בקו שבהם הוא ביצע 'כתר' ו'סגר' ומנע לעיתים מחולה לעבור במחסום לאסוף אותו לבית הספר למנהיגות או לעשות לו סדנת חינוך וללמד אותו על כבוד האדם. יתר על כן, בכך אתה עלול להוסיף חטא על פשע כי אתה בעצם אומר לו 'בוא נשקר, נקרוץ בעין ונדבר מהשפה ולחוץ'. לכן, בסוגיה הזאת של כבוד האדם, הצבא נמצא בבעיה: אסור לו לשרד מסר כפול לחייליו ואסור לו, כמובן, להיכנס

לויכוח פוליטי של סוגיית השטחים.

■ **תמנע שמאלי:** בואו לא נשלול על הסף את הרעיון את הסדנאות וכדומה, כי חלק מהיחידות שיש להן עניין ישיר עם האינתיפדה, 'הצילו את חייהן' בכך שעיבדו מאוחר יותר את מה שהן ראו ומה שהן עשו. העובדה שאפשרו לחיילים איזה מרווח לשבת ולחשוב, וגם להצטער ולכאוב על דברים שהם עשו, העובדה שאפשרו דיאלוג בין המפקדים והחיילים – זה לדעתי מה שהציל אותם, מה שאפשר להם להמשיך ולשמור על צלם אנוש.

■ **משה (בוגי) יעלון:** מלחמה וכבוד האדם זה "תרתי דסתריי", אבל דווקא בשל כך אני חושב שהצבא חייב לעסוק בזה ולחנך לזה. אצלנו, בצבא ההגנה לישראל, הצבא היהודי, הצבא שאנחנו משתייכים לו מטוהר הנשק – אנשים שלנו רצחו שבויים, אנשים שלנו לקחו שלל וכן הלאה וכן הלאה. מי שחוזה את זה מקרוב יודע שדווקא מי שנאלץ להתמודד עם זה בנקודות הכי קשות, ב'שפיץ' של הבעיה, צריך לעסוק בזה, אחרת אנחנו פשוט נתבהם. הכיבוש משחית, בלי ספק, העובדה שאתה כופה על עם אחר דברים הכי פשוטים – חופש תנועה, אפשרויות פרנסה וכדומה משחיתה, שלא לדבר על אירועים קשים או טרגיים כמו אבדן חיים כתוצאה מעצירה במחסום. נכון שחלק מהדיון שייך לתחום המדיני, ועם זאת הצבא לא יכול להתחמק מהעיסוק בזה מול החיילים. הרי מדובר על הצורך להנחיל צדקת דרך, הרי נלחמים למען משהו צודק, אנחנו הרי עם שיש לו ערכים, חברה שיש לה חוק וכן הלאה וכן הלאה; לכן אי-אפשר להתעלם מהצורך להתמודד עם השאלות הללו, כי אז אתה יוצר סתירה בין מה שאתה מבקש להנחיל ולבין מה שאתה עושה בפועל. לדבר על כבוד האדם בלי לעמוד מאחורי העניין הוא בזבוז זמן. אם מסבירים לחייל כי מצב הדברים הנוכחי הוא כורח ביטחוני שנכפה עלינו, יש לקוות שהוא לא ייהנה אחר כך להרביץ לפלסטיני במחסום, לפשפש בגדיו ולהשפיל אותו. עלינו לשאוף כיום להמעט בנקודות חיכוך גם משיקולי תועלת, אבל בעיקר מתוך כבוד האדם באשר הוא.

■ **לילוי גלילי:** יש לי חבר ילדות שכולכם בטח מכירים – ב' מיכאל. פעם ישבנו במערכת והוא אמר לי שיום אחד עוד

יהיה דיון "השוואה בעד ונגד"; לשם עוד לא הגענו, אבל מבחינת האבסורדיות, הדיון שלנו כאן די קרוב לכך, למען האמת. אינני מבינה בשום פנים ואופן למה כל הנטל הזה הונח שלא בצדק על כתפיו של הצבא – זה לא תפקידו, זה לא בתחום יכולתו, זה בלתי אפשרי וזה מזיק, למרות מה שנאמר פה לגבי התועלת של הסדנאות. הבעיה צריכה להעסיק את אלה שקובעים את הנורמות, למשל מערכת המשפט האזרחית, לא הצבאית, מערכות העיתונים.

מערכת המשפט היא שמשדרת לצבא ולחברה את הנורמה ביחס לחיי אדם; הנורמה הזאת אינה מתקבעת בצבא, אלא במערכת המשפטית האזרחית, והיא שמשליכה על החברה כולה. קל לבוא ולגלגל על הצבא בעניינים האלה בעוד שהבעיה מתחילה ומסתיימת במערכת המשפט. חוץ מעניין ההפנמה, גם עשינו פה הפרדה מלאכותית בין הדיונים; הדיון הקודם והדיון הנוכחי הם בעצם אותו הדיון בדיוק, וההפרדה אינה לטעמי. גם הייתי מבקשת להתייחס למה שהרב וייס סיפר, וצר לי מאוד על החוויות האישיות של תיוג שהוא נתקל בהן וסיפר לנו, אבל אני הרבה יותר מצטערת על החייל שנהרג בבאר שבע ולא יכול להיקבר בבית הקברות הצבאי מכיוון שהוא לא רשום כיהודי, וכשכבר קיבל אישור להיקבר שם, היה ויכוח אם ייקבר מרחק קבר אחד או שניים מהקבר שלפניו. גם זה סוג של יחס אל האחר, ולכן הדיון ההוא והדיון הזה קשורים קשר בל יינתק, וכל ניסיון שלנו להפריד ביניהם הוא טעות קונסטרואלית.

■ **ישראל וייס:** הרשי לי להגיב לעניין הזה של הקבורה, כי אנחנו נתקלים בזה יום-יום, במצב שבו יותר ויותר מי שאינם יהודים מסרו את חייהם למען המדינה. ההלכה היהודית אוסרת לקבור מי שאינו יהודי ליד מי שהוא יהודי. אם אצא לקרב ואפול בקרב ואדע שייקבר לידי חייל שאינו יהודי, אני פושט את מדי היום. חשוב לי לדעת שאקבר על-פי ההלכה היהודית. אנחנו מבקשים לכבד מאוד את החייל היהודי שקבור שם וגם לכבד את החייל שאינו יהודי, ולכן פתחנו לאחרונה לניסיון כמה בתי קברות למי שאינם יהודים – בית קברות צבאי, עם אותו קבר, עם אותו נוסח. ואגב, גם בבית קברות אזרחי, לא-יהודי אינו נקבר ליד יהודי.

■ **נעם תיבון:** כאיש של השטח, שנמצא

כבר שלוש שנים ביהודה ושומרון, חשוב לי להדגיש שאנחנו נמצאים במציאות קצת אחרת, במציאות של לחימה שבה יש אויב שיורה עלינו, גם על חפים מפשע. מורה ונהג הסעות נהרגו בדרך לבית ספר – זאת דוגמה אחת מני רבות לסטטיסטיקה לגמרי יבשה של מה שאני חווה בחצי השנה האחרונה. עכשיו נכניס עוד חיילי מילואים לשטחים וצריך להשיב אש לא במצב של רגיעה ולא במצב של שלום (אגב, מחסומים כבר אין מומן), ואפשר לראות שהצבא שלנו מאוד מקפיד על כבוד האדם, והוראות הפתיחה באש מחייבות את החיילים לחשוב פעמים לפני שהם יורים. דרך אגב, באחת מחקירות מצ"ח שנכחתי בהן היו מעורבים שני חיילים – אחד שבא מבית שמאלני והאחר דתי מבית ימני. אחרי שאותו שבוע הזהירו אותם אלף פעמים ממתאבדים, עבר שם אדם מבוגר, חשוד, ומי שירה בו היה הבחור עם הרקע השמאלני. במקרה זה גם הייתה בעיה עם אי-אמירת אמת, ומי שאמר לנו את האמת בסופו של דבר הוא חובש הכיפה, שבא ואמר שהוא לא עושה זאת כדי לפגוע בחבר שלו, אבל חשוב שנדע שמי שנורה היה חף מפשע.

■ **אמונה אלון:** רציתי רק להעיר על

הגדרת הנושא הזה במילה 'שטחים'. הבעיה היא לא השטחים; הרי גם אם מחר בבוקר נצא מהשטחים, נפנה את כל המתנחלים ובשטח תוקם מדינה פלסטינית גם אז הפלסטינים יהיו חייבים לחצות את שטח מדינת ישראל כדי לעבור בין שני חלקי המדינה שלהם, המזרחי ורצועת עזה. האם במצב כזה היינו יכולים להתקיים בלי מחסומים? בלי שחיילי צה"ל יצטרכו לעצור אותם במחסומים האלה ולהתעמת שוב עם אותה בעיה עצמה? הבעיה איננה השטחים, אלא העובדה הטרגית שאנחנו חיים במרחק קטן מעם שלא רוצה אותנו כאן, אנחנו והילדים שלנו אחרינו. השאלה היא איך עושים זאת באופן שמשחית פחות ככל האפשר? איך מבינים מה עושים בארץ הזאת בכלל ואיך נקלענו לטרגדיה הזאת? למה באנו הנה וגרמנו לבעיית הפליטים הפלסטינים שתיווצר? מה יעלה בגורלם של הפליטים הפלסטינים ומה אנחנו בכלל עושים במזרח התיכון הזה? עם זה צריך להתמודד ואת זה צריך להסביר לחיילים כדי שיוכלו לעמוד במשימה הקשה והטרגית הזאת שמוטלת עליהם.

■ **אלוף הראבן:** הייתי רוצה להביא

לפניכם שני היגדים פשוטים. את האחד שמעתי לפני יותר מעשר שנים מידיד

ברצועת עזה, ד"ר איאד אל-סאראג, פסיכיאטר אוהב שלום. כשפרצה האינתיפדה הראשונה שאלתי את איאד למה זה קרה והוא ענה לי במילה אחת: 'השפלה'. אחרי 12-13 שנים אני קורא תשובה וזהה לאותה השאלה, לגבי האינתיפדה השנייה, בדברים שנשמעו מפי עמי איילון, ראש השב"כ לשעבר. לא שזוהי הסיבה היחידה לאירועים, אבל היא בוודאי מרכיב חשוב בהוויה ובהתנסות של הפלסטינים. אני לא חושב ששמירת כבוד האדם לבדה תפתור לנו את כל הבעיות ביחס לשכנינו, ועם זאת הייתי מנסה לפתח את התודעה של כבוד האדם ביחס לצד השני כצורך אסטרטגי של מדינת ישראל. זהו צורך אסטרטגי בשני מישורים: א. אם באמצעות כבוד האדם נצמצם את מקרי האלימות וההשפלה, תפחת סכנת ההסלמה של הסכסוך המקומי למשהו גדול יותר; ב. אני מקווה שיגיע יום שבו נוכל לקיים הידברות בין ישראל לפלסטינים תוך כבוד הדדי, למרות שזה נשמע כרגע מופרך. ועם זאת, גם בתנאים של היום יש מידה של מגע יומיומי ושיח עם הפלסטינים מעבר או פרט ליריות ולעימותים האלימים. הייתי מציע לבחון באיזה מידה נוכל גם היום לעשות שימוש בנושא כבוד האדם, לבוא ולהגיד: 'אנחנו רוצים כחברה, כצבא, לקדם מולכם את כבוד האדם, האם תאפשרו לנו?' האם לא היה כדאי, מעבר לעימות הכוחני בינם לבינינו – הם יורים עלינו ואנחנו יורים עליהם – להעמיד גם עימות בנושא כבוד האדם ולהגיד במפורש, למשל לגבי פעולת טרור, שהיא פעולה הנוגדת לחלוטין את כבוד האדם, כי לרצוח אדם שאינך מכיר ואינך יודע מיהו, כאדם, לא פגשת את משפחתו, זה ההפך הגמור מכבוד האדם. כלומר לנהל איזשהו דיאלוג במקביל, על כבוד האדם, גם ברמות הנמוכות ביותר וגם ברמות הגבוהות.

■ **נעם תיבון:** הדברים שאמר כעת מר

אלוף הראבן אינם משקפים בדיוק את המציאות הנוכחית: מה שקורה היום הוא לא אינתיפדה, לא התקוממות עממית, אלא לחימה בכלי שנקרא טרור. יתר על כן, המצב הזה לא נוצר בגללנו, אלא הוא מהלך מכון על-ידי הרשות הפלסטינית. זה לא שהשפלנו מישוהו וכתוצאה מכך הוא נעלב ועכשיו הוא עושה אתנו 'ברוגז'; זו מלחמת העצמאות שלהם, ככה הם תופסים את זה. דבר נוסף – כבוד האדם חשוב מאוד דווקא בהקשר של טרור, שהוא ההפך הגמור מכבוד האדם, וראו למשל את סיפור הליניץ ברמאללה. אני גם לא חושב שיש

כרגע, לא בדרגים הגבוהים ולא בנמוכים, עם מי לדבר על הנושאים האלה.

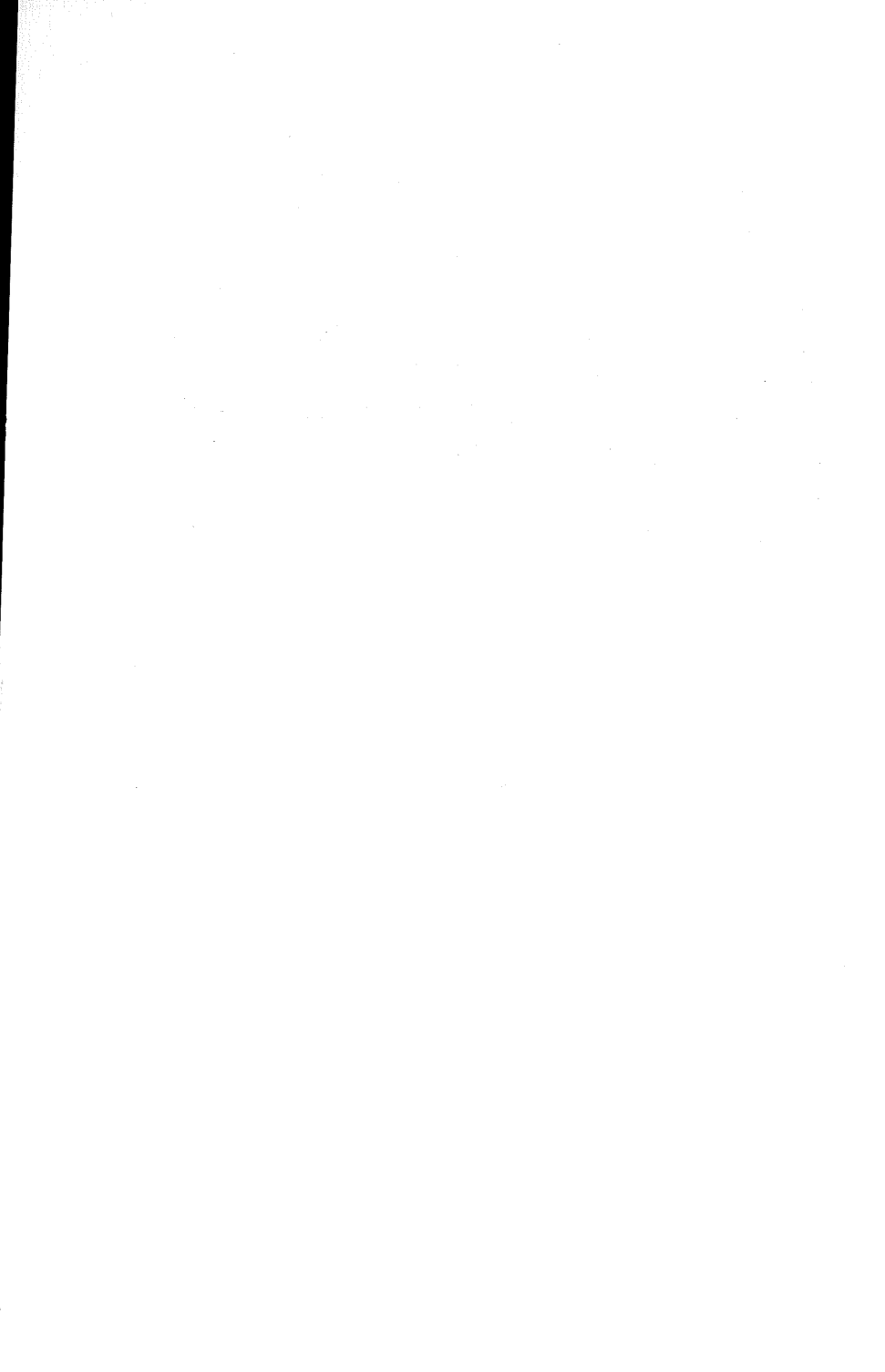
■ **משה (בוגי) יעלון:** בהמשך למה ששמענו רבים של עם כבוש שנצברו בו הרבה מאוד משקעים שהוא רוצה להתנקות מהם, ולכן זאת הייתה התקוממות עממית. זה לא נמצא היום לא בחברון ולא בצומת איר"ש; זאת איננה התקוממות עממית, זה מהלך אסטרטגי יזום על-ידי הפלסטינים, מהלך שהתקבלה לגביו החלטה. מישחו למעלה החליט להניע את הגל האלים הזה באמצעות התנזים, הטרור וכו'. הרחוב לא הצטרף לזה, ולכן אני גם לא מקבל את האמירה של עמי אילון שההשפלה היא שגרמה להתפרצות. בתקופה שהאירועים פרצו, רוב הציבור הפלסטיני עבד לפרנסתו, 97% ממנו נמצאים תחת שליטה פלסטינית והחיכוך אתנו היה מינימלי. מה פירוש מינימלי? יצאו לעבודה בישראל גם מי שלא היה להם רשיון, ואנחנו העלמנו עין, כמדיניות. לכן אני מציע שלא ניפול למלכודת הפלסטינית שנוח לזה להציג את המתרחש ככובש ונכבש, כאינתפידה, כהתקוממות. ניסינו להתנתק, ונקלענו למצב אבסורדי, ולכן אני מציע לא להיכנס לעניין הזה.

דבר נוסף במה שנוגע לסוגיית כבוד האדם – לדעתי, כמו ש'פורנוגרפיה היא עניין של גיאוגרפיה', כבוד האדם הוא מושג יחסי, הוא נורמה שמקובלת בחברה מסוימת ולא באחרת. זה נכון גם לגבי החיילים: מה שחייל מרגיש כלא-משפיל, אימא שלו יכולה להרגיש כמשפיל. אימא של חייל מתלוננת על 'הצבא הנאצי' שמוריד את הילד לשלושים שכיבות סמיכה על חבילה שהוא מקבל מהבית; לחייל זו חוויה סובייקטיבית והוא בכלל לא מרגיש מושפל, אבל מבחינתה זו השפלה. וזה נכון גם לגבי ההתייחסות שלנו לפלסטינים – לכן ראשית עלינו לברר מה בדיוק היא הנורמה הזאת של כבוד האדם, מה הכללים שלפיהם נקבע אם דבר הוא פוגע או לא פוגע בכבוד.

ולבסוף אני רוצה לענות על השאלה למה הצבא לוקח את העניין הזה על עצמו, או למה מטילים את זה על הצבא. הצבא, בין אם הוא רוצה או לא רוצה, הוא מחנך. מגיעים אלינו צעירים בני 18, גם בזה שהם מסתכלים עלינו וגם בזה שהם חווים את החוויות, במסרים, בפקודות, בהתנהגות, במה נכון לעשות ומה לא נכון בכל הדברים האלה אנחנו מחנכים, וזאת גם חובתנו.

■ **מרדכי קרמניצר:** שלוש הערות לסיום:

האחת, העובדה שיש ממדים של יחסיות לא הופכת את נושא הדיונים שלנו לפשוט, אלא לקשה ותובעני יותר. לא די להימנע מדברים שאתה עצמך מרגיש אותם כמשפילים, אלא עליך להתעניין ברגישויות המיוחדות לזולת, בתרבות האחרת, לראות מה משפיל אותו או אותה שם ולהימנע גם מהדברים האלה. הנקודה השנייה – העובדה שמותחים ביקורת על מערכת המשפט, לא פוטרת מערכת אחרת מלנהוג כראוי. הדבר השלישי – אני מבקש להגן על החלוקה לשניים של הדיון הזה ולומר כי גם עכשיו אני עדיין סבור שהקונפליקט בינינו לבין הפלסטינים הוא סיטואציה מיוחדת מבחינת הפוטנציאל שלה לפגיעות בכבוד האדם, בעיקר בגלל היעדר אמפתיה בסיסית כלפי הצד שכנגד, שהיא אחד המחסומים העיקריים בפני פגיעה בכבוד האדם. אני אומר זאת כדי להדגיש שהמסגרת הצבאית נדרשת למאמץ עליון אם רוצים למנוע את הפגיעות האלה על רקע המציאות המסוימת הזאת.

מליאת סיכום

שמות הדוברים (בסדר האלף-בית):

- מר אמיר אורן – עיתונאי, "הארץ"
- פרופ' ירון אזרחי – המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- אלוף גיורא איילנד – ראש אגף תכנון, צה"ל
- פרופ' ישי בר – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית; תא"ל (מיל.)
- אל"מ יאיר גולן – מפקד חטיבה 933, צה"ל
- מר אורי דרומי – מנהל מחלקת פרסומים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- מר אלוף הראבן – יו"ר תכנית כבוד האדם, עמותת "סיכוי"
- אלוף משה (בוגי) יעלון – סגן הרמטכ"ל
- תא"ל אלי יפה – ראש חטיבת מבצעים, צה"ל
- ד"ר אריק כרמון – נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- רב-אלוף שאול מופז – הרמטכ"ל
- גב' שלומית עמיחי – מנכ"ל משרד החינוך, ירושלים
- הרב יהודה עמיטל – ראש ישיבת "הר עציון"
- אלוף מנחם פינקלשטיין – הפרקליט הצבאי הראשי, צה"ל
- פרופ' מרדכי קרמניצר – הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים

- פרופ' אבי רביצקי – החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית; המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- אלוף אילן שיף – נשיא בית הדין הצבאי לערעורים, צה"ל
- תא"ל אליעזר שטרן – קצין חינוך ראשי, צה"ל
- אל"מ נעם תיבון – מפקד חטיבת חרוון, צה"ל

■ **אריק כרמון:** אני מבקש לפתוח את החלק השני של הדיונים במליאה. מנחי הקבוצות יציגו בקצרה מה נידון בקבוצות, ואז נפתח את הדיון הכללי. בפתח הדיון הכללי ארצה להציג כמה שאלות.

■ **שלומית עמיחי:**

קבוצה א' – "הפרט במסגרת טוטלית והיררכית"

'השורה התחתונה' של הקבוצה שלנו היא החשיבות הרבה שאנחנו מייחסים לדיון הציבורי בסוגיה הזאת. אין לנו פתרונות מרשמיים להגברת התודעה בצבא לזכות האדם וכבוד האדם, אבל יש לנו אחדות דעים שצריך לדבר על הנושא. חשבנו שצריך קצת למסד את הדיבור הזה, להציע איזשהו מודל של שיח ציבורי ברמות שונות – לשלב צבא עם חברה, עם אזרחים ברמות שונות, עם יישובים, עם בתי ספר. זו המסקנה שאליה הגענו. במהלך הדיון עלו הרבה אמירות שקשורות לדילמה המרכזית, או למנגינות הסותרות שבין הצורך במתן זכות והכרת הזכות והכבוד של החייל לבין החובה המוטלת עליו. עלתה השאלה איזה צבא החברה רוצה; החברה תגדיר איזה צבא היא רוצה, מה היא מצפה מהצבא, אבל בה-במידה הצבא יגיד איזה צבא החברה צריכה, כי לא תמיד יש התאמה בין 'הרוצה' לבין 'הצריך'. במילים אחרות, יש לנסות ולמזער את החיכוך בין תפיסת הצבא כארגון טוטלי לבין הרצון העז שהחיילים בצבא יהיו בסופו של עניין בעלי זכות, כמו אזרחים רגילים.

עלתה גם השאלה של הרצף: איך אפשר לצפות שצה"ל יקנה לחיילי הסדיר גם את תורת הלחימה לפי תפיסתו הטוטלית ובו-בזמן יקנה להם את הכרת זכויותיהם האזרחיות, כשעדיין לא טעמו אזרחות מהי.

מתוך הניגוד הזה עלתה הציפייה שמערכת החינוך תעמיק את תחושת האזרחות עם כבוד לפרט עוד בתקופת הלימודים עצמה, בהנחה שאז יתקיים רצף טבעי גם בעת השירות בצה"ל. כלומר, החיילים כבר יבואו מצוידים ב'תחושת אזרח', אזרח החווה את זכויותיו, בלי לאבד את המחויבות שלהם כלוחמים.

■ אילן שוף:

קבוצה ב' – "זכויות החיילים וסמכויות המפקדים לאור ערך כבוד האדם" אשר לשאלה הראשונה, האם טיפוח כבוד האדם מקדם את הצבא כארגון או פוגע בו – הרוח הכללית בקבוצה שלנו הייתה שהחוק הופך את הארגון לטוב יותר, לצודק יותר. טיפוח כבוד האדם מתאים את הצבא לחברה, למצב של האינדיבידואליזם בחברה, של המעבר מהקולקטיביזם לאינדיבידואליזם, כאשר לאינדיבידואל יש היום יותר דרישות, וקשה יותר להתמודד אתן אלא אם מכבדים את זכויותיו כאדם.

הועלה הרעיון שאנשים שמרוצים מהיחס אליהם כבני אדם הם אנשים גאים יותר והם חיילים טובים יותר. על כן, אי-קידום הנושא בצבא יגרום לפערים גדלים והולכים בין ערכי החברה לערכי הצבא על כל המשתמע מכך, ותיווצר התנגשות עם הרעיון של הצבא כצבא העם. ולהפך – העיסוק המתמיד בנושא כבוד האדם והטמעת הערכים יגביר את האמון של החברה בצבא.

האדם הוא המשאב החשוב ביותר של הצבא וחשוב לטפחו באמצעות הטמעת ערכי היסוד. כך יהיה אפשר לרתום את החיילים לשירות מועיל יותר, לשירות אפקטיבי, לשירות ארוך, להמשך שירות במקומות המצריכים מוטיבציה גבוהה, בקיצור – החיילים יהיו לחיילים טובים יותר.

בצד הרעיון המאוד אוהד בקבוצה שלנו להטמיע את הערכים, היו גם מי שאמרו שאסור לפנק את החיילים יותר מדי, כדי לא לפגוע ביכולות של המפקדים לתפקד, לא לפגוע בראש השקט שלהם, לא לשבש את סדר היום שלהם בעיסוקים או בהתייחסויות לקבילות כתוצאה מקיפוח יתר של ערכי היסוד. הושמעה אזהרה שגישה כזו עלולה לפגוע באפקטיביות של החיילים או באפקטיביות של הפעילות של החיילים; אסור לשכוח את ייעודו של הצבא, ומה שנחוץ בעצם הוא לאזן נכונה בין זכויות הפרט לבין האפשרות

שנתן לנו המחוקק, להבדיל מהאפשרות שנתן ליתר המגזרים הציבוריים במדינת ישראל, להתחשב בצרכים המיוחדים, באופי המיוחד ובמהותו של השירות הצבאי. כדוגמה הובע הרעיון שעיסוק-יתר בקדושת החיים שהוא ערך חשוב מאוד, אם לא החשוב ביותר בחוק היסוד – עלול להביא להרהורים במקומות שבהם צריך לא להסס ולהקריב את החיים.

אשר לשאלה השנייה, האם עמדת הצבא צריכה להיות עמדה מובילה או מובלת, כלומר, האם הצבא הוא שצריך לקבוע את הערכים שהוא מתמודד אתם ואת נוסחת האיזונים, או החברה היא זו שתקבע – הרעיון הכללי היה שהצבא אכן צריך להיות מושפע מערכים שהחברה יצרה עבורו, או שהיא מורה לו ליישם. אבל במה שנוגע לאופן היישום וליצירת הנוסחאות הנכונות בנוסחת האיזונים – הצבא הוא שיוביל, הוא שיקבע את הנורמות, הוא שיקבע את האיזונים המתאימים. כי אם הצבא לא יעשה זאת בכוחות עצמו, סופו שהחברה תכתיב לו את הערכים בנוסחת איזונים, בין שהיא מתאימה או שאינה מתאימה לצורכי השירות הצבאי.

בעיות מיוחדות שהעלו אנשי הקבוצה שלנו, בעיות שטעונות ליבון נוסף, הן אלו העוסקות בקבוצה כקבוצה, להבדיל מזכותו של היחיד; האם הצבא צריך להתחשב התחשבות מיוחדת בקבוצות כגון חיילי הסדר, חרדים, או מיעוטים? למשל, הועלתה הדילמה האם בזיקה לכבוד האדם ומצפונו ודרישותיו הייחודיות והאוטונומיה שלו, יש להתחשב בבחורי ישיבות ההסדר שדורשים שלא תהיינה להם חיילות מדריכות, או שצריך לראות בכך פגיעה בכבוד האישה שנפסלת דווקא בגלל היותה אישה.

דילמה נוספת שהועלתה היא נאמנות של יחידות או מפקדים לזכויות האזרח או לצרכים המיוחדים של החייל, כלומר איך בדרגת הפיקוד מתמודדים עם התנגשות האינטרסים הקיימת בין תפקידו של המפקד כמייצג הצבא ובין תפקידו כמי שנוהר בזכויות הפרט.

דילמה נוספת היא במישור של היחסים בין המפקדים, בייחוד הזוטרים, לבין פיקודיהם, כאשר מפקדים צעירים וחסרי ניסיון מחזיקים בסמכויות רבות ובמקביל מגלים חוסר ביטחון וחוסר ידע בהתמודדות ובפתרון בעיות של חיילים. איך מלמדים אותם להתמודד עם בעיות תוך שמירה על כבוד האדם וחירותו, בלי לפגוע באפקטיביות שלהם כמפקדים?

גם עלתה השאלה האם צריך לשנות את ההגדרה לגבי מהות פקודה בלתי חוקית בעליל לאור עקרונות חוק היסוד; האם נקודת האיזון צריכה להיות מוטית בנושא הזה לכיוון השמירה על שלטון החוק. במילים אחרות, האם צריכים לשנות את ההגדרה של פקודה בלתי חוקית בעליל באופן שאולי תיפגע המשמעת אבל יתחזקו ערכי שלטון החוק? נשאלה גם השאלה איך מלמדים את החיילים מהי פקודה בלתי חוקית ופקודה בלתי חוקית בעליל על מנת שהם עצמם לא ימצאו חוטאים ופועלים בניגוד לערכי חוק היסוד.

עוד בעיה היא מוסר לחימה בשטחים, במצב שבו חיילים נתונים במאבק מזוין, וביניהם לבין פלשתינאים הנלחמים יש אוכלוסייה אזרחית. בהקשר הזה הועלתה השאלה איך מפיקים את הלקחים המוסריים מהאינתיפאדה הראשונה.

בעיה נוספת קשורה לערך השוויון ועוסקת בתחושת ה'פריירות' בקרב חיילים ובייחוד בקרב אנשי מילואים לאור העובדה שהשירות הצבאי כבר אינו נחלת הכלל.

גם דובר על עדכון הדין המשמעתי, שגם אם נועד להשיג משמעת, קורה שכלליו סותרים את חוק היסוד.

■ מרדכי קרמניצר:

קבוצה ג' – "מוסר הלחימה וכבוד האדם"

בקבוצה שלנו נחלק הדיון לשניים: הנושא בויקה לצבא פנימה והנושא בויקה לפלסטינים.

הייתה בקבוצה התייחסות לתופעות שפוגעות בכבוד האדם. דיברנו על ה'טרטורים', והדעה הרווחת הייתה שיש הפחתה משמעותית של התופעה הזאת, והיו אפילו מי שסברו שצעדי הענישה שננקטו בכיוון הזה היו לעתים מחמירים מדי, בעיקר במקרים שבהם החיילים עצמם לא ראו את ההתנהגות של המפקד כפוגעת, וכן שנעשה לעתים שימוש בלתי ראוי ורחב מדי במושג 'התעללות'.

עסקנו בנושא של יחסיות המושג 'השפלה' הן מבחינת ההקשר והן מבחינת האוכלוסייה שבה מדובר, עסקנו ברגישויות שונות – למשל רחיצת כלים כפגיעה או להיות נתון לפיקוד של אישה או של גבר. דוגמה נוספת לזלזול הייתה קריאת יעדי הסתערויות בשמות של נשים ומפקד שמעונין

לקרוא ליעד על-שם בתו.

הושמעה דעה שהתופעה הזאת, היחסיות של מושג ההשפלה, מגדילה את הנטל ומרחיבה את החובה לברר מה הן הרגישויות המיוחדות למגזרים שונים, מהם ההקשרים התרבותיים המיוחדים.

נושא אחר שהקדשנו לו זמן מסוים היה ההתבטאות של קצין חינוך ראשי. הענקנו לקצין חינוך ראשי את זכות הטיעון לגבי מה שיוחס לו בהקשר הזה והוא ניצל אותה, והרושם שנוצר אצלי הוא שהשאלה הרלוונטית היא: האם יש דופי בדברים שוודאי לא נאמרו בכוונה לפגוע, והם גם ככל הנראה נכונים לגופם, ועם זאת אנשים עלולים להיפגע מהם. האם די בכך כדי שנמצא בדברים פגם?

בעיות בתחום הפגיעה בכבוד האדם שמיוחדות לשגרה הצבאית ונמנו בקבוצה הן, למשל, ולזול בזמנו של חייל, כשלמשל מזמנים אדם לשעה שבה קשה לו מאוד להתייצב, וכשהוא מגיע במועד שנקבע, לא מתייחסים אליו כלל שעות ארוכות, לא לטוב ולא לרע, וכמובן לא דואגים לצרכיו וכיוצא באלה.

כן הוזכרה הבעיה של התייחסות סטריאוטיפית לקבוצות שונות, בהם דתיים. היה מי שציין שהצבא היום הוא אולי המסגרת היחידה בחברה הישראלית שמפגישה חלק גדול מהקבוצות השונות, ושעצם המפגש והמגע הבלתי אמצעי תורמים להפחתת תיוגים ודעות קדומות.

גם קיימנו דיון קצר אבל משמעותי בשאלה האם הדיון בשמירה על כבוד האדם הוא מתוך היבט של תועלתנות או שמא יש לו גם ממדים נוספים. הגענו למסקנה שבנושא כבוד האדם יש ממד תועלתני ברור, אבל יש לו גם ממד ברור נוסף והוא הגבלות על המערכת שצריך להכיר בהן ולקבל אותן, גם כאשר הן אינן משרתות את המערכת מבחינה תועלתנית.

עסקנו בתפקידו המחנך של הצבא, והדעה הכללית הייתה שלצבא בהכרח יש תפקיד מחנך, ושעצם קיומה של המסגרת הזאת על כל המתרחש בה מניב תוצר חינוכי. גם נאמר שהחינוך בנושא כבוד האדם אינו יכול להיעשות בדרך של הטפה, אלא על-ידי התנהגות יום-יומית – ניתוח של אירועים שמתרחשים בזמן-אמת במציאות הצבאית.

הייתה לנו הזכות לשמוע את אלוף הראבן מספר על ההתנסות המיוחדת

שלו בהעברת סדנאות בצבא שבהן המשתתפים מנתחים התנסויות אישיות על יחס של כבוד או על יחס משפיל. דובר על כך שהתהליך החינוכי צריך להיות תהליך מתמשך, שעליו לבוא מלמעלה, ושמוכיבים מרכזיים בו הם אחריות אישית ודוגמה אישית.

עוד דובר על הצורך לפעול למימוש הזדמנויות לטובת החייל לא רק ברמה המערכתית הכוללת, אלא גם ברמת הפרט. אם לא עושים זאת ברמה הפרטנית, יש אנשים שאינם מצליחים להשתבץ בתוך מסגרת נתונה, שנדחקים לשוליים. זה מטביע חותם על השירות שלהם וגם על חייהם אחרי תום השירות.

בהקשר החינוכי הרחב נאמר שהצבא משקף במידה רבה את דמות החברה, ולכן לא נכון לצפות ממנו שיהיה שונה באופן מאוד יסודי או עמוק מהחברה. דובר גם על ההשפעה של מערכות אחרות לטוב ולרע, כגון המערכת המשפטית, על המתרחש בצבא. גם דובר על כך שצריך לזכור את מטרתו העיקרית של הצבא, והובע החשש שהדגשת-יתר של נושא כבוד האדם, שהפרזה בעניין הזה עלולות לצייר את הצבא בעיני חלק מהאוכלוסייה כאיזושהי קייטנה, כאיזושהי מסגרת מפנקת, וגם לפתוח פתח לכל מיני טענות ומענות בלתי רציניות כלפי הצבא.

בנושא השטחים היו לנו הבדלי גישה בתוך הקבוצה. אני חושב שכולם הסכימו שהמגע עם הפלשתינים מתאפיין בכך שאין לו שום ריפוד של אמפתיה מסוג הריפוד שיש למגע של אנשים שנמצאים בתוך מסגרת השתייכות אחת. יתרה מזאת, שיש לו מאפיינים הפוכים בולטים – אוכלוסייה עוינת נחשדת כאויבת, והמגע הזה הוא קרקע בטוחה לפגיעה בכבוד.

היו מי שראו את המצב בחומרה רבה וטענו שגם אם מפעילים אמצעים חינוכיים ואחרים כדי לתקן אותו, אי-אפשר באופן שורשי לטפל בו היטב. הסברה הייתה שגורם אפשרי לכך הוא שהצבא לא עבר הפנמה אמיתית של נושא כבוד האדם מפני שהוא בעצם אינו מסוגל להתמודד עם בעיית הפגיעה בכבוד האדם מול הפלשתינים. היו גם דעות פחות פסימיות או פחות מחמירות. שמענו דיווח מאוד מעניין ממח"ט חברון על המצב בחטיבה שלו; לדבריו, למרות שקיימות פגיעות בכבוד, אי-אפשר לדבר על תופעה כללית

אופיינית של פגיעות מודעות בחפים מפשע או של מעשי התעללות. אני חושב שבלטה ההשקפה שמשום שהצבא לא מכתוב את המציאות הזאת, אלא המציאות הזו נכפתה גם עלינו וגם עליו, אין לצבא בררה אלא להתמודד אתה כמיטב יכולתו. עליו לחנך לאי-פגיעה בכבוד האדם, להשקיע בחינוך שלא מפתח שנאה לאויב ברוח ערכי היהדות. גם הובעה דעה שהסוגיה של פגיעה בכבוד האדם וההשלכות הנגזרות מכך צריכות להיות חלק מהערכת מצב של הצבא שתעלה מן הדרג הצבאי אל הדרג המדיני. הועלה חשש שהדיווחים בתקשורת על חיסולים והרושם שנוצר שלא כל האירועים הם אירועים שבהם פוגעים במישהו שנמצא כבר במהלך של הוצאה לפועל של פיגוע (אלא, למשל, כפעולת עונשין), ודווקא משום שהם באים כמדיניות מגבוה – עלולים ליצור גם בציבור וגם בקרב החיילים תחושה של זילות חיי אדם.

■ **אריק ברמון:** כבר מהצגת סיכומי הדברים של שלושת הקבוצות, מתברר לנו עד כמה הנושא הוא עשיר ומורכב ויש לו חיתוכים כאלה ואחרים. לקראת הדיון המסכם רשמתי לי לנסות ולבקש עקרונות מרשמיים, אבל היה קצת תמים לחשוב שאפשר למהר ולהגיע לצד המרשמי, שהרי אנחנו עדיין רחוקים ת"ק פרסה מהשלמת האבחון, ואולי האבחון והמרשם שזורים האחד בשני כמעט כמו שצבא וחברה שזורים האחד בשני כשמדובר בכבוד האדם...

כעת אני מבקש להעיר כמה הערות מקדימות לקראת הדיון המסכם במליאה: ראשית, יש לזכור כי בנושא כבוד האדם בכלל, אנחנו מדברים על צד הזכויות, ברצף של זכויות-חובות, ובעוד שבנושא הזה בזיקה לצבא מדובר בארגון שאולי מציב את החובה ראשונה, הלא היא החובה להקריב חיים. בעיני, זה מה שמייחד את הצבא מכל ארגון אחר. עצם ההתמודדות עם סוגיית כבוד האדם באותן נקודות ששייכות לצד של הזכות, מעמיד שורה של דילמות שאי-אפשר להתעלם מהן, במיוחד לא בצבא כמו צה"ל שהוא גם צבא שהשירות בו הוא שירות חובה והוא גם צבא פעיל.

נקודה שנייה עוסקת בשאלת סיגולו והטמעתו של כבוד האדם כהכרח אובייקטיבי. זאת אומרת, החברה זזה קדימה, המערכת הערכית בחברה הישראלית השתנתה, נחקק חוק יסודי: כבוד האדם וחירותו, בית המשפט

העליון פסק כמה פסיקות ויצר הלכות בנושא הזה, בין היתר במה שנוגע לבג"צים נגד צה"ל עצמו. ממילא ההטמעה של כבוד האדם בצבא כהכרח אובייקטיבי מתיישבת עם איזושהו צד תועלתני. נשאלת השאלה האם ואילו מחירים הצבא משלם כאשר הוא בא להטמיע את הערכים האלה. נדמה לי שאסור לנו להתפייף. לצבא יש מטרות, ישנה תכלית וכך הלאה.

יש שאלה אחרת שנגזרת מאותו עניין עצמו: שאלת סמכות הפיקוד במציאות של שקיפות. אנחנו חיים בעולם שקוף מאוד, והצבא היום הוא שקוף יותר מבעבר, והשאלה היא מה זה עושה לצבא ומה זה עושה לסמכותו. אני חושב שטעות להניח שיש קוד של התנהגות לגבי הצבא מצד אחד ולגבי החברה מצד שני. הצבא לא עשוי מקשה אחת, התכליות והמטרות של הצבא מאוד מגוונות, הצרכים של הצבא מאוד מגוונים, וגם היחיד בצבא נתקל בסוגים שונים לגמרי של אחריות. לא דומה אחריות שמוטלת על כתפי טייס בגיל 22 שמטיס מכשיר שעולה עשרות מיליונים לאחריות של מישהו אחר באותו צבא, ויש אינספור דוגמאות אחרות.

סוגיה נוספת היא סוגיית השוויון בהקשר של כבוד האדם, בו-בזמן שהצבא, מטבע הדברים, מכון ברכים של סלקציה את הטובים ביותר לתפקידים כאלה ואחרים ונותן הזדמנות שונה לציבורים שונים בתוכו. צריך לבחון לאיזה חלקים או שסעים בחברה הישראלית ניתנת איזו הזדמנות כשהוא או היא משרתים בצבא.

■ ירון אזרחי: רציתי להבחין בין שתי

קונספציות של צבא. לראשונה נקרא צבא רפובליקני, שבו הפרט רואה את עצמו בראש ובראשונה כשליח הקבוצה ושבּו ערך חיי הקבוצה קודם לערך חיי הפרט. הקונספציה השנייה היא של צבא ליברל-דמוקרטי, שבו הקבוצה היא אגד של פרטים חופשיים, וערך חיי הקבוצה נגזר מערך חיי הפרטים.

הצבא הרפובליקני הוא בדרך כלל וריאנט של צבא לאומי, או הצבא הלאומי הוא וריאנט של צבא רפובליקני, והוא מבוסס קודם כול על העיקרון של תודעה קולקטיבית. לעומת זאת, הצבא הליברלי-דמוקרטי הוא טיפוסי לחברות שקיימת בהן מידה של אינדיבידואליזם ופלורליזם מפותח.

לצורך הדיון, למרות כל ההבחנות, אני אקרא לצבא הרפובליקני 'צבא נוסח המודל של ספרטה' ולצבא הליברלי-דמוקרטי (למרות שלא היה עדיין

ליברליזם דמוקרטי בתקופה הקלסית) אני אקרא 'צבא נוסח המודל של אתונה'. מה שמעניין הוא שצבא ספרטני בחברה אתונאית הוא לא לגיטימי. גם צבא אתונאי בספרטה נתפס כמפרק את הקולקטיב הרפובליקני. אלה סוגים שונים של דבק חברתי וסוגים שונים של דבק של הצבא. לדעתי, המציאות של החברה הישראלית והדילמה של צה"ל היא ששתי הקונספציות דרות בחברה אחת. הצד הרפובליקני רואה את הניסיון להכניס מרכיבים ליברל-דמוקרטיים לצבא כפוליטיזציה, והצד הליברלי-דמוקרטי רואה את הניסיונות לחזק את היסודות הרפובליקניים גם כן כפוליטיזציה. מכאן גם הרגישות הגדולה לתקשורת.

גם בצה"ל נשמעים קולות שונים. אם אני אוסף את ההתבטאויות של קצין חינוך ראשי בחודשים האחרונים (סוף שנת 2000), עולה משם תפיסה יותר רפובליקנית, יותר של צבא נוסח ספרטה, ואני חושב שהתפיסה שעולה מדוברי הפרקליטות בצה"ל וגם מדיווחיה של עיתונאית הרדיו רבת-ההשפעה כרמלה מנשה – משקפים יותר את הפרספקטיבה הליברל-דמוקרטית.

נראה לי שהדילמה של צה"ל בחברה שבה קיימות שתי התפיסות, הדילמה הזאת אינה ניתנת לפתרון במונחים טכניים. למעשה, ההפנמה או הניסיון להפנים את העיקרון של כבוד האדם בצה"ל הוא ניסיון לחבר את שני המודלים על-ידי חיזוק המודל הליברל-דמוקרטי שבא אחרי המודל הקולקטיביסטי שהתבסס בצה"ל שנים ארוכות.

בהקשר הישראלי, ברמה החברתית, המרכיב של כבוד האדם במישור המשפטי מקדים בהרבה את התפתחותו במישור החברתי-תרבותי. אין לנו עדיין תרבות מפותחת של תודעת הפרט, ובעיקר צריך לזכור שכבוד לאחר או כבוד האדם תלוי בראש ובראשונה בכבוד עצמי. יש הרבה מאוד אנשים במדינת ישראל שאין להם תודעה של כבוד עצמי. אם אתה לא נותן כבוד לעצמך, איך אתה יכול לתת כבוד לאחר?

כך שנראה לי שיש פה ניסיון של חברה ושל ארגונים כמו צבא, במצב מאוד ראשוני של התהוות, לפתור בעיות שמבחינה מבנית הן קשות מאין כמותן.

ויש עוד גורמים שצריך לא לשכוח בהקשר הזה: חל שינוי עמוק ביחסה

של החברה הישראלית בעשרים השנים האחרונות לכוח הפיזי, לכוח צבאי, שינוי שקשור בהתבססות ההכרה אצל חלק גדול מהציבור שאין פתרון צבאי לסכסוך הישראלי-פלשתיני.

יתרה מזו, יש ערעור גדול בחברה הישראלית, כמו בחברות מערביות אחרות, על סמכות, כולל סמכות של פוליטיקאים. אני שומע פה את הגנרלים שלנו מדברים, והם אומרים שיש דברים שאנחנו צריכים לקבל אותם, למשל את ההנחיות מהמערכת הפוליטית, אבל הסמכות של המערכת הפוליטית נשחקה בצורה מאוד קיצונית. לא רק שהיא מדברת בעשרות קולות סותרים, היא גם נשחקה.

■ אריק כרמון: אבל לא סמכותו של החוק.
 ■ ירון אזרחי: לא של החוק, אבל גם החוק קשור בסמכותו ובמעמדו של המחוקק. מעמד המחוקק נפגע, וגם מעמדו של החוק נפגע בצורה מסוימת. צה"ל נמצא בדילמה שאין כדוגמתה, משום שהוא לא יכול לקבל מסרים ברורים ועקביים מן המערכת הפוליטית ובכל-זאת הוא חייב לשמור על אחדות.

נוסף לזה אנחנו נמצאים במאבק צבאי שבו המושג 'חזית' איבד את משמעותו הקודמת. הציבור לא יודע מה זה ניצחון ומה זה הפסד במלחמה כזאת. הציבור מבלבל, ויכול להיות שלא רק הציבור, אלא גם חלק מהחיילים. לכן אני חושב שקודם כול מגיעה הערכה ענקית למנהיגות של צה"ל על ההתמודדות עם הבעיות האלה. כל מטרת הדברים שלי היא להדגיש את הקושי העצום והמורכבות של הדילמה הזאת ואת העובדה שיארך זמן עד שנמצא איזה שהם סוגים של שיווי משקל בין הקונספציות השונות האלה. לכן, באמת אין תחליף לדיאלוג מתמשך.

■ יאיר גולן: אחרי מלחמת העולם השנייה, הצבאות המערביים פעלו לפי מערכת ערכים חדשה ששמה דגש מיוחד על תכניות הכשרה, ועל כך שקצין יהיה גם אזרח בעל הכרה דמוקרטית.

להבדיל אלפי הברלות – אני חושב שהיכולת של צה"ל בסופו של דבר להתמודד עם אתגרים עתידיים קשורה באופן הדוק עם היכולת שלו לשרת את הערכים של החברה השולחת אותו, מצד אחד, ומצד שני – להגן על

הערכים שהם ערכי היסוד של ארגון לוחם. נדמה לי שההצלחה טמונה ביכולת לשלב בין השניים.

במה שנוגע לשירות הערכים של החברה השולחת, נצטרך כצבא להיכנס למערכת של בחינה, ואחר כך אולי גם של צעדים אופרטיביים, האם אנחנו באמת משרתים את הערכים הללו במידה הראויה. יכול להיות שבמערכת ההכשרה הצה"לית צריך למצוא שיטות להעמיק את התודעה האזרחית, ובמיוחד לאור מה שאמר ירון אזרחי על כך שחייל, לפחות בשלבים הראשונים, הוא אדם שעדיין לא פיתח תודעה אזרחית.

בתחום של ההגנה על הערכים, נצטרך לבחון האם המנגנונים הקיימים אצלנו היום בתוך הצבא מגינים על הערכים של הארגון הזה כארגון לוחם. לדעתי, באמת התחוללה בצבא מהפכה בכל מה שקשור בשמירת כבוד האדם, בשמירת כבוד החייל. להערכתי, במקרים מסוימים שפכנו את התינוק עם המים, ונחוץ אפוא להשיג איזון, וזה אתגר לא פשוט.

עוד דבר חשוב מאוד בזיקה לנושא הזה הוא נרמול הדיון. נרמול הדיון יתרחש אך ורק אם נחליט לשווק את התפיסה שמדובר בדיון על אנשים בוגרים ולא על קבוצת ילדים, לא בקלגסים שהם גם מפקדים, שלקחו אותם לשירות ועכשיו הם מתעללים בפקודים שלהם – גישה שלפעמים אני מוצא לה הד בתקשורת, במיוחד בתקשורת המקומית.

בסופו של דבר אנחנו מדברים על אזרחים, על אנשים בוגרים; הם בוגרים צעירים, אבל זה לא צריך להיזקף לחובתם אלא רק לזכותם.

■ **מנחם פינקלשטיין:** אני מבקש לדבר על שני נושאים: הראשון הוא מוסר הלחימה והנקודה היהודית והשני – צעדים משפטיים. אין קשר הכרחי בין שני הנושאים.

תודה לפרופסור ירון אזרחי שאמר שהפרקליטות נושאת את דגל אתונה, אבל מבחינתי אנחנו נושאים את דגל ירושלים, ואסביר את כוונתי: בחומר הרקע שקיבלנו לקראת דיון זה נזכרת פרשת קיביה מאוקטובר 1953. אחרי פרשת קיביה התפתח דיאלוג בספרות, גם של רבנים וגם של אחרים, לגבי הפגיעה בחפים מפשע. אני יודע שיהיו כאלה שיגידו שאין דבר כזה 'מוסר לחימה יהודי' (למשל פרופ' ישעיהו לייבוויץ' בדבריו על פרשת קיביה). אם נלך מ-1953 אחורה, נגלה שבשנות ה-30 התעורר ויכוח גדול בציבור היהודי

בנושא של טוהר הנשק. המושג 'טוהר הנשק' הוטבע כנראה על-ידי ברל כצלסון בשנות ה-30, והוא היה קשור למדיניות ההבלגה. היו אז כרוזת של הרבנים הראשיים וגם מאמרים של רבנים בגנות הפגיעה בחפים מפשע. הרב עמיאל כתב בשנות ה-30 שאסור לנו לפגוע באזרחים חפים מפשע לא מסיבות תועלתניות אלא עבורנו, כדי שלא ישתמשו באדם כמכשיר למטרה אחרת. כעבור 65 שנים מתייחסים לאותה סוגיה בניסוחים המודרניים; זוהי, בעצם, התפיסה של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

לדעתי, מטרתו של רב צבאי בצבא יהודי היא בין השאר להבליט את הנקודה המוסרית על-בסיס המקורות שלנו. חסר לי שלא אומרים: "כי תצא מחנה על אויביך ונשמרת מכל דבר רע ... והיה מחנך קדוש ... ושב מאחריך." הייתי מצפה גם מהרבנות הראשית לגעת יותר בנקודות מוסריות וערכיות, וגם אנחנו, כפרקליטות, יכולים לתרום לכך. בסופו של דבר גם סעיף 9 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, שמדבר על המידתיות בהגבלת זכויות "בהתחשב במהותו ובאופיו של השירות" הצבאי צריך להתפרש על רקע היותנו מדינה יהודית ודמוקרטית.

אני מייצג כאן, בתוקף תפקידי, גם את הצד של הצעדים המשפטיים שלפעמים אין מנוס מהם. לפעמים אין מנוס מהצעדים האלה ויש בהם טעם ויש להם משמעות וזוכרים אותם. כל מלחמה או אירוע יוצרים בסוף את המיתוס שלהם ואת הזיכרונות שלהם. אני זוכר העמדות לדין במשפטי מבצע ליטני, כשהיו מקרים של פגיעה בשבויים – זה היה ב-1978, ב-1979 – ואני זוכר בשנת 1982 ריאיון של מג"ד שמסביר שבמלחמת לבנון לא היו משפטים על דברים מסוג זה, וזאת, לדעתו, בעקבות הפרסום וההפנמה של המשפטים מסוף שנות ה-70, וכך הדברים חדרו לצבא.

גם לא אטעה אם אומר שבעקבות האינתיפאדה, בסוף שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90, דברים השתרו בתודעה – אולי בעקבות משפטי גבעתי א', גבעתי ב', יהודה מאיר, גולני – כבר התפתחה התודעה הציבורית של איסור ענישה בהכאה וראייתה כדבר כבלתי חוקי בעליל.

גם נדמה לי שהוטמעה בפיקוד הבכיר ההבנה שהטיפול במקרים הקלים צריך להיות בראש ובראשונה פיקודי, כי במצב של ואקום פיקודי אין מנוס מטיפול משפטי.

■ יהודה עמיטל: כמה פעמים היום, לרבות

מפיו של אריק כרמון, שמעתי כאילו הצבא מחייב להקריב חייו של חייל. זה בניגוד לתפיסתי. הצבא מחייב אדם להיכנס למצב של סיכון. עצם הביטוי 'הצבא מחייב להקריב חיים' הוא משהו אנטי-מוסרי, אנטי-יהודי.

■ גיורא איילנד: הרב עמיטל צודק.

בשבועה לצה"ל נאמר "ואף להקריב את חיי" והיה ויכוח גדול בצבא האם נכון לשנות את הנוסח ולומר "ואף לסכן את חיי". אם אתה מסכן, בסופו של דבר אתה עלול בדיעבד להקריב אותם, אבל זה לא אותו הדבר.

■ אריק כרמון: רק לשם הבהרה – אני

משתמש כאן במה שמקובל בספרות שעוסקת בנושא הזה, כלומר שקולקטיב שמבקש להגן על עצמו מקים צבא, וכדי להגן על עצמו יש סיטואציות שבהן היחיד נדרש להקריב את חייו.

■ אורי דרומי: הערה אחת על הכבוד

לאחר, סיפור ששמעתי בארצות-הברית. באחד הבסיסים הגדולים, בחג ההודיה, התקשרה גברת אחת מהעיירה הקרובה ואמרה לסמל התורן: 'תשמע, הערב חג ההודיה, אני רוצה להזמין אליי הביתה שישה חיילים, שיבואו ב-8 בערב, אבל, סמל, בלי יהודים. בסדר?'

בשמונה בערב היא פותחת את הדלת, ולתדהמתה עומדים בפתח שישה חיילים שחורים. היא אומרת להם שכאן הייתה מן הסתם איזו טעות, אך הם אומרים לה: 'לא, סמל כהן לא עושה שום טעויות.'

מהדיונים היום התרשמתי שהצבא היום מנסה לתרום את חלקו לגישור על הפערים או המתחים שנוצרים בין הצבא לחברה יותר מאשר החברה. כלומר, שהחברה די אטומה לניסיון של הצבא לברר מה היא רוצה ממנו. יש כאן א-סימטרייה בפתיחות של הצבא וברצון של הצבא לשמוע ולהשמיע ולהגמיש את עצמו, ואילו החברה, שדי אטומה להרבה מאוד דברים, גם אטומה לקולות שעולים מהצבא.

בעצם, מה שהצבא משרד לחברה הוא זה: 'שימו לב, עוד לא הגענו למנוחה ולנחלה, אתם עוד תצטרכו אותנו כאן, ואתם, בזריוות שלכם להתפרק מכל דבר, אולי תצטערו על זה, אבל מי אנחנו שנגיד לכם "תקשיבו לנו."'

לכן אני חושב שאחד היסודות שצריך להשתמש בהם הוא אותם אזרחים,

מילואימניקים, אנשים שפרשו משירות הביטחון. מדובר במאות אלפי אנשים. אני חושב שצריך להתחיל לפתח את הדיאלוג דרך אנשים שעדיין יש להם 'מניות' בצבא, שהתפיסה שלהם קרובה משל אחרים לתפיסה של הצבא. יכול להיות שבאמצעותם אפשר להתחיל לפתח איזשהו דיאלוג שבו לא יהיה מצב של צבא מול חברה, אלא הרבה יותר גישור.

■ אמיר אורן: הדברים של הרב עמיטל, שאצלי הדהדו בקשר הלשוני שבין 'קרב' ל'הקרבה', התחברו אצלי גם לשאלה שאולי הייתה צריכה לפתוח את הדיון הזה והיא: על איזה סוג של כבוד אנחנו מדברים במונח 'כבוד האדם' – respect, dignity? למשל, כשירון אורחי מדבר על 'לכבד את העצמי ולכן את הזולת', זה מזכיר לי גם מה שנאמר בגרסה הפמיניסטית של התורה, 'כבד את אמך ואת אביך' בסדר הנכון – וזה הרי קשור ליחסי הכוחות שהשתנו בחברה הישראלית בכלל, בין ילד להורה, בין תלמיד למורה, בין חייל למפקד; חלק מהשינוי הזה הוא אכן על רקע של חקיקה. כלומר, נער שאינו מקבל הכפלה של דמי הכיס שלו יאיים על אביו בכך שהוא יתלונן במשטרה על התעללות. אחר-כך כמובן יסתבר שזה בדוי, אבל בינתיים יש פה כבר איום מרומז.

עוד לפני שנגיע לשאלה הזאת של צבא שכירים, מתנדבים, קבע, צבא השלום שבו לא יהיה צורך לא בשירות חובה ולא במילואים, או כאשר החברה הישראלית תתקצב שכר נאות לכל מי שיסכים לשרת- אני חושב שאנחנו עומדים במצב אחר שעליו כתב בין השאר אחד המוזמנים שלא הגיע היום, מפקד חיל הים האלוף ידידיה יערי, וזה השינוי בחלוקה הקלסית של חיילים, בין לוחמים לבין מי שאינם לוחמים. כלומר, בין החייל במובן הרגיל של המסתער, לבין מי שיושב בעורף כשבאמצע יש המפעיל, האופרייטר. כלומר, מי שלמשל לוחץ על הכפתור ששולח את הטיל והוא עצמו נמצא רחוק מכל סיכון, אבל אולי אפקט ההרג וההרס שלו גדול יותר מזה של המסתער, והוא לא יבוא לצבא, הוא לא יישאר בו אם יפעילו כלפיו אותן תופעות של פגיעה בכבודו, שחיילים אחרים – אולי כהמשך לתנועת הנוער או הפנימייה החקלאית או הצבאית – היו רגילים לקבל כטקס חניכה.

דבר אחרון, שקשור למה שהרמטכ"ל מופז חווה כאן בתחילת תפקידו, הוא בג"ץ ניר גלילי והחלוקה בין מה שהצבא רואה כטוב לבין מה שהחברה,

במקרה זה באמצעות בית המשפט, מגדירה כטוב. כשאתה אומר 'אני רוצה שקצין מסוים ימלא תפקיד פיקודי מסוים כי הוא בעיניי הכי טוב לתפקיד הזה', אתה מתייחס לכך שהוא הכי מיומן להכשיר את הכוח ולפקד עליו בלחימה. אומר לך אז בית המשפט: יפה, אבל בעיניי, כחברה אזרחית, למילה 'טוב' יש עוד משמעויות, והמשמעויות הן גם של מופת, של מוסר וכדומה. אני, החברה, שולחת אותך, הצבא, לבצע את המשימות, ולכן אתה חייב להפנים גם את הערכים שלי.

נדמה לי שאפשר לראות גם את נושא הכבוד כערך שהחברה תכפה על הצבא, בין שהצבא יפרש אותו כפי שהוא רוצה ובין שלא.

■ **אליעזר שטרן:** אני חושב שההגדרה של צבא רפובליקני וצבא ליברל-דמוקרטי, או ספרטה ואתונה, מוליכה אותנו, לפחות מבחינת הצבא שלנו, לייאוש מסוים. אני חושב שאנחנו גם לא יכולים להרשות לעצמנו להחליט על אחת מהדרכים, וזאת בגלל סוג הדילמות, ויותר מכך, בגלל גיוס החובה.

החייל עופר שרון לא מסתער ולא מסכן את חייו, ולכאורה הוא ליברל-דמוקרטי בגלל ערך החיים שלו. כדאי להעמיד את ערך החיים שלו מול איתן בלחסן ששוכב שם. כלומר, כשדנים בזה כך, אולי שניהם נמצאים בצד אחד או שניהם נמצאים בצד האחר. יש פה שילוב, מעצם ההגדרה של צבא שמגן על מדינה. הפרשנות שלך, של ליברל-דמוקרטי, אינה קיימת, בגלל שהוא לא מגן על עצמו. אם הוא מגן על עצמו, אז זה בסדר, אבל בהגדרה שצבא מגן על משהו אחר, במיוחד בחברה דמוקרטית, אני חושב שאנחנו מוכרחים לשלב את שני הדברים האלה יחד.

זה מזכיר את ההתבטאות של הקצין שדיבר סרה בקונסרבטיבים והרמטכ"ל החליט להרחיק אותו מהצבא. יש פה שתי התנהגויות: הספרטניות שבצבא מול גיוס החובה של אותן שתי ילדות, שבאו מהתנועה הקונסרבטיבית ואמרו להן שמה שעשו הקונסרבטיבים והרפורמים יותר גרוע ממה שעשו הנאצים, כי האחרונים גרמו למותם של שישה מיליון ומאתבוללות מתו יותר. את זה אמר להם קצין בצבא. סוג ההתבטאות הזאת או ההגנה זה בדיוק החובה של השילוב של שני הדברים האלה יחד.

עכשיו ברצוני להתייחס לנושא העולים החדשים. יושבת כאן מנכ"לית

משרד החינוך. לפני שבוע אישרתי עוד 10,000 שקל למערך שיעור על הדרוזים. באים חיילים לצבא הגנה לישראל ולא יודעים מה זה דרוזים. התפקיד שלנו הוא לקחת כסף, לא משנה מאיזו פעילות, ולכתוב מערך (שאנחנו מעבירים, אגב, בבתי הספר, בגדנ"ע, ששם מלמדים במסגרת השיעורים שלנו אודות הדרוזים). אני חושב שאין לנו מחלוקת עם משרד החינוך, ואנחנו עובדים אתו באמת מתוך ההבנה הזאת שתהליך חינוכי לא יכול להיגמר כשהשירות הצבאי מסתיים.

אומר עוד משהו בנוגע לחובה שלנו להתייחס לנושאים של ערכי החברה. ישבנו בדיון שבו שר החינוך הציע לנו לאחד את הטלוויזיה החינוכית וגלי צה"ל. הוא אמר שגלי צה"ל הוא ערוץ צעיר, רענן, מצליח, מדבר אל הנוער ואין לו רכוש. הטלוויזיה החינוכית היא ערוץ לא כל כך צעיר, לא כל כך רענן, לא כל כך מדבר אל הנוער ויש לו רכוש; נאחד אותם, ויהיה לנו סוף-סוף ערוץ מחנך. אמרתי לו שני דברים: ראשית, שייכתב שההצעה באה מצד שר החינוך ולא מצד שר הביטחון; שנית, יש לך ערוץ מחנך מצליח, ערוץ 2. אם אנשים יושבים וצופים שעתיים בתכנית של דודו טופז, אז למחרת הם לא מאמצים את הערכים שהוא משרד שם, את צורת הדיבור שלו? על אחת כמה וכמה אנחנו. בתוך הצבא שלנו נמצאים כל הפערים של החברה הישראלית בצד כל הערכים הדמוקרטיים. אנחנו יכולים לומר שזה לא עסקנו, אנחנו צבא רפובליקני כמו בספרטה, אבל כמו שהוא חושב שהוא רק בדרן ולא מחנך, אני אומר שאני לא יכול לחשוב שאנחנו נפקד ולא נחנך.

■ **אריק ברמון:** הדיאלוג הזה על צה"ל

מוזכר לי עוד נקודה שעלתה לפחות בדיון שלנו, כאשר ירון אזרחי הציג את אחת האלטרנטיבות למציאות החדשה שבה אנחנו חיים בחברה שקופה שמייצרת הרבה מאוד דילמות. לדבריו, הדרך היחידה להתמודד עם המציאות הזו היא מקצועיות. מובן שעל הרצף הזה בין צבא-העם ומקצועיות, קיימות עוד כמה תחנות. נדמה לי שהדוגמה הזאת, הניסיון להתמודד עם הסינתזה, מעידה שעדיין אצלנו צבא וחברה כל כך שלובים, האחד בשני שגם הניסיון למקצע או לתחום תחומים הוא כמעט בלתי אפשרי, במיוחד כשמטפלים בסוגיה נורמטיבית ממדרגה ראשונה.

■ **מרדכי קרמניצר:** אבקש להעיר הערות

אחדות, בלתי מקושרות. יש עוד גורם שמוסיף לקושי, והוא שבמצב שבו אנחנו נמצאים כרגע, צעירים מפנימים את רעיון הזכויות בהקשר של 'מגיע לי'. אין תרגום של משמעות הזכויות בכל הנוגע לזולת. בחינוך טוב לזכויות, חובה להכניס את הנדבך הנוסף וההכרחי הזה.

כאשר בוחנים את התרבות הישראלית, רואים שאנשים צעירים מגיעים לצבא עם 'חפיפניקיות', עם הביטוי הזה של 'הכאילו', עם האידיאל של לא לעשות דברים באופן מושלם אלא רק בערך. משימה לגמרי לא פשוטה של המערכת הצבאית היא למשמע את הציבור הזה.

לא הספקנו להרחיב בעניין המשמעויות של כבוד האדם. אני חושב שמכבוד האדם נובעת הכרעה בשאלה של הקרבת החיים או סיכונם בלבד. סיכון הוא תביעה שאפשר לדרוש אותה, הקרבה היא משהו שאתה לא יכול לחייב בו בני אדם, אלא רק לבנות על ההתנדבות שלהם ועל הרצון שלהם. מבחינת המתחייב מכבוד האדם ברמה המשפטית, נדרשת הכרה גדולה יותר בחולשות הטבע האנושי. לא צריך להגיד לחיילים מראש שאם יפלו בשבי ויגלו סודות, המערכת תוותר להם. אבל בדיעבד, כשזה קורה, אי-אפשר להעניש אנשים על דברים שאינך בטוח שיכולת לצפות מהם לנהוג אחרת; גישה כזו משמעה שאתה משתמש באדם כאמצעי להשיג מטרות שהן מעבר לו.

אני חושב שאחד הדברים הקריטיים להשגת גישה שמכבדת בני אדם הוא הכשרה טובה בתחום המקצועי. אני חושב שאנשים שיש להם הכשרה טובה, שהם מפקדים מיומנים, שהם שולטים במטריה המקצועית שלהם – הסיכוי שהם יכבדו את הזולת גדול בהרבה מאשר אצל אנשים שהכשרתם המקצועית היא לקויה, רופפת, בעייתית.

בעולם שבו רוצים לכבד בני אדם, ההיררכיה צריכה להיות מוצדקת. כלומר, השאלה מי מפקד על מי בצבא צריכה להיות מוכתבת על-ידי שיקולים סופר-ענייניים וקפדניים, ובתוך השיקולים האלה, גם השיקול המקצועי וגם השיקול של כבוד לאדם הם חלק ממה שמרכיב את דמותו של המפקד.

■ אריק כרמון: תחום שעסקתי בו הרבה שנים הוא גרמניה הנאצית או ההיסטוריה של גרמניה. בגרמניה של סוף

המאה ה-19, שהייתה חברה סמכותית, ההפך מחברה דמוקרטית, למושג 'הפתרון הסופי' הייתה משמעות מאוד ברורה. הדימוי שניתן היה של רכבת. אני האזרח קונה כרטיס ועולה לקרון, ובקטר יושב הפיהרר שיודע את הפתרון הסופי של הרכבת. עלי, האזרח, לא מוטל שום דבר.

מה שמצטייר לכאורה בכל מבנה היררכי-פיקודי הוא שהסמכות היא תמיד כלפי מטה והאחריות תמיד כלפי מעלה. אני חושב שעצם הדיון כאן בנושא זה פותח גם כיוונים אחרים.

■ **גיורא איילנד:** מה שאריק כרמון אומר יכול לפתוח כאן הנחה שאיננה מעשית. אחת ההבחנות, לא רק בהקשר לגרמניה הנאצית, אלא בכלל בין מדינה טוטליטרית לבין מדינה דמוקרטית, היא שבמדינה טוטליטרית המנהיג יודע מהו הדבר הטוב ביותר בשביל האומה ולכן צריך לעקוב אחרי מה שהוא אומר. וראו למשל מקרה סאדאם חוסיין.

הצבא, למרות הסמכותיות שלו, לא כך הוא משדר כלפי מטה ביחס לאנשיו. הפקודה של המפקד אכן קובעת ומחייבת, אבל אין שום הוכחה לכך שהמפקד הוא תמיד הצודק ותמיד היודע, ומערכת הצבא צריכה ליצור את הפלורליזם שיצמיח גם את הביקורת בזמן ובמקום המתאימים.

■ **אריק כרמון:** גיורא איילנד הוסיף בדיוק את הממד שמייחד, לעניות דעתי, חברה דמוקרטית שבה אנחנו חיים במצבים עמומים ללא פתרון. זאת אומרת, יציאה ממצב עמום אחד מובילה אל מצב עמום אחר ואין אלטרנטיבה.

■ **נעם תיבון:** למרות שהחברה הישראלית לא כל כך יודעת מה היא רוצה לעצמה, יש לה ציפיות מאוד גבוהות בתחום של כבוד האדם, בגלל מה שנקרא ערכים ומוסר.

יתר על כן, אנחנו נמצאים כרגע בעימות הכי בעייתי מבחינתנו כצבא, כי אנחנו נלחמים מול טרור ומול אויב שכל הזמן גורר אותנו לבעיות הכי מורכבות שלנו מבחינת המוסר והתגובה. העימות הזו היא עימות מתמשך, ואנחנו נדרשים כאן גם לעצמה צבאית, גם לעצמה מוסרית וגם לכוח עמידה. אם נתבונן בלקחים שלנו גם מלבנון וגם מהאינתיפאדה – מסתבר שברגע שהציבור בישראל התחיל להרגיש שצה"ל הוא לא צבא מוסרי והוא בוגד

בערכים של החברה הישראלית (או במה שהחברה הישראלית מצפה מצה"ל), נוצר איזושהו בקע בין צה"ל לחברה, איזושהו שסע שאחרי כן מאוד הפריע לנו לשכנע ולקבל את הגיבוי, על מנת לנצח מבחינה צבאית במאבק שבו אנחנו נמצאים. לכן נחוץ שהחברה הישראלית תיתן לנו את כל הגיבוי – ואנחנו נהיה כמובן ראויים לגיבוי הזה – לנהל את המלחמה המורכבת מאוד בדרך שאנחנו מבינים, תוך הקפדה על ערכים כמו כבוד האדם. אם הפער בין החברה לבין הצבא יעמיק, אנחנו נתחיל להפסיד במערכה הזאת.

■ ישי בר: הצבא התקדם הרבה מאוד

בתחום של כבוד האדם בשנים האחרונות, אבל הוא רק השלים את החלק הקל של המלאכה. כפי שאני רואה את התמונה עכשיו, הצבא הבין באופן חלקי את המושג 'כבוד האדם' והוא עדיין לא הפנים לגמרי את המשמעות המהותית האמתית של החובות שהציווי הזה או הדיבר של כבוד האדם מטיל עליו.

שתי דוגמאות שאביא כאן, אולי יסייעו להסביר את עמדותי, שלפיה אנחנו נמצאים בשלב מאוד ראשוני: דוגמה ראשונה אני שואל מהאלוף גיורא איילנד, שסיפר בקבוצה שלנו על טירון שנדרש להתייצב ב-9 בבוקר בבסיס בנגב, והיות ואין הסעה ואין אוטובוסים שמגיעים בשעה כזאת לנגב, אביו של החייל מסיע אותו לשם. בשעה 9 הם מגיעים לבסיס, מתלבטים אם להעיר את השין-גימל או לא, כננסים למשרד המפקד שהיה אמור לקלוט אותם, והנ"ל, שמגיע רק ב-12 בצהריים, שואל אותם 'מי אתה', אומר לו 'תמתין', ואותו טירון מבוהל מחכה עד 9 בערב.

ברשות גיורא איילנד, אוסיף לדוגמה הזאת את הדיאלוג הדמיוני הבא. נניח שהיית שואל את מפקד הבסיס: 'איפה זה ואיפה כבוד האדם'. אני מניח שהוא היה אומר לך: 'בנושא של כבוד האדם הייתה לנו ביקורת בשבוע שעבר וקיבלנו עשר. היה צוות מהמטכ"ל שבדק ומצא שאצלנו אין טרטורים והכול בסדר'. אני מניח שזאת התשובה שהיית מקבל. זו דוגמה מובהקת לשטחיות שבה העניין מטופל בצבא.

הדוגמה השנייה היא דוגמה שאני נתתי בקבוצה. סיפרתי על דיאלוג שהיה לי עם מפקד בבסיס צאלים לפני מספר שנים; אני מכיר את המקום מאז 1978, מאז שהשתחררתי מהצבא. שאלתי כיצד ייתכן שבמשך שבוע אחר

שבוע גדודים שבים ותוקפים וכובשים את יעדי "שולה", "מיכל", "אסתי" ו"גלי". שאלתי אותו אם מתן שמות של נשים ליעדים שמסתערים וכובשים אותם נראה לו חינוכי. אותו מפקד הסתכל עלי בעיניים בוהות, ועל מנת להבהיר לי עד כמה אני לא מבין את הסוגיה הוא הוסיף ואמר לי: 'הנה, בשבוע שעבר נולדה לי בת ואני הולך לקרוא לתרגיל הגדודי הבא על-שמה או לכבודה'.

אני ממליץ לרמטכ"ל שתצא פקודה שאסור לקרוא ליעדים בשמות של נשים כי בעיני זה ביוזי מוחלט של מעמד האישה, ובעיני זה חמור מאוד. הייתי מבקש לתת אזהרה והמלצה. האזהרה היא שהצבא צריך לחשוב היטב איך ולאן הוא מתקדם. הבעיה העיקרית שאנחנו עומדים בפניה היא בעיית השטחים. קודם דיבר פרופ' ירון אזרחי על המתח בין ספרטה לאתונה, בין קואליציות ואופוזיציות בתוך הצבא. למה צריך להגיע למתח בין הפצ"ר לבין קצין חינוך ראשי? בואו נחשוב על 'מבחן בוזגלו', על בוזגלו ששומר עכשיו במחסום בשכם. יש כתר, יש סגר ובסופו של דבר הכול מגיע ליולדת שלא מצליחה לצאת לבית החולים בשכם. לאותו חייל – יהיה לא פשוט להסביר את המשמעות של כבוד האדם. צריך לחשוב טוב-טוב אם אנחנו רוצים ללכת קדימה, כי קיימת סכנה שבסופו של דבר נזקו של העניין יצא גדול מתועלתו.

אישית אני סבור שאין לנו ברירה ואנחנו צריכים להתקדם, עם כל הבעייתיות שכרוכה בכך. הפער אינו בין שתי קבוצות בצבא, ספרטה ואתונה, אלא המלחמה על "כבוד האדם" היא על לבו ונפשו של כל חייל וחייל בצבא הגנה לישראל.

לאחר שהתרעתי, ברצוני גם להמליץ. בקבוצה שלנו לא זכתה ההמלצה לפופולריות רבה, אבל נדמה לי שהיא המלצה נכונה. אני חושב שמאוד מסוכן לצבא לאמץ את הגישה התועלתנית. נדמה לי שזה עולה בין השיטין באיגרת הרמטכ"ל, בעניין כבוד האדם. מה בקצרה אומרת הגישה התועלתנית? יש בה קריצת עיניים: 'חברה', בואו נלך על העניין הזה של כבוד האדם, כי זה משתלם לנו. בסופו של דבר נקבל חיילים יותר טובים. זה המסר המפורש או המשתמע; נלך עם העניין הזה כי נרויח. אבל מה לעשות, כבוד האדם נבחן דווקא באותם מקומות שבהם לא מרוויחים, שבהם זה פועל נגדנו – שם

המבחן האמתי.

■ **אלוף הראבן:** הרשו לי לפתוח בהערה אישית. כמי שהשתתף בדיונים בצה"ל ובדיון שלנו, בסך הכול אני יוצא מעודד מרמת הפתיחות בקצונה הבכירה בנושא זה. אנחנו בעצם נמצאים בראשיתו של תהליך ארוך וקשה, עם הרבה סימני שאלה מסביב לו, וכפי שאריק כרמון בוודאי היה אומר – אין לו פתרון סופי; אבל אנחנו נמצאים בעיצומו של הבירור. עבורי כאזרח זה מעודד מאוד.

אוסף עוד שתי הערות. האחת, ציטטה של מזכיר מדינה אמריקאי שאמר "אם אתם מבלבלים, תתעודדו, אתם בקשר עם המציאות." זה המצב שלנו, שבו יש שדרים שסותרים זה את זה: מצד אחד כבוד האדם על סדר יומנו, ומצד שני בעיות קשות מאוד בדיוק בנושא הזה, בתוך החברה הישראלית ובינינו ובין שכנינו הפלסטינים.

את החדשה שאולי מעודדת מצאתי בספר של תיאודור זלדין מאוקספורד, שאומר ש"יש מחסור עולמי בכבוד האדם." כלומר, זאת לא רק סוגיה ישראלית, זוהי סוגיה עולמית שנדמה לי שרק מתחילים להתמודד אתה במישורים שונים.

חייבים להתייחס לכבוד האדם לפחות בשלושה ממדים שונים זה מזה. ממד אחד הוא כבוד האדם כצורך אנושי אוניברסלי – כל אדם, כל איש ואישה, יהודי, ערבי, דתי, חילוני, עולה, ותיק, כל אחד זקוק לכבוד במובן של התייחסות שמכבדת אותו, מכירה בכובד שלו, כלומר בערכו, ולא מקלה בו ולא מתעלמת ממנו; מכאן גם הניגוד בין כבוד וקל, בין לכבד ולקלל. לכל אדם יש צורך שיכבדו אותו. אבל הפרדוקס האנושי הוא שצורך שהוא אוניברסלי, רוב בני האדם לא מודעים לו, לא מודעים לזה שהזולת מצפה למילה טובה, לדבר שמוסיף לו, להיגד שמעריך אותו ולא למשהו שפוגע בו ומשפיל אותו ואף אלים כלפיו. לכן השאלה הראשונה בכל תכנית שמבקשת לקדם את כבוד האדם, בין אם בצה"ל, בין אם במערכת החינוך, בין אם במסגרות קהילתיות ואחרות היא: איך יוצרים את המודעות הזאת?

שאלה שנייה היא איך מקדמים את כבוד האדם כערך מוביל וכחוק יסוד שנותן תוקף לכבוד האדם. בוודאי שצריך לקדם את כבוד האדם כערך וכחוק, גם כחוק יהודי, גם כחוק יסוד כבוד האדם, גם כערך אוניברסלי המופיע

במבוא למגילת האו"ם על זכויות האדם. אבל הייתי רוצה להזהיר את עצמנו מעיסוק-יתר אך ורק בצד המשפטי והערכי. זה כמו ללמד נהיגה רק באמצעות בחינות עיוניות; עד שאדם לא נכנס ונהג במכונית בעצמו, כל הידע התיאורטי הוא שולי ולא נוגע לעיקר, שהוא ההתנסות האישית.

כמו לגבי כל תכנית, השאלה הקריטית היא זו: מי יהיו המובילים את התהליך קידומו של כבוד האדם. בוודאי שהמובילים חייבים להיות אלה שעומדים בראש המערכת, מהרמטכ"ל שכבר מוביל את הנושא הלכה למעשה – לא בהטפה אלא בהתייחסות קונקרטית בעיקר לאירועים הפוגעים בכבוד האדם – ועד למ"מ או למ"כ. השאלה היא לכן איך אנחנו הופכים מפקדים למובילים ולסוכני שינוי לתהליך זה הלכה למעשה.

■ **אבי רביצקי:** אתה בטוח שכל כך טוב להביא לרפלקציה, למודעות, לחשוב מתי השפילו אותי? אם תיתן לי חצי שעה לחשוב מי העליב אותי בשבוע האחרון, אני בטוח אמצא משהו. כלומר, יש דבר שהוא השפלה בוטה שלפי הנורמות החברתיות בתוכן אנחנו חיים זה ברור שהושפלתי, אבל מה התועלת בכך שאני אתחיל לעשות רפלקציה מי העליב אותי, מי השפיל אותי?

■ **אלוף הראבן:** אוכל רק להגיב על סמך ניסיון שלנו, בשנים האחרונות, בעשרות ואולי במאות סדנאות שהתקיימו בתחום הזה בהמון מישורים – לא רק בצבא, אבל גם בצבא. בנושא של פגיעה בכבוד, אנשים העלו תקריות, נוסח דיבור או סוג דברים שהיה להם קשה להשלים אתם. ומי שהיה הגורם לאירועים הללו, לא היה מודע לכך כלל. למשל בבית ספר וביחידה לעבודה קהילתית שבהם עבדנו – אחד הדברים הראשונים שעלו הוא נוסח הדיבור הצעקני של המנהל אל המורים. המנהל, שהיה פתוח לנושא, שינה בעקבות כך את תרבות הדיבור שלו.

דוגמה אחרת: הסדנה על כבוד האדם לקציני תותחנים, אנשי הדרכה, התחילה בציניות גדולה של סגן-אלוף אחד שאמר, 'מה אנחנו צריכים סדנה כזאת, יש לנו כל כך הרבה תכניות לצורך לעמוד בהן ונושאים לטיפול, מה אנחנו צריכים גם את כבוד האדם?' אחרי שש שעות של סדנה, שהיא ברור אישי של התנסויות אישיות ולא דווקא דיון עיוני, הוא אמר: 'חלה אצלי תפנית של 180 מעלות, הבנתי שאם אני מכבד חייל, הוא יהיה גם חייל יותר

אפקטיבי:

לכן, בשאלה אם שמירה על כבוד האדם היא עניין תועלתני או לא – ודאי שכבוד האדם הוא ערך בפני עצמו, גם אם הוא לא מביא תועלת. אבל בוודאי שהוא בעת ובעונה אחת גם מביא תועלת מבחינת דרך תפקודם של החיילים.

■ אלי יפה: אני רוצה לדבר על

התועלתיות. הבעיה שלנו היא בעצם לנסות לחנך בדרך החיוב ולהשלים את מה שהמערכת האזרחית לא יודעת לעשות עד הגיוס לצבא. החיילים האלה הם תחת חסותנו, אנחנו (במידה לא מבוטלת) מעצבים אותם ומכינים אותם, בין היתר לדרך האזרחית שלהם בהמשך.

בקבוצה שלנו גם עלתה הסוגיה באשר לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו כנקודת המוצא לדיון. עסקנו בשאלה: נניח שחוק יסוד זה לא היה קיים במדינת ישראל כפי שהוא קיים היום, האם היינו יושבים לדיון סביב השולחן בנקודת הזמן הזאת ועוסקים בזה? ככל הנראה לא. כנראה שזה היה לוקח עוד כמה שנים.

מה שלנו ברור כצבא, לא בדיוק ברור בחברה הישראלית. כראש צוות בצה"ל שעוסק בנושא, אני מזהה כמה הוא מורכב ומסובך וכמעט בלתי פתיר. תמיד שאלתי את עצמי את השאלה הפשוטה: 'או-קיי, הצבא אני יודע מהו, אנחנו גוף היררכי, יש מפקדים, יש מפקד שעושה כך או אחרת, אפשר לכוון, אפשר להניע, אפשר לקיים חלוקת משאבים שונים, אפשר לקדם ולהניע תהליכים'. אבל בו-בזמן אני מסתכל ושואל: מי זו 'החברה בישראל' מי זה הצד שמנגד? לזה, אני חייב להודות, עוד לא מצאתי תשובה. שלא יהיו אי-הבנות – 'החברה' היא לא הפורום שיושב כאן עכשיו סביב השולחן הזה ומייצג אותה. מי בעצם מייצג אותה? פוליטיקאים שיודעים להקדיש תשומת לב לכבוד האדם? התקשורת, שלפעמים שוגה וטועה ולוקחת משהו ולפעמים מכוונת אותו לכיוון אחר (לפעמים גם להפך)? מערכת המשפט? מישהו מתוך מערכת המשפט? 'ארבע אימהות'? הורים? לפעמים חיילים כאלה או אחרים? נתח גדול מהחברה הישראלית אינו מיוצג ואין לו פה והוא לא יודע לדבר, הוא לא מדבר בשם עצמו. הנתח הגדול הזה של החברה הישראלית, רוב-רובו כן משרת בצבא, והוא מהווה את הליבה של האוכלוסייה שמשרתת בצבא, והוא זה שזכאי ליהנות מכבוד האדם בצבא, ואליו צריכה להיות מוקדשת

תשומת הלב, וזה 'עמך ישראל' שבאים מכל השורות – העולים החדשים, יישובי הספר, עיירות הפיתוח וכו'. הם לב-לבו של הצבא. לא ה'קדקודים' שיושבים כאן ולא אנשי האקדמיה למיניהם שיושבים כאן סביב השולחן.

■ משה (בוגי) יעלון: בעניין כבוד האדם, אני

מקבל את ההגדרה והחלוקה שחילק אלוף הר-אבן, שזו גם סוגיה של צורך נפשי עמוק של הפרט. נכון להדגיש כאן לא רק הצורך הנפשי העמוק שלי כפרט, אלא את הצורך להכיר בזכותו של האחר לאותו צורך נפשי עמוק.

בהקשר הזה, לנו, כצבא, בין אם נרצה או לא נרצה, יש תפקיד. בדיון הקודם התבטאתי בעניין ואמרתי שאנחנו מחנכים בין אם נרצה או לא נרצה. לדעתי, הדיונים לגבי מקומנו בחברה הישראלית, האם אנחנו צבא מקצועי או צבא העם – אלה דיונים אנכרוניסטיים. אנחנו צבא העם ונהיה צבא העם עוד זמן רב. מטבע הדברים, הנוער שמגיע אלינו לשירות חובה עובר דרכנו ונצרב, בין אם נרצה או לא נרצה, ולכן אני חושב שראוי שנראה את עצמנו כמי שיחנך באופן מודע, ובהקשר הזה גם יטפל בסוגיה שעולה כאן על הפרק היום בממשק שבין צבא לחברה – סוגיית כבוד האדם – באופן מכוון ובאופן אינטנסיבי.

סוגיית כבוד האדם, כמו ערכים בכלל – וכמו שגם נאמר לגבי פורנוגרפיה – היא עניין של גיאוגרפיה. לגבי ערכים, אנחנו מסכימים על משהו. זה מגולם אצלנו בחוקים, זה מגולם אצלנו בקוד האתי, זה מגולם אצלנו ביהדות, זה מגולם אצלנו בהרבה מאוד יסודות של 'מאיפה אנחנו באים', למרות שחלק מאתנו בא עם הדברים מתנועת הנוער ומדבר על מדינה דמוקרטית יהודית או הומניסטית, וחלק מדבר על מדינה יהודית דמוקרטית. בסוף מגיעים לאיזו הסכמה. בתוך הצבא ההסכמה די מגובשת, למרות שיש שיח מתמיד. לדעתי, מילת המפתח בעניין הזה, כפי שירון אזרחי כבר אמר כאן בהתחלה, היא אותו דיאלוג, אותו שיח בין צבא לחברה. החברה היא דבר דינמי: חלק מהטיפול בעניין הוא בחקיקה, לגליוצייה או "משפטיזציה", חלק בתקשורת ובפתיחות וחלק בקשרי הגומלין עם ההורים. אלה הן תופעות רבות מאוד, שמבחינתנו, גם אם הדבר אינו מגובש לחלוטין, יוצרות בסופו של דבר את הממשק שבין הצבא לבין החברה. לפעמים זה בין המ"פ לאימא ולפעמים זה עם החוק, עם האירוע שקרה וצריך להתמודד אתו, עם העתירה לבג"ץ, עם הביקורת

בתקשורת.

לדעתי, השיח הזה, גם אם הוא לא מאורגן, הוא משפיע והוא צריך להשפיע. אני חושב שכצבא, בהקשרים רבים, יש לנו חוט שדרה; אנחנו ארגון לוחם, יש לנו את האינטרסים שלנו ואנחנו גם משפיעים. לדוגמה, לפני הרבה שנים היה לי מ"כ שהוריד חייל לשלושים שכיבות-סמיכה על קבלת חבילה מהבית. האימא שמעה על כך ושלחה מכתב לחברת כנסת על הצבא הנאצי שמשפיל חיילים ומוריד לשכיבות-סמיכה על חבילה מאימא. זה הגיע לשר הביטחון, הוגשה שאילתה וכמעט שפטו את המ"כ וזרקו אותו מהצבא. אני התעקשתי, ובבירור שעשיתי עם החייל, הסתבר שהחייל כלל לא הרגיש את עצמו מושפל, משום שהדבר היה חלק מההווי הצבאי. זה שהאימא מרגישה את עצמה מושפלת, לא אומר שאני צריך לזרוק את המ"כ מהצבא. שוב, זה עניין של גיאוגרפיה. יכול להיות שבעוד כמה שנים לא נוכל להוריד חיילים לשכיבות-סמיכה כי זה ייחשב להתנהגות בלתי ראויה.

השיח הזה חשוב כדי שאנחנו נימצא בתוך הנורמה וגם נשפיע על הנורמה.

עניין אחר: שאלת התועלתנות כפי שהציג אותה כאן ישי בר, לא מקובלת עלי. אני חושב שתועלתנות במקרה הזה היא לא מילה גסה. הערכים שלנו הם לא רק אלטרואיסטיים, רבים מהם תועלתניים. מה זה 'לא תרצח' ו'לא תגנוב' ודברים אחרים? הרי בסופו של דבר זה נועד לאפשר לנו לחיות יחד. לכן אני לא נבהל. כשאנחנו אומרים שהגענו למסקנה שהשפלת חייל לא עושה חייל יותר טוב – זה דיבור במונחים של תועלת; אנחנו יודעים שהחדרת מוטיבציה בחייל לא מתיישבת עם השפלתו. לכל אחד מאתנו יש כמה זיכרונות בהקשר הזה, והזיכרון הצורב ביותר שלי הוא כשנענשתי על לא עוול בכפי בטירונות. לכן התועלתנות היא לא מילה גסה בהקשר הזה. אני אומר זאת גם בהקשר של צבא בלחימה וצבא שפועל במציאות מאוד קשה – ביהודה, שומרון ועזה וקודם לכן בלבנון – במקומות שמטעמים ביטחוניים הוא נאלץ לפגוע בהרבה מאוד זכויות בסיסיות של האדם באשר הוא אדם, ולמעשה בכבוד האדם.

מדברים אלו לא הייתי מגיע למסקנה הקטגורית שביטא אותה פה ישי בר, שבמצב-הדברים הנוכחי, מה שלא נעשה, לא נצליח להנחיל לחיילים את

הערכים של כבוד האדם. אני חושב שדווקא במציאות הזאת אנחנו נדרשים ביתר שאת לעסוק בסוגיות האלה ולהבהיר שכל מה שאנחנו עושים הוא מטעמים ביטחוניים והוא כורח. בכל מקום שאנחנו יכולים להקל, אם במחסום, אם בבדיקה, אם בחיפושים בבית – במקום שלא חייבים לפגוע בכבודו של אדם, לא לפגוע. נכון שהרבה מאוד מהפעילויות האלה כשלעצמן כוללות, מעצם החיכוך שבהן, מרכיבים שליליים, אבל דווקא בשל כך אני חושב שחייבים לעסוק בזה ביתר שאת כדי לנטרל את המרכיב הזה, שמא נתבהם ונאבד צלם אנוש.

הטיפול בתוך הצבא צריך להתבצע מלמעלה למטה; תחילה צריך להשפיע על המפקדים, להפנים ברמה של מפקדים, ואחר-כך זה ירד למטה. לא בדיון קבוצתי של מי השפיל אותי, למה הושפלתי וכו', אבל בהחלט דרך התנסויות, דרך מקרים, ניתוחי אירוע וכדומה. לעסוק בדברים שקורים ביום-יום, ביחסי מפקדים-חיילים, ביחסי צבא וסביבה, פלשתינים וכו' – להיות קונקרטיים ולא להישאר ברמה התיאורטית.

■ שאל מופז: אני חושב שחשיבות הדיון הזה היא קודם כול בעצם קיומו. עצם המפגש הזה הוא חשוב מאוד; אין זה מפגש של צבא וחברה, אלא אנחנו מקיימים את המפגש במקום הזה לצורך בירור עם מערכת אזרחית. לא פחות חשוב הוא שהבירור הזה והדו-שיח הזה מתמשכים לאורך כל שדרת הפיקוד עד המפגש עם הדרג הזוטר ביותר, עם החייל. את הדו-שיח הזה אני רואה כחוט השדרה של היכולת לברר נושאים שקשורים בסוגיית כבוד האדם, גם בתחום הערכי החינוכי וגם בתחום של התועלת.

דברי הפתיחה שלי בתחילת המפגש הזה אמרתי שאנחנו חיים במערכת היררכית טוטלית במובנים רבים, ושהפרט צריך לעמוד במטרות של הארגון. מדובר כאן על החיילים הסדירים הצעירים, אבל עיקר הצבא, בעצם, הם אנשי המילואים, וגם שם צריך לבדוק איפה נמצאת סוגיית כבוד האדם ואם אנחנו לא פוגעים בכבודם. הנושא של כבוד האדם מתבסס על חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ויש לעשות את ההתאמות הנדרשות למערכת הצבאית כי בסופו של דבר, כפי שאמרתי גם בתחילת דברי בצהרים, אנחנו לא חופשיים, לא כמפקדים וגם לא כחיילים, לעסוק בכל אותם תחומים שאזרח יכול למצוא

בהם את החירות ואת החופש במערכת האזרחית.

מעבר לכך, אנחנו חייבים גם בדין וחשבון לציבור בכל מעשה ומעשה שאנחנו עושים, ולכל אחד מהציבור בישראל יש מניה בביטחון צה"ל. הדרך שבה אנחנו עוסקים בסוגיה הזו של כבוד האדם והדוגמאות שהובאו כאן על פגיעה בכבוד האדם – לכל זה יש השלכה על האמון של הציבור בצה"ל, בין אם זו אימא מוטרדת או אוכלוסייה שלמה המוטרדת מהדרך שבה הצבא מניע תהליכים ופותר בעיות ומטפל בתקלות. הצורך הוא כללי, וגם פנימי ואישי, יש בו תועלות חינוכיות, חברתיות וצבאיות.

נכון שאיננו יכולים לעסוק יומם וליל בצבא רק בנושא כבוד האדם. זהו עוד נושא שאנחנו עוסקים בו בתוך קשת רחבה מאוד של נושאים, אבל חשבנו שבעת הזאת נכון להביא אותו למדרגת טיפול יותר גבוהה מבעבר ולטפל בנושאים שנראו לנו שגויים מאוד.

כבוד האדם בצבא איננו מובן מאליו; הצבא צריך לעסוק בו, הוא צריך להרים את הכפפה כי אחרת זה ייכפה עליו. אנחנו צריכים לגלות גם את השקיפות, גם את הפתיחות, גם את הדו-שיח שדיברנו עליהם, ולקבוע לעצמנו את הקריטריונים ואת ההתאמות הנדרשות. מי צריך לקבוע בסופו של דבר הם מפקדי הצבא, ומדובר בתהליך – זה לא המפגש הזה בלבד ולא ועדה בשבוע הבא, אלא תהליך מתמשך שלמעשה צריך להיות מונע על ציר הזמן, כל הזמן. סוכני השינוי האמתיים נמצאים למטה – מפקדי הכיתות, מפקדי המחלקות, הפיקוד הזוטר, שיום אחד יהיו גם הפיקוד הבכיר; הם שנמצאים בחוד העשייה והם שמתלבטים בדילמות ובבעיות של היום-יום, ואצלם בדרך כלל התקלות או הבעיות.

למרות שהצבא צעד בנושא זה צעד משמעותי, בכל זאת היו לנו בשנים האחרונות כמה תופעות ואירועים שחייבו אותנו לחזור לעיסוק מואץ. נדמה לי שהרמב"ם אמר שאם אתה מוצא את עצמך בזווית שלילית ואתה רוצה להגיע לנקודה המאוזנת, ראוי לדחוף קצת הלאה. אנחנו נמצאים בנקודת העבודה הזאת שבה אנחנו דוחפים קצת מטה. יכול מאוד להיות שחלק מהפיקוד בתוך הצבא לעתים חש שאולי הרחבנו מדי את הנושא, אבל להערכתנו, מכיוון שזה נושא כל כך חשוב, ראוי להפעיל בו את היקף העשייה שאנחנו אכן עושים, ועל ציר הזמן הדברים יתחילו להתבהר.

עלתה השאלה מה מקומן של קבוצות ייחודיות בתוך המסגרת הצבאית ובתוך החברה בכלל בסוגיית כבוד האדם. כאשר מדברים על צה"ל כארגון לוחם, צריך קודם כול למדוד את התרומה לביטחון והנכונות לסכן חיים, ומתוך זה לצאת באמירה שאפשר לחיות זה בצד זה וגם לתת מענה לתנאים ייחודיים לכל אוכלוסייה כזאת או אחרת. לדעתי, התנאים האלה הם בעצם פעוטים מול הנכונות של אנשים מכל המגזרים לתרום לביטחון ולסכן את חייהם.

בקבוצת הדיון שלנו הבאתי דוגמה של פלוגות של חיילים חרדים שהתנדבו לצה"ל. כששאלו אותי בשעתו אם אני מוכן לקבל אותם, אמרתי ששערי הצבא פתוחים ואם צריך להשקיע בהם השקעה מיוחדת, היא בוודאי תהיה פעוטה לעומת התרומה שלהם לביטחון והנכונות שלהם לסכן את חייהם. אני חושב שכך צריך להתייחס לשאלה זו בחברה, ובוודאי בצבא, שבו בסופו של דבר מודדים אותנו על-פי התוצאות של הביטחון.

עלתה השאלה של פקודה בלתי חוקית בעליל. העלה את הנושא חיים צדוק. המערכת היום רגישה לפקודות ולדרך מימושן. מעבר לזה, המערכת הפיקודית בנויה על כך שמעבר להנחלה וללימוד של פקודה בלתי חוקית, היא יודעת לאתר די מוקדם אם מ"כ טעה, אז מיד המ"מ מטפל בבעיה; ואם מ"מ טעה, אז מיד המ"פ מטפל בבעיה, וזה נכון גם לגבי בעלי תפקידים ומקביליהם בזרועות האחרות ובמקומות האחרים.

קודם אמרתי שיש היבט פנימי והיבט חיצוני, ונדמה לי שהיום אנחנו נמצאים בהתמודדות לא פשוטה בתחום של ההיבט החיצוני בכל סוגיית כבוד האדם. נשאלתי קודם מה הצבא למד מהאינתיפאדה הקודמת: בהתכוננות שלנו לקראת העימות – ולדעתי זו אינה אינתיפאדה אלא עימות מזוין או עימות מוגבל, והערכנו שהוא יפרוץ עוד בשנת 1999, או ב-2000 – הכנו את התשתית המשפטית לכך, לרבות הוראות פתיחה באש. כאשר המציאות הזו התרחשה בספטמבר 2000, היינו מוכנים אליה לא רק באופן שבה אימנו את החיילים, אלא גם בתשתית המשפטית והחוקית, ובכך הקלנו על החיילים ועל המפקדים לבצע את משימותיהם, לא לחרוג לאותם תחומים שהם מעבר למותר ולפעול בתוך גבולות הסמכות והאחריות שניתנו להם. אחד המבחנים שלנו היום בתחום שאני קורא לו 'ההיבט החיצוני', הוא

כיצד אנחנו מתמודדים – במציאות מאוד מורכבת וסבוכה שאי-אפשר לתאר אותה כאן סביב השולחן – בדיוק לגבי אותו חייל במחסום בקלקיליה, או במחסום אחר, או בכל מקום שבו הוא עומד במבחן אישי. שהרי לא תמיד כל הפקודות וההוראות מכסות את כל המצבים האפשריים, ומה שקובע בסוף הוא התשתית הבסיסית שקיימת אצלו בנפשו פנימה; היא זו שצריכה לתת את הפתרון. כשמגיעה יולדת למחסום ויש סגר, לא נחוצה הוראה של אלוף הפיקוד. בכלל, הסגר הוא פגיעה בכבוד האדם ואנחנו נוקטים את הצעד הזה לא בכוונה לפגוע בכבוד האדם, אלא מצורך ביטחוני מובהק. אם במצב כזה של סגר או כתר הגיעה יולדת או הגיע פצוע או מי שזקוק לטיפול רפואי – החיילים שלנו וגם המפקדים, מעצם החינוך שניתן להם, צריכים לתת את הפתרון הראוי.

דווקא בימים אלה שבהם אנחנו נמצאים במבחן של אש, אנחנו נמצאים לא פחות גם במבחן הערכי-מוסרי אל מול האוכלוסייה הפלסטינית, ואני חושב שמעטים הצבאות בעולם שהיו יודעים להתמודד בתחום המוסרי-ערכי באופן שחיילי צה"ל עושים זאת כאשר הם נדרשים, על-פי שיפוטם, לקבוע את הקביעות ולהחליט את ההחלטות, ולא תמיד בפקודה מגבוה.

במה שנוגע לאנשי המילואים – צריך לעשות הבחנה מאוד ברורה בין הסדיר למילואים, לא מכיוון שאלה אנשים שונים, אלא מכיוון שמדובר באוכלוסיות שונות. אמרנו שכבוד האדם הוא דבר אוניברסלי, אבל לי יש תחושה שלגבי אוכלוסיית המילואים, שהיא עיקר כוחו של צה"ל – החברה בישראל פוגעת בכבודם בכך שאינה מכירה, ועל כן גם לא מעריכה כראוי, כי חלוקת הנטל איננה שוויונית. גם לגבי המתגייסים היא לא שוויונית כי חלק הולכים ליחידות קרביות וחלק ליחידות עורפיות, ועל אחת כמה וכמה לגבי אלה שמשרתים לעומת מי שאינם משרתים.

מדובר באוכלוסייה של 25-30 אחוז, מעטים שעושים הרבה, חלקם הגדול הוא ביחידות לוחמות, חיילים שמסכנים את חייהם. אנחנו הולכים לשנות לגביהם את שירות המילואים הפעיל ולהוסיף עוד ימי מילואים. תובעים מהם לבוא שלוש-ארבע פעמים בשנה למציאות הזו שבה אנחנו נמצאים. באוניברסיטאות של המדינה לא מכירים בסטודנטים הלוחמים כמי שיש להם איזושהי זכות ופוגעים בהם; פוגעים בהם בכך שלא מאפשרים להם מועדי ב'

ומועדי ג', ויש כאלה שנדרשים ללמוד סמסטר נוסף ולשלם את זה מכיסם. כאן להערכתני נדרשים תיקונים בחקיקה גם בתחום התגמול וגם בתחום של הערכת המשימה שמוטלת על האוכלוסייה הזאת, כי יש פגיעה בכבודם של האנשים – אולי לא בדיוק פגיעה בכבוד, אבל יש פה פגיעה מעצם העובדה שהמילואימניק תורם לביטחון ואינו מוערך דיו על-ידי המקבילים שלו בתוך החברה בישראל.

בכל מה שקשור לתחום ההיבט הפנימי, כלומר היחס בין מפקד לפיקוד, היחס כלפי האחר – דיברנו על כך די בהרחבה. אנחנו באמת בצומת שבו, כארגון לוחם, סוגיית רוח הלחימה היא חשובה מאוד. כשאנחנו אומרים שעיקר כוחנו הוא באיכות האנשים ושבתקופת לחימה רוח הלחימה חשובה מאוד והאדם הוא עיקר עוצמתנו וחשובה הזדהותו עם השליחות ומטרות הצבא – כי אז השמירה על כבוד האדם מחזקת את הרוח הזאת ומחזקת את היסוד של ארגון לוחם שמטרתו לבצע כהלכה את ייעודו.

דיברנו על כך שבצה"ל חייבת להיות איזושהי תורה שנגזרת מתוך חוק יסודי: כבוד האדם וחירותו. יכול מאוד להיות שהוועדה שעוסקת בזה בתוך הצבא תדע להנחיל לנו את זה על ציר הזמן, אבל לדעתי העיקר הוא הדו-שיח המתמשך בתוך הצבא, כאשר כבוד האדם הוא בהרבה מאוד מובנים דלק למוטיבציה אצל החיילים שלנו וגם אצל המפקדים, ובמיוחד בעת הזאת, כשהם נמצאים תחת עומסים גדולים מאוד.

נכון, צריכה להיות פה אמת מידה, צריך להיות פה איזון וצריך להיות פה אורך רוח. לעתים אנחנו נדרשים להביא אנשים לנקודות עבודה או ליכולת אישית במגוון רחב של תחומים בלוח זמנים מאוד קצר. אנשים שהתגייסו לפני חצי שנה או חמישה חודשים מצאו את עצמם בלב-לבו של עימות מאוד אלים, נדרשו להילחם ועם זאת לשמור על ערכי המוסר של צה"ל, וכל זה בתנאים של סיכון החיים. דווקא בעת שהתותחים רועמים, אתה נבחן פעמיים. אתה נבחן פעם אחת ביכולת שלך להוציא אל הפועל את המשימה הצבאית, ופעם שנייה – במבחנים ערכיים מוסריים. זאת בכל נקודת זמן, מהרגע שבו אתה מזהה אדם חמוש בתוך אוכלוסייה, אחד שמיידיה אבנים, ואתה יודע לכוון ולירות רק במי שמכוון נשק ויורה אליך, וכלה במחסום או בעשרות אירועים אחרים שבהם אסור לך ליצור מראית של סכנה, למרות

שאתה נמצא במציאות של סכנה, ולנהוג על-פי הוראות הפתיחה באש רק כאשר הסכנה היא מוחשית וממשית. זהו תחום מאוד אפור – הרי אף אחד מאתנו לא יודע להגדיר אותו במדויק ולומר: הנה, פה אתה בסכנת מוות. בסך הכול, כשמסתכלים על חמשת החודשים האחרונים ועל פעילות חיילי צה"ל והמפקדים בתקופה הזו – נוכחים לדעת שבתחום ההתנהגות הערכית-מוסרית, עם דגש על כבוד האדם, החיילים והמפקדים עומדים במבחן יום-יום. ומדובר בעשרות אלפי חיילים שנמצאים בהרבה מאוד מוקדי חיכוך ובמציאות מאוד סבוכה של אש, של טרור ושל אוכלוסייה שחלקה חפה מפשע וחלקה לא. לעתים ההבחנה הזו בין חפים מפשע לבין אנשים שמבצעים תוך שניות ודקות אירועי טרור ואלימות, היא קשה מאוד, ואתה מצפה שהגרעין האיכותי שקיים אצל כל אחד מהחיילים והמפקדים ידע לתת את הפתרון הנכון למצבים בהם האפור הוא הצבע השולט. באפור הזה הם צריכים למצוא את דרכם ולהחליט את החלטות הנכונות שיעמדו במבחן המציאות. כשנמצאים במציאות-אמת ונדרשים לקבל החלטה, אם קיבלת החלטה שגויה – אתה משלם עליה מחיר, ואם קיבלת החלטה נכונה – אתה מנצח וחוסך חיי אדם.

לסיכום, אני רוצה להודות לד"ר אריק כרמון על כל הדרך שאנחנו עושים בחודשים האחרונים ועל העובדה שהמכון הישראלי לדמוקרטיה משמש במה לביורור נושאים הקשורים ביחסי צבא-חברה. אני חושב שנוצרה כאן איזושהי מערכת שבהחלט יש בה גם דו-שיח וגם הזנה הדדית, ושהתוצרים של המפגשים האלה ישמשו אותנו לטווח הרחוק.

אני גם רוצה להודות לכל מי שהשתתפו בדיון, לאנשי הצבא ובמיוחד לאזרחים שבאו לכאן. בכל מפגש כזה אנחנו מאוד נהנים לשמוע את זווית הראייה האחרת וגם יוצאים מועשרים בזוויות של הסתכלות ושל דיון שלא בהכרח קיימות בתוך המסגרת הצבאית.